

66.3/2 P.K-6), 47
M 97
C 23206

МУРАТ
БАРДА –
ЖАШАУ
БАР

18

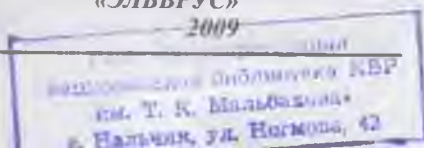

МУРАТ БАРДА – ЖАШАУ БАР

СТАТЬЯЛА
БЛА
ОЧЕРКЛЕ

НАЛЬЧИК
«ЭЛЬБРУС»

2009

902585

06.3(2-к-б)41

УДК 331.1(470.64)

ББК 65.9(2р.К-Б)240

И 664

*Жарашдыргъан –
Биттирланы Аминат*

ISBN 978-5-7680-2274-7

© Биттирланы А. А. жарашдырылгъаны
2009

© «Эльбрус» китап басма, 2009

РЕДАКЦИЈАДАН

2007 жылда басмаланган «Ахшы адам – элге борчлу» деген китапха редакцияны атындан жазган сёзюбюзде Малкъарны атын иги бла айтдыргъан, аны келир кюнню къайгысын кёрген адамларыбызны жашау жолларын ачыкълагъан китапла мындан ары да чыгъа турлукъдула деп билдирген эдик.

Тёппеланы Алим айтханлай, быллай китапланы зарфха урулгъанларына къууана билмеклик – ол жамауат эсибизни айныгъаныны бир белгисиди, миллет болууну кыйын илмусуна эртте киришгенибизни шарты.

Халаллыгыбыз, чомартлыгыбыз да чексиз болгъанлыкъгъа, биз, таулула, бек кючбюсюреу халкъбыз: жамауат ыразылыгына, махтаугъа тийишли болур ючюн, бизни адамыбыз керти да уллу, магъаналы, ауузда айтыла турур кибик, ёлюмсюз иш тамамларгъа керекди. Не кыйын эсе да, ол *сен, мен, ол, бирси-бири эталлыкъ* ишни юсюнде халкъ тангкёрдюсюн табарма деп бирда сакълама! Бу, сёзсюз, бош кючбюсюреулюк туююлдю. Бу бизни не заманда да этимлибиз, жетишимлибиз, фахмуллубуз да кёп бола келгенини шагъатлыгыды. Ол себепден а махтаугъа, хурметге тийишли адамын таулулача кётюре билген халкъла да алай кёп жокъдула.

Тюзюн айтханда, бу сиз кьолугъузгъа алгъан китапны жарашдыргъан тынч туююл эди: ахшыларыбыз – Аллахха шукур! – иги кесекдиле. Бийик тау жайлыкъларыбызда малчылыкъ бла къадалып кюрешген эллилерибизден башлап, къурулушда, илмуда, саулукъ сакълауда, аскерчиликде, адабиятта, маданиятта, спортда айырмалы болгъаныбызгъа дери да сайлар, сыйлар адамларыбыз бардыла. Аланы юслеринден жыйылгъан битеу материалланы бу экинчи китабыбызгъа да сыйындырыргъа онг жокъ эди, ала асыры кёпден. Алай а миллетине хайыры тийген хар чынтгы таулуну да аты эртте-кеч болса да сагъынылмай къалмазлыгы хакъды.

Бу сиз кьолугъузгъа алгъан китапха «Мурат барда – жашау бар» деп бош аталмагъанды: хар адамны (миллетни да) жашауу аны муратына кёре къуралады. Муратсыз адамны (миллетни да) къадары, жашау кыйматын, магъанасын да тас этип, дуниялыкъда аманны кеминден кечине барыуну насыпсызлыгына бла намыссызлыгына – ыспассызлыкъгъа айланып, ол адамны (миллетни да) айтып-айтмаз учулукъгъа да къалдырып, ахырында уа харипликге таяндырып къояды. Халкъыбызны тин төреси Ёзден Адет «Жалгъан мурат сокъур этер» дейди, жангылып, кеси кесин, башхаланы да алдап, жалгъан – толмаз – муратлы болуудан сакъланырыбызны излейди. Насыпха, таулу халкъ хакъ кертиге табынган миллет болгъаны къадарында, жан халаллыгына, кишилигине кёре – мураты да бар, Аллах болушуп,

жашауу да кѳураллыкѳ халкѳды. Бу китанны жипитлерини адам-
лыкѳлары кѳалай эсе да, муратлары да алаи болгѳан аламан гаулу
жашланы бла кѳызланы ишлери бла жашаулары да ол атга бизни
бютюнда бек ийнандырадыла.

Тышыннан келип, жашауубузну бир киши да кѳураарыкѳ койюл-
дю. Хар бирибиз, *кесим* дегенни кѳоюп, *халкѳыбыз* дегенге табына,
ишлеп жашасакѳ, не уллу муратыбызгѳа да жетерикбиз.

Муратларыбыз толсунла!

Шохайыпны бахчалары

ХУЧИНЛАНЫ Ануар
БИТТИРЛАНЫ Аминат

КЕЛЕМЕТЛАНЫ
ШОХАЙЫП
(1897–1952)

Ишде бек уллу жетишимлери бла айырмалы болгъанлагъа СССР-ни Баш Советини Президиумуну Указы бла 1938 жылда Социалист Урунууну Жигити деген сыйлы ат тохташдырылгъан эди. Анга тийишли болгъанлагъа «Оракъ бла Салта» алтын майдал бла бирге Ленинни ордени эм СССР-ни Баш Советини Президиумуну грамотасы берилгендиле. Ол төре 1991 жылгъа дери бардырылгъанды.

Урунууну Жигити деген ат агалгъанланы араларында малкъарлы жашла бла къызла да болгъандыла. Алай бу сыйлы атны алгъан биринчи таулу уа Келеметланы Исмайылны жашы Шохайыпды. Халкъыбыз, кёчгюнчюлюк азабын чеге, ыспассызлыкъ сынай жашагъан кезиуню ачы 1948 жылында окъуна Келемет улуну ёшюнюнде «Оракъ бла Салта» майдал жылтырагъанды. Къзахстанны Джамбул областыны Мерке районуну «Мерке» совхозунда чюгюндюр ёсдюрген звеногъа башчылыкъ этген Шохайып чюгюндюр бахчалада ишни механизациялауну бек алгъа башлагъан адамды. 1947 жылда аны звеносу хар гектардан 830 центнер балтуз чюгюндюр алгъанды. Ары дери аллай кёрюмдюге бир киши да жеталмагъанды.

Халкъыбызны жигит уланлары бла къызлары не заманда да Ата журтха, миллстибизге махтау келтире келгендиле. Сёз ючюн, айтхылыкъ лётчик Байсолтанланы Алим Совет Союзу

Жигити деген бийик эм сыйлы атны саулай Шимал Кавказда окъуна биринчи болуп алгъанды. Уммайланы Мухажир да кесини жигитлиги бла нёгерлерине юлгю эди. Совет Союзу Жигити деген ат анга ёлгенден сора, 1990 жылда берилгенди. Мингле бла саналгъан таулу жашла ачы сермешледе батырлыкълары, тылда иш кёллюлюклери бла атларын ёлюмсюз этгендиле.

Кёчюрюлген халкъланы араларында Социалист Урунууну Жигити деген сыйлы атны, биринчи болуп, малкъар жаш Келеметланы Шохайып алгъаны да анстан туююлдо. Къазахстанга кёчюрюлген 20 минг таулудан ал жыллада жартысы ёлген эди. «Къалгъан 10 минг адамдан а, – деп жазады 2009 жылда Астанада чыкыгъан «Минги Тау» журнал кесини 1-чи номеринде, – Социалист Урунууну Жигити ючесулен болгъандыла, Ленинни ордени бла уа алтаулан саугъаланганды. Кёчгюнчю халкъланы арасында ол жаны бла малкъарлыла биринчи жерини аладыла. Акмолинск областьда уллу эл мюлкге башчылыкъ этин, Социалист Урунууну Жигити болгъан, Ленинни ордени бла эки кере саугъаланган Жангоразланы Ибрагим! Ол бир неча жылы Къазахстанни Президенти Нурсултан Назарбаевны кенгешчиси болуп да гургъанды, иште жетишимлери бла, саулай СССР-ге аты айтылып, Президентни энчи хурметине да тийишли болалгъанды.

Дагыда Ленинни орденин алгъан, Къазахстанны сыйлы кырулушчусу Гулийланы Абуну да эсгерирге тийишлиди. Аны да кёргюзтген эдиле Социалист Урунууну Жигити деген сыйлы атха, алай нек эсе да Ленинни орденин беруу бла чскленген эдиле».

Тау бийледенсиз деп, 1930-чу жыллада бу Келеметланы тукьуну къадарын бушуулу этген эди совет властыны НКВД-сы. Шохайыпны атасы – Исмайыл хажы – Тёбен Чегемден эди. Муслиман жерлеге барып, хаж къылып келген адам революциядан сора мюлкюн жарлылагъа юлешгенди. Болсада ол да къорууламагъанды аны репрессияладан. Революциядан сора кёрген ол къадар зорлукъну кётюралмады аны жюреги. Исмайылы Тёбен Чегемде асырагъандан сора, юйдегиси Кючюкланы Хабийбат сабийлери бла Барамтагъа (шёндюгю Вольный Ауул) кёчеди. Биягъы тил этерле да тутарла деген къоркъуу чыгъаргъан эди аны туугъан элинден. Алай жюрек къыйыны, зорлукъ аны кючюн терк алады, саулугъун седиретеди. Хабийбатны Барамтада асырайдыла. Сегиз сабийни ёсдюрген ата бла ананы къадарлары ачы эди.

Республикада уа, «халкъны жангы душманларын» излеп, репрессияла жангы кюч алып башлайдыла. Аталары ауушхандан сора, уллу юйюрню ауурлугъу абаданлары Шохайыпны боюнуна тюшеди. Аны ызындан туугъан эдиле Хафисат, Мадина, Магомед, Зуфар, Махмут, Исхакъ, Ахмат.

Бюгюнлюкде бу уллу юйюрге туугъанладан жаланда ючеулендиле сау-эсен тургъан. Зуфарны аскерде, Магометни уа 1937 жылда таубий тукъумдан болгъаны ючюн, тутуп, туйюп, азап чекдирип ёлтюргендиле. Аны кызы Лиза бюгюнде да келю голмай айталмайды юйюрлери чекген кыйынлыкъланы юсюнден. 1950-чи жыллада, эки жылны ичинде, Къазахстанда тапхандыла къабыр юлюшлерин Махмут, Шохайып, Хафисат эм Мадина. Алай бла, совет власть берген палахланы хатасындан, Келеметланы жаланда бу юйюрлери угъай, тукъумлары окъуна жокъ болууну чегине жетгенди.

1930-чу жыллада башланган жангы къанлы репрессияла юйюрлерине къаллай къара кюнле келтирлигин Шохайып алгъадан да ангылагъан эди. Аны себепли, эгечлерин, къарындашлары да алып, ол, чыракъны жандыргъанлай кююп, кече бла ата юйюнден Дагъыстанны Буйнакск шахарына къачады. Аны биргесине жаланда Зуфар бла Магомет жокъ эдиле. Зуфарны аз алгъаракъ аскерге алгъан эдиле да, ол анда сунмай тургъанлай ёледи. Аны бюгюн да сылтауу белгисизди. Магомет а юйдегиси Тайбат, жашы Сайдулла, кызы Лиза эм экиге айланган эгечи Ёлмезхан бла Нарсанада букъгъан эди. Бий тукъумданса деп, аны бир кере тутуп, азап сынатханлары ол унутмагъан эди. Алай НКВД-чыла аны мында да табадыла. Тилчилени юслери бла билген эдиле Магометни къайдагъысын. Нальчикге алып келедиле да, следователь Таукъан Хапов Келеметланы Магометни, кулакса, мюлкюнго букъдураса деген болмачы сылтауаны айта, эрикгинчи тюеди. Алай бла Магомет НКВД-чыланы къолларындан жоюлады.

Бу юйюрюн Буйнакск шахаргъа кетгенлери да тапмадыла тынчлыкъ. 1935 жылда аланы Орта Азиягъа сюредиле. Тогъуз жылдан а кёчгюнчюлюк зорлугъун сынагъан малкъарлыланы арасында Шохайып ёлген къарындашы Магометни юйюрюн Акмолински темир жол станциясында табады. Меркеде совхоз директору бла къазахлы комендант болушуп, Шохайып Магометни юйюрюн кеси болгъан жерге келтиреди.

Тёрт кере юйдегили болгъан Шохайып аталыкъ кюуанчын сынамагъанды. Бир юйдегиси бла да айырылмагъанды. Ала кысыха ауруп ёле эдиле. Тёртюнчю юй бийчесин Шохайып сюргюнде алгъан эди, ала бла къоншулыкъгъа тюшген къарачайлы Кюджакъланы Муссаны Рабийгъат атлы ариу кызын. Рабийгъат эрини къарындашы Магометни сабийлерине кесиникилегча къарагъанды. Шохайып ауушуп, беш жылдан сора ол, 1957 жылда Къарачайгъа кёчюп, жууукъларыны арасында Нарсанада жашап тургъанды. Ахыр кюнюне дери эри Шохайыпны саугъларын багъалап, уллу хурмет бла сакълагъанды.

Сабыр акъыллы, оюмлу, иш кёллю, къураучу хунери да болгъан Шохайыпха «Мерке» совхозну башчылары уллу хур-

мет эте эдиле. Ол кёчгюнчюдю, таубийди деп къарамагъандыла анга мында. Аны себепли, кёчгюнчюледен энчи звено къурайым дегенде, ыразы болуп къалгъан эдиле. Ол бск уста ишчи эди, чюгюндюр ёсдюрююну амалларын иги билген адам. Юйюрю да – эгечлери, къарындашлары, аладан туугъанла да – аны звеносунда эдиле. Урушну от жолларында сермешген, немислилеге жесирге тюшген Махмут да къарындашыны звеносунда ишлсй эди.

Шохайыпны ол жыллада жазылгъан производство характеристикасында быллай сёзле бардыла: «1946 жылда Келеметовну тилеги бла «Мерке» совхозда балтуз чюгюндюр ёсдюрюучю механизацияланган звено къуралгъанды. Келеметов ол звенотгъа уста башчылыкъ этгени, техниканы тап хайырлана билгени, агротехника жорукъланы сакълап ишлегени, бир-бирде уа ол жорукъланы игилендиргени ючюн, звено жылдан-жылгъа кёпден-кёп тирлик жыйып тургъанды». Звено къуралгъан биринчи кюнде окъуна анга интернационал звено деп атайдыла. Анда малкъарлыла, къарачайлыла, къазахлыла, орусла, украинлиле, кырымкылыла эм башха миллетлени келечилери да бар эдиле.

Бригададан неда мюлкню бёлюмюнден айырылып, кеси аллына ишлеген звено производства жангы зат болгъаны себепли, совхозда анга ал кезиуде ышанмагъан адамла, ол санда оночуланы арасында да, болгъандыла. «Чюгюндюрню кьол бла ишлегенча, механизмле бла ишлерге кимни кьолундан келликди?» – дей эдиле ала. Ол заманда эл мюлкню механизациялауда биринчи атламла этилип башлагъан эдиле.

Болсада звенону членлери, Шохайыпны сёзюне ийнана, биттеу кючню, билимни ишге бередила, заманларын да аямайдыла. Жер жарашдырыу, урлукъ себиу, тизгин араланы жумушатыу, ханс арытыу, битимлени жукъартыу, суу салыу, семиртгичле бериу, чюгюндюрлени къазыу ишле – барысы да механизацияланадыла.

Артыкъ уллу билими болмагъан Шохайып эл мюлк техниканы, агротехниканы, алчы сынаулары юслеринден китапланы, кече-кюн демей, окъуп, алчыланы ишлери бла шагъырейленип, билимин, ангылауун ёсдюреди, китапладан, алчыладан юйреннген амалланы ишге сингдиреди, къысха заманны ичинде ишде алгъа ахшы атламла этеди. Звено биринчи жылда окъуна, бир заманда да болмагъанча, бай тирлик ёсдюреди эм аны, башхаладан болушлукъ излемей, кьоранчсыз жыяды. Звенону членлери ол жыл барысы да багъалы саугъала бла саугъаланадыла, Шохайыпны сураты уа чюгюндюр ёсдюрюучюлени алчыларыны аллеясына салынады. Аллай жетишим звенону кесин да кёллендиреди.

Совхозда уа аны юлгюсю бла механизацияланган звенола къураладыла. Аны иш сынауу бла шагъырейленирге кьоншу мюлкледен, районладан, областъдан да келип башлайдыла. Сов-

хозну ол замандагы директору Полодов эм баш агроному Бабкин, балтуз чюгюндюр ёсдюрюучюлени арасында Шохайыпны иш сынаун кенг жаяр ючюн, уллу кыйын салган эдиле, хар не жаны бла да алчы звеногъа болуша эдиле.

Урушдан сора ауур эм кыйын жылла. Битеу совет халкъ, уруш тозуратхан мюлкню аягы юсюне салыр ючюн, къаты юрешген жылла. Сабанчыла бла малчыла да сабанлада бла фермалада жукъу не болганын унутуп ишлеген жылла.

1947 жылны февраль айында Коммунист партияны Ара Комитети кезиулю Пленумунда урунганланы, тозураган халкъ мюлкню аягы юсюне терк салыр ючюн, къаты ишлерге чакъырады. Ол чакъырыу кёплени ишге кёллендиргенди. Заман алай эди. Келеметланы Шохайыпны звеносу да ол чакъырыугъа жууапха хар гектардан 700 центнер чюгюндюр жыяргъа деп борч алады. Хар гектардан 700 центнер! Ол бек уллу борч эди. Ол чекге артда да кёпле жеталмагандыла. Ол себепден звенону коллективи берген сёзге, абери айтмасала да, артыкъ бек ийнанмагъан эдиле. «Гектардан 500-шер центнер жыйсала да, аман туююлду», – дей эдиле.

Бир бирге эгизлеча ушаган ишчи кюгле. Эрттен къарангысындан ингир аласына дери созулган ишчи кюгле, минуту бошуна кетмеген ишчи кюгле. Алай болса да, звенону адамлары эригиу дегенни билмей юрешгендиле, арысала, асыры арыгъандан ауа турсала да, ишлерин кыймагандыла...

Кёпню кёрген устала окъуна, Шохайыпны звеносуну бахчаларына келселе, сейирге къала эдиле. Аны производство характеристикасында былай жазыла эди: «Жолдаш Келеметов башчылыкъ этген механизацияланган звено 1947 жылда кеси къараган жерлени хар гектарындан орта эсеп бла 830-шар центнер балтуз чюгюндюр жыйганды».

Хар гектардан 830-шар центнер чюгюндюр! Урунууда болдурган уллу жетишимлери эм балтуз чюгюндюр ёсдюрюуде алчы сынауну кенг жаяргъа кёп кыйын салганы ючюн, Келеметланы Исмайылны жашы Шохайыпха Социалист Урунуу Жигити деген сыйлы ат аталады, «Оракъ бла Салта» алтын майдал бла бирге Ленинни ордени да бериледи. Звенону къалган адамлары да ол жыл орденле бла саугъаланган эдиле.

Аны таныганла Шохайып таукел, ышангылы, базыныулу, бир ишден да артха турмаган, адепли, ариу кыйлыкълы адам эди дейдиле. Аламат лакъырдачы да болганды. Туугъан журтуна кыйтыргъа, Малкъарны тауларын бир кере окъуна къарап кёрюрге термилгенди. Алай къабыр юлюшю киши жеринде болганды. 1952 жылда аякъ бармагы ауруйду, ызы бла уа саулай буту да. Медицинаны ол заманда бюгюнню жетишимлери жокъ эди. Гангрены тыяр мурат бла, Шохайыпны бутун кеседиле. Алай анга ол да болушмаган эди...

Меркеде Келеметланы Шохайыпны бюгюн да унутмагъандыла, атын уллу суймеклик бла айтадыла. Аны звеносуну ол жыллада бахчалары болуучу жерлеге «Шохайыпны бахчалары» дейдиле.

Бизни халкъны бек къыйын, абызыраулу жылларында аллай даражалы, сыйлы атны малкъарлыланы ичинде биринчи болуп алгъан Келемет улу Шохайып болгъанын биз унутмазгъа керск-биз. Алай, республиканы къой, Малкъарда окъуна бир элде аны атын жюрютген не орам, не школ жокъду. Аны саугъалары, документлери да Малкъарны Долинскдеги Мемориал-музейинде сакъланыргъа керекдиле. Келеметланы Шохайып жашауу бушуулу болгъан эсе да, урунууда жетишимлери, бийик къырал саугъалары бла да миллетибизни тарыхын махтаулу, ёхтемли да этгенди.

Ахшылыкъ унутулмайды

ОСМАНЛАНЫ ХҮЙСИ

ЦОРАЛАНЫ
МАГОМЕТ
(1910–1988)

Миллетини къайгысын кѳрген, аны келир кюню иги болурун излей, уллу къыйын да салгъан, кеслерине арталда сый-даража излемеген чынтты уланладан – Аллахха минг шукур! – Малкъар бир заманда да къуру болмагъанды. Халкъыбызны аллай аламаг адамларындан бирлери Цораланы Мырзаны жашы Магомет эди.

Магометни атасы Мырза да Черек ауузунда аты айтылгъан, намысы-хурмети жюриген киши болгъанды. Огъары Малкъар тынчлыкълы эл болгъаны себепли, 1909 жылда патчахны Терк боюнуну администрациясы бек биринчилиден бу элге старшина сайлауну эркинлигин эллилени кеслерине береди. Бу къуллукъгъа кѳргюзтюлгенлени барын да хорлап, Цораланы Мырза, ѳзден, Огъары Малкъарны старшинасына айырылады. Ол жылгъа дери эл старшинасына жаланда бийле салына эдиле.

1913 жылда Черек ауузунда болгъан халкъ кѳтюрюлюуге Мырза тири къатышханды. Аны кѳй, Цора улу ол ишни къурагъанладан бирлери окъуна эди. Адамла Мырзагъа бек уллу хурмет этип болгъандыла, сѳзюне тынгылап, оноун да сакълап. Революция башлангъанда да, халкъгъа игилик келтирир деп, ийнанып, большевикле жанлы сюелген эди. Алай онсегизинчи жылны ахыр кюнлеринде, акъ аскерле Черек ауузуна кирдиле деген заманда, Мырза халкъны алагъа къажау къозгъар деп,

кьоркьуп, душманлары аны от берип ёлтюрөдиле... Алай бла, ары дери экижыллыгында анадан ёксюз кьалгъан Магомет, сегизжыллыгында атадан да ёксюз кьалады.

Магомет, сабийлигинден окьуна билим алыргъа итинген эсли жашчыкъ, онекижыллыгында Нальчикде коммунарла школуна барып окьуйду. Аны бошاپ, элине кьайтханлай а – 1924 жылда – комсомолгъа киреди. Бираздан а аны комсомол ячейканы секретарына айырадыла. Комсомолну оноуна кере, Магомет элли сабийлеге кьара танытып кюрешеди. Кеси, алыкъа халатсыз тынгылы жаза билмегенликге, устазлыкь ишине жаныкьаны бла бериледи. Кеси да ол жыл окьуна ленинчи чакьырыу бла партиягъа киреди.

1933–1934 жыллада КПСС-ни область комитети Магометни Ростовха окьургъа жибереди. Анда Цора улу аспирантураны да бошайды. Андан кьайтхандан сора, Нальчикде Ленинчи окьуу шахарчыкьны директору болуп турады. Ызы бла уа малкьар тилде чыкьгъан «Социалист Кьабаты-Малкьар» деген республика газетни баш редакторуну кьуллугъуна саладыла.

Ол заманда малкьар газет башха тилдеде чыкьгъанладан эсе кезиулюгю бла – аз, форматы да гитче болуп чыгьарыла эди. Магомет аны юсюнден сорууну обкомда бир ненча кере кётюрөди. «Акь юйде» уа анга: «Гитче халкьчыкьгъа газетни андан башха тюрлюсю неге керекди?» – деп кьойгъан эдиле.

Бир жол, газетлени ишлерин тинте, Москвадан адам келеди. Магомет, аны бла энчи тюбеп, ишни болушун ангылатады. Ол адам, Цора улуну хапарына тынгылагъандан сора: «Мында сени сёзюнге эс бурмай эселе, бусагъатдан манга официальный кьагьыт жазып бер да, ишни андан арысын а манга кьой», – дейди. Магомет ол айтханлай этеди.

Кёп да турмай, Москвадан малкьар тилде чыкьгъан газетни даражасын башхала бла тенг этиуню юсюнден оноу келеди. Аны уа толтурмай бир кёр. Ма ол заманда айтхан эди Магометге Кьалмукь улу: «Сен этни сюеги бла бирге юзюп алгъанса», – деп.

Репрессияланы кезиуюнде Цора улуну да ызындан тюшөдиле. Иш алай болгъанын обкомда ишлеген бир керти адамы Магометге билдиреди. «Терк окьуна кет, Москвагъа бар. Анда тюзлюк излерге кюрөш. Алайсыз эшигинги жабадыла», – дейди ол.

Магомет Москвагъа кьутулады. Фатар тутуп, бир юйде турады. Ол кюнледе уа «Цораланы Магомет – халкьны жауу» деп, мында, республика газетде, материал чыгъады. Аны башха жарсыуларыны юслеринден да айтып, Магомет Сталиннге письмо жазады.

Кюнлени биринде Цора улу ВКП(б)-ны Ара Комитетине чакьырылады. Анда жарсыуларына тынгылайдыла, сора ишни

тинтирге комиссия жибередиле. Келгенле, Огъары Малкъарда кѣп адамлагъа жолугъуп, Магометни юсюнден хапар сорадыла.

Аны сѣгерге кюрешген жаланда бир жаш адам чыкъгъан эди: «Муну атасы да осал адам эди, революциягъа дери халкъны къанын ичип тургъанладан бири болгъанды, андан а иги сабий къайдан тууарыкъ эди», – дегенни да айтып.

Ол заманда Магомет, аны таба бурулуп: «Сен къайсы жылданса?» – деп соргъан эди. Жууапны эшитгенден сора: «Да мени атам ары дери дуниядан кетип эди, аны аман бла иги болгъаныны юсюнден сен не хапар айталлыкъса», – деп къойгъан эди. Аны эшитгенден сора, жашны анасы: «Ахшы адамны кирлерге кюрешгенсе сен», – деп, сабийине итни налатын бергени да халкъны эсиндеди.

Андан сора Цора улуна терс сѣз айтхан адам чыкъмады. Махтагъанла уа кѣп болдула. Ахырында комиссия, Магомет жанлы болуп, тюз оноу чыгъарады. Репрессияланы заманында тутула-жоюла тургъан жеринде Цора улу алай къутулгъанды.

1944 жылда Магомет ВКП(б)-ны обкомуну инструктору эди. Малкъар халкъны Азиягъа кѣчюрюрге бир ыйыкъ къалгъанда уа, саулугъуну сылтаун этип, кюзюге тюшерге керексе деп, обкомну оноуу бла Цора улун Пятигорскге жибередиле. Баям, обкомну ол замандагъы секретары Кумехов, таулуланы кѣчюрюрге керекди деген хапар чыкъгъанлай, «Угъай!» деп бек биринчи сюеллик Цора улу боллугъун уста биле эди...

Энди иш битди, тамбла эрттенбла таулуланы кѣчюрербиз деген кюнлеринде уа Магометге: «Нальчикге терк жет!» – деп буюрадыла. Къайда жаяу, къайда бери таба келген улоулагъа тагъыла, Магомет Нальчикге къайтады. Къайтса къайтсын, уруш кезиуюне деп, обком ишчиси къадарында, жюрютген керохун да сыйырып, халкъын кѣчюрюрге деп, Москва оноу чыгъаргъанын да айтып: «Эрттенбла эртте тебирериксиз, сен да хазыр бол!» – деп ашырадыла. Къулагъы эшитгеннге ийнанмай, жүреги жарыла, ингир къарангысы болгъанына да къарамай, Магомет, жаяулай, алгъа – Хасаниягъа, ызы бла – Акъ-Суугъа, андан да Яникойгъа ётюп, халкъны эшигин керти да жаба тургъанларын ангылайды. Нальчикде фатарына танг ата къайтып, къолундан жукъ келмезлигине да кюе, мухажирлик жолуна къуралады...

Цораланы Магометни кѣчгюнчюлюкдю ненча таулугъа жарагъанын, неллай бир таулуну жанын къалдыргъанын бир киши да тергемегенди. Алай... игилик унутулмайды. Ол болушханланы туугъанлары, туудукълары да, Аллахны ахшылыгъындан, саудула, Магометге ыразылыкъларын айтып бошамайдыла.

1956 жылда, малкъар халкъгъа туугъан жерине къайтыргъа эркинлик берилгинчи, Цораланы Магомет, Залийханланы Жанақбайыт, Уяналаны Чомай, Коммунист партияны Ара Ко-

митетини Биринчи секретары Никита Хрущёвха туберге деп, Москвагъа барадыла. Ол заманда Хрущёв жеринде болмайды. Быланы СССР-ни Баш Советини Президиумуну Председатели Леонид Ильич Брежневге тубетедиле. Хапарлашханда, Магомет: «Кесигиз билесиз, халкъ терслиги болмай кёчюрюлгенди. Жангы жерледе адамларыбыз юйле-журтла ишлегендиле, жашау къурагъандыла, алай миллет журтуна къайтыргъа сюеди», – деп сёлешеди.

Леонид Ильич, келгенлеге кёл салып тынгылагъандан сора: «Туугъан жерин суйгенле, аны излегенле – ала Ата журтун суйген чынтты адамладыла», – деген эди. Ызы бла уа, кёл этдирир сёзле айтып, тюз оноу чыгъарыллыгына да ышандырып ашыргъан эди. Журтубузгъа къайтыргъа жол ачылгъанлай а, неда болсун, туугъан жерибизге теркирек къайтайыкъ деп ашыкъгъанла кёп эдиле. Алай Магомет аны унамагъанды. Ашыкъмай, хапчук-харакетни, малны да жыйышдырып, жолгъа алай тебирерге чакъыргъанды. Къыргызстанда таулула жашагъан жерлеге айланып, юйден юйге жюрюп, ненча адам, сабий, мал болгъанын жазып, алагъа къаллай вагонла керсклисин тохташдырып, бери алай ашырып тургъанды. Магомет, эсли адам, халкъыбыз ызына къуру кёлу бла къайтып келсе, къалай апчырыгъын кимден да уста ангылай эди...

Андан къайтхандан сора, Магомет Къабаргы-Малкъарны Илму-излем институтунда башха жерледе да ишлеп тургъанды. Пенсиягъа чыкъгъандан сора да, жамауат жашаугъа тири къатышханды. Партия бла комсомолну ветеранларыны Советини председатели болуп тургъанды. Окъуу юйледе, предприятиялада бла организациялада жаш тёлю бла тубешгенди, алагъа адамлыкъ дерслерин берип тургъанды. «Жангы жашауну къураугъа къатышхан уллу насыпды. Халкъ ишинден кери турмагъыз», – деп юйретиучю эди ол.

Цораланы Мырзаны жашы Магомет, миллетин, кыралын да жюрегини теренинден суйген халал таулу, жашауда ариу ыз кьойгъан насыплыладан эди. Аны жангыз уланы Марат кыралыбызны сауутланган кючлерин айнытыугъа уллу кыйын салгъан адамды. Сексенжыллыгында окъуна ол бу магъаналы иште экспертлик этип турады. Магометни туудукълары Георгий бла Тимур а, бизнесни сайлап, мында адамларына кёз-къулакъ бола, бабаларыны жерлерине терк-герк келе, ата-аналары, сабийлери бла да Москвада жашайдыла, таулула болгъанларын бир заманда да унутмайдыла.

Битеусоюз рекорд салгъан магъаданчы

ОСМАНЛАНЫ ХЫЙСА

СОЗАЙЛАНЫ
ЧАПАЙ
(1923–2003)

Аккъъалай (алюминий), кюмюшге ушаш, жылтырауукъ темирди. Бюкгенде, терк сынмайды, темирча, тот болмайды. Ол, юй адырладан башлап, авиациягъа дери, халкъ мюлкню кѣп жерлеринде хайырланылады. Аккъъалай жер тюбюнден хазырлай чыкъмайды, аны магъаданы барды, ол а бокситди. Бу магъадан Францияны Бокс деген жеринде табылгъан эди. «Боксит» деп да андан аталгъанды.

Бюгюнлюкде аллай магъадан къызгъан шахтала кѣп кыраллада бардыла. Бизни кырал а аккъъалай чыгъарыу жаны бла дуняда алчыладан бири бола келгенди.

Ата журт урушну ал жылларында фашист Германия Волхов, Днепр череклени тийрслеринде аккъъалай чыгъаргъан заводланы къолгъа этген эди. Бу темир а аскер кючлеге бек керек зат болгъанды.

Ол заманда, урушну къаты баргъан кезиунде окъуна, Къоруулангъуну кырал комитети Ата журтубузну башха жерлеринде аккъъалайы болгъан магъаданны излеп табаргъа совет геололагъа буйрукъ этген эди. Ол иш кыралны кѣп жерлеринде, ол санда Урал таулада да, бардырылгъанды. Анда боксит магъадан табылгъандан сора уа, аны къазаргъа, аккъъалай чыгъарыучу за-

водла ишлерге, бригадала къуаргъа, шахтёр болуп ишлеяллыкъ адамланы тийишдирирге буйрукъ чыгъады. Ма аллай бригада-ладан бирине тюшеди акъсуучу жаш Созайланы Чапай.

Ары дери Чапай фронта болгъанды. 1941 жылда 14-чю декабрьде Прохладна районда танкла ёталмазча индекле къаза тургъан жеринден кетген эди ол къазауатха. Будёновский шахарда бирайлыкъ курсланы бошагъандан сора, Чапайны Нальчик тийресинде къурала тургъан 115-чи Къабарты-Малкъар атлы дивизиягъа жибередиле. Анда ол 316-чы полкнун 2-чи эскадронуна тюшеди. Эскадрон Кахунда орналып эди. Аны командири – Чеченланы Жабырайыл, политругу Бёзюланы Муха, старшинасы Моллаланы Сафар эдиле.

1942 жылда Чапай къуллукъ этген аскер бёлюмню Ростов тийресине ётдюредиле. Анда, Уллу Мартыновка элни къатында, немислиле бла къызыу сермешге киредиле. Ингир ала алагъа, Сал деген черекден ётнуп, артха кетерге тюшеди. Бирде алгъа бара, бирде артха кете, Чапай къуллукъ этген аскер бёлюм бир къауум заманны ол тийреде турады.

Бир жол сермешледен биринде Созай улу, контузия болуп, бир къауум нёгери бла пленнге тюшеди. Ауур жаралыланы, арбалагъа миндирип, бир жанына алып кетедиле. Аякъ юслеринде сюслалгъанланы, аланы арасында Чапайны да, Донецк шахаргъа суредиле. Ол анда бир къауум заманны лагерде турады. Бир кече уа тап тюшеди да, бир нёгери бла къачадыла. Ол 1942 жылны сентябрь айы эди. Кюндюз бугъа, кечеле бла бара, бир айдан ала Акъ-Суугъа жетедиле. Ол заманда Къабарты-Малкъарны тийреси немислилени къолларында эди. Ала къысталгъандан сора, Созай улу колхозну жангыдан къурау ишге тири къатышханды.

1943 жылда март айда Черек районну военкоматы Чапайны дагъыда бир къауум адамны Азербайджанда Кировобад шахаргъа жибереди. Алайдан саулукълары иги болгъан эки жюзге жууукъ адамны, айырып, Североуральск шахаргъа иедиле.

Алай бла, Чапай жангы къурала тургъан боксит шахталада ишлеп башлайды. Созай улу къошулгъан бригадада 20 шахтачы бар эди. Аладан бир къаууму – къазыла баргъан жерни, башындан оюлмаз ючюн, бегитиучюле, бир къаууму – къазыучула, ючюнчю къаууму уа – магъаданны чыгъарыучула эдиле. Чапай къазыучуланы къауумунда ишлегенди. Ол нёгерлерини къызгъанларына тюрслеп къарайды, усталадан юлгю алады. Артдан-артха, ишге тюзелип, Чапай ишин тынгылы этип башлайды.

Бираздан сора, усталыгъын, жигерлигин, къураучу хунерин да тергеуге алып, Чапайны бригадагъа тамата этедиле.

Ол заманда, магъадан къазып, бир айны ичинде 120 метр барыргъа деп план салына эди. Чапайны бригадасы уа 1945 жылда май айда 25 кюннге 128,2 метр, июль айда уа 160 метрге дери

баргъанды. Ол жылны сентябрь айында Созай улуну бригадасы 162,4 метр ыз къзады. Ол битеусоюз рекорд эди. Чапайны бригадасы башхалагъа юлгю болады, аны хапары Москвагъа дери жетеди. Аны юсюнден ара газетледе, журналлада да уллу статьяла, очеркле басмаланадыла.

Чапай, боксит магъадан къазаргъа кеси уста болгъаны бла чекленип къалмай, бригадасында жашланы да юйретеди. Чапайдан юйренип, аныча, махтаулу ишлегенле анга ыразылыкъларын айтадыла. Чапайдан юлгю алып, аны бригадасындан кеп артха къалмай ишлеген дагъыда эки бригада бар эдиле. Алагъа Иван Проничкин бла Нигмаджан Минзарипов башчылыкъ эте эдиле.

Ишни иги барыуна ыразы болуп, СССР-ни Тюрсюнлю металлургиясыны министерствосу боксит магъадан къазгъан бригадаланы алчыларын къырал саугъалагъа кёргюзтеди. 1947 жылда кепле майдалла, орденле алгъандыла. И. Проничкиннге бла Минзариповха уа, Социалист Урунууну Жигити деген атны атап, «Оракъ бла Салта» деген алтын майдалла берген эдиле.

Чапайны уа, мардагъа кёре, хар айдан штрекни 120 метрге къазар орунуна, ол 160 метр къазгъанлыкъгъа, жаланда «Ата журт урушда (1941–1945) айырмалылыгъы ючюн» деген майдал бла саугъалап къойгъан эдиле.

Созай улу, ишинде бирси тенглеринден эсе ахшы кёрюмдюле болдуруп тургъанлай окъуна, тийишлисича саугъаланмай къалгъаны – ол кёчгюнчю халкъны келечиси болгъаны бла байламлыды. Ол заманда таулула, къыралгъа не тюз ниет тутсала да, не жигерли ишлеселе да, кёчгюнчюлюкню азабы аланы къайда да инжилте эди, бирси халкъладан ыспассыз да эте эди.

Созай улуну юсюнден ол заманда газетледе жазылгъандан бир къауум юлгю айтайыкъ. «Правда Севера» газетни 1946 жылда 30-чу августда чыкыгъан номеринде СССР-ни тюрсюнлю металлургиясыны министрени заместители А. Самохваловну телеграммасы басмаланганды. Анда былай айтылады: «Североуральскни боксит магъадан къазгъан шахталарыны коллективин урунууда болдурулгъан жангы хорламы бла – Созайланы Чапайны бригадасы, бир айгъа магъадан къазып, 155 метрге баргъаны бла – алгъышлайма»...

Ол газетни 2-чи бетинде басмаланган «Эришиуню кючю» («Сила соревнования») деген статьяда Созай улуну бригадасы бир кюннге, узунлугъу 7 метр болгъан ыз къазып, министерство салгъан план марданы 700%-ге толтургъаныны юсюнден да айтылады. Созай улуну иги ишлеринден сора да, ишчилерине атача къайгыргъаны чертиледи.

«За бокситы» деген газетни 1946 жылны 3-чю сентябринде чыкыгъан номеринде шахтачыланы юслеринден былай айтылады: «Бизни белгили адамларыбыз – стахановчула – социалист

урунууну ударниклери Созай улу бла Минзарипов социалист эришиуню байрагъын бийик кётюргендиле. Август айда ала башчылыкъ этген бригадала, болмагъанча, бийик жетишимле болдургъандыла», – деп жазылады. «Правда Севера» деген газетде тау инженер М. Рендар «За 200 погонных метров проходки одним забоем» деген статьяда: «Жолдашла Минзарипов эм Созай улу башчылыкъ этген бригадаланы ишлери бир айгъа 200 метр узакълыкъгъа къазаргъа боллугъун баям этгендиле», – деп айтылады.

СССР-ни тюрсюнлю металлургиясыны министри П. Ломакону 1946 жыл 6-чы ноябринде чыгъаргъан буйругъунда (№148/Н) «Бир ненча жылны ичинде, бек да 1946 жылда, Шимал Уралны боксит рудниклеринде магъаданны уллу терклик бла къазгъан иш амал кенг жайылгъанды. План бла белгиленген 30 метрни орунуна жолдашла Созай улу эм Проничкинни бригадалары бир айгъа 160 метрге дери къазып чыгъадыла...» – деп айтылады.

«Урунууну бийик юлгюсюн кёргюзтгени ючюн» Созай улуну эм аны бир къауум нёгерин ахча премия эм «Отличник социалистического соревнования цветной металлургии» деген белги бла саугъаларгъа деп да оноу этиледи ол документде.

1947 жылны 23-чю мартында СССР-ни Министрлерини Советини Ауур ишлени механизациялауну юсю бла техника советини экспертиза бюросуну таматасы М. Лесечко Созайланы Чапайгъа энчи письмо жибергенди. Ол анда магъаданчыла хайырланган перфораторланы юсюнден Чапай улуну оюмун айтырын тилейди: «Было бы очень хорошо, если Вы, как знающий все преимущества и недостатки перфоратора, сообщили нам свои замечания и предложения по улучшению качества машин, увеличению надёжности и удобства эксплуатации и т. д. Ваши предложения будут нами учитываться при выборе новых типов машин и механизмов для работы в шахтах».

Ма алай бийик эди Созай улуну даражасы, алай багъалы эди аны оюму.

Шахтада Чапайгъа берилген характеристикадан да бир юлгю: «Созайланы Хамзатны жашы Чапай Шимал Уралны боксит магъадан къазгъан рудниклеринде 1944 жылдан бери проходчик болуп ишлейди. Анда магъадан къазыуну ишин терк бардырыргъа амалланы биринчи болуп къурагъанды. 1945 жылда, июль айда магъадан къазыуда битеусоюз рекорд салгъанды – 162,4 м. ...»

Созайланы Чапай, мында ишлеген къадарда, салынган марданы ай сайны 150–200% толтуруп тургъанды. Ишчиле да, оноучула да Созай улугъа уллу хурмет этедиле ...»

Андан сора да кёп ахшы сёз айтылгъанды ол заманда Чапайны юсюнден Свердлов областыны газетлеринде.

1949 жылда Чапайны тау ишлени бардыргъан мастерге

окъутхан курслагъа жибердиле. Аланы жетишимли бошап къайтхандан сора, сменни начальнигини къуллугъуна саладыла. Анда бираз ишлеп туруп, жууукълары болгъан жерге – Фрунзеге – кѣчеди. Анда Кант районда гидротехник болуп ишлегенди. Бу ишинде да уллу жетишимле болдургъанды, халкъны арасында намысы жюрюгенди. Ата журтха къайтханда, Чапай туугъан элине – Акъ-Суугъа – келеди. Кѣп айлана турмай, цемент заводха барып, анда ишлеп тебирейди. Ол иште да жигерлигин, усталыгъын кѣргюзтгенди, коллектив да аны намысын-сыйын жюрютгенди. Кѣп да мычымай, аны жууаплы ишге саладыла – ол заводда баш инженер болады. Андан сора уа – директор. Ол жууаплы къуллукълада Чапай отуз жылдан артыкъ ишлегенди.

Айтхылыкъ директор

Геннадий КОММODOV

БАБАЛАНЫ
МАГОМЕТ
(1924–1987)

1962 жылда «КъМАССР-ни школуну сыйлы устазы» деген атны алгъанды. Ол жыл окъуна Москвада чыкъгъан «Народное образование» (1962 жылда 7-чи номеринде) деген битеусоюз педагогика журналда Шалушка элни школуну директору Бабаланы Магометни окъутуу-юйретиу иште этген жетишимлерини юсюнден жазадыла.

1963 жылда Урунууну Къызыл Байрагъыны орденин алады.

1964 жылда ол башчылыкъ этген школ ВДНХ-ны гитче кюмюш майдалына тийишли болады.

1965 жылда уа Бакуда педагогика жаны бла кандидат диссертациясын жетишимли къоруулайды.

1966 жылда анга «РСФСР-ни школуну сыйлы устазы» деген сыйлы ат бериледи.

Бабаланы Аскербий Холамда белгили адам эди, анга хурмет да уллу болгъанды. Совет власть ючюн жигит сермешген, жангы жашау ючюн кюрешген адам эди. Юйдегиси жашлай дуниясын алышып, Аскербий сегиз сабий бла къалады. Бир къызы ауруп ёледи, абадан жашы уа урушда жоюлады. Къалгъан алтысы, окъуп, юйленип, къарт аталарын къууандыргъандыла. Аскербий кеси да 110 жыл жашагъанды, кёпню кёргенди.

Магомет аны ортанчы жашы эди. Жарыкъ кёллю, акъыл-

лы сабий, нёгерлерин тёгерегине жыйып, алагъа оюнла кьурагъанды. Таулагъа ёрлеп да, аз айланмагъандыла ала, бютюнда Бызынгыны тик тёппелерине, тау башында бузларына дери да. Атасы уа, жашына къарай, кьууана эди – аны кьылыгына, кесин жюрюте билгенине, анга башхала, жашлыгына къарамай, сый бергенлерине. Магомет гитчелигинден окьуна, нёгерлерине башчы болуп, кьураучу хунерлигин кёргюзтгенди. Жети классны тауусханда уа, атасы аны Нальчикдеги педагогика училищеге келтиреди. Магомет кеси анда окьургъа сьое эди. Алай анга анда кёп окьургъа тюшмегенди. Ол заманда школлада устазла жетишмей эдиле. Аны себепли Магометни Огъары Жемталаны школуна директор этип саладыла. Ма аллай бир ышаныурукъ бар эди онжетижыллыкъ жашха. Аны жууаплылыгынын, хунерли болгъанын да терк эслеген эдиле. Ол, онжетижыллыгындан башлап, ахыр кюнюне дери жер-жерледе школлада (Огъары Жемталада, Фрунзеде, Приморский крайны Партизанск шахарында, КъМР-ни Шалушка элинде, Каменканы тюремесинде да) директорну кьуллугъунда ишлеп келген, сыйы-намысы жюрюген адам болгъанды. Огъары Жемталада школ директору болгъан кезиуонде, ол заочно окьургъа кирген эди.

– Къыйын заман эди, кесими да бир тюрлю сынауум жокъ, – деп эсгериучю эди ол кезиуюн Магомет Аскербиевич. – Абадан устазла не жаны бла да бек болуша эдиле, сау болсунла. Уруш да башланып, халкъ да къайгылы. Аны себепли терк абадан болургъа керек эди, заман жокъ эди ёсе, акъыл жыя туругъа.

Алай Магомет фронтха барыргъа сьое эди. Аны себепли, кезиуюлю кере военкоматха аллай тилеги бла келгенинде, анга угъай демедиле. 1943 жылны ахырында аны, бир кесекге окьургъа аскер училищеге ийип, андан а лейтенант чыны бла фронтха ашырадыла. Журтубузну кьоруулай болдургъан жигитлиги ючюн Магомет Уллу Ата журт урушну ордени эм бир талай майдал бла саугъаланнганды.

Урушну ахыр кюнюне Берлинде тюбегенди. Эки-юч айдан сора уа аны аскерден юйюне иедиле. Юйюне угъай (ол биле эди Ата журтуна барыргъа жарамгъанын), халкъыны ызындан – сьоргюннге. Атасын, жууукъларынын да Фрунзеден узакъ болмагъан бир элчикде табады.

Магомет, Фрунзеде педагогика институтха окьургъа кирип, тийишли билим алыргъа эрттеден этген муратына жетеди: ол институтну тарых факультетин бошайды. Сабийлени бек сьюйгени себепли, школгъа барып, устазлыкъ ишине жаны-къаны бла да бериледи. Бабаланы Магометни дерслерин сабийле да энчи сьое эдиле. Тири, хар затха жууаплылыгы болгъан Магометни Фрунзеге чакъырып, горонону методкабинетине тамата этип саладыла. Ол мында да хунерлигин кёргюзтеди. Алай жюреги уа, тохтамай, школгъа тарта эди – дерслеге, сабийлеге. Школгъа

къайтыргъа суйгенин билдиргенде, анга, горонода ишлей тургъанлай, шахарны школларындан биринде историядан дерсле эм бир классха башчылыкъ этерге да онг бередице.

Урушну хатасындан, заманында школда окъуялмай къалгъан, жыл санлары озгъан окъуучула аз туююл эдиле. Ала жаланда бир ненча жылгъа гитче эдиле Магометден, – 8–10-чу классланы окъуучулары. Алай таулу жаш къыйынлыкълардан къоркъмагъанды, сохталарын юйрете, ызындан тизе билгенди. Анга артда ала устазларына ийген письмолары, аланы хурметлери, ыспаслары да шагъатлыкъ этедиле. Капитан Анатолий Потапов, полковник Анатолий Данилов, Фрунзени институтларындан бирини проректору Валентин Пронин, Къазахстанда эл-мюлк объектлени къурулушларыны начальниги Юрий Гололобов... Кёп эдиле ала, къыйын сабийлеге саналгъанла, къадарлары да анга кёре болгъанла. «Сизни хайырыгъыздан, адам болгъанма, сау болугъуз, Магомет Аскербиевич», – деп жаза эдиле Магометге сохталары. Устаз а аланы къагъытларын кесини архивинде кёп жылланы сакълап тургъанды.

Школда ишлегенде, ол инглиз тилни устазы Раиса Васильевна Власенко бла юйор къурайды. Алагъа жаш бла къыз тууадыла – Борис бла Жанна. Къызларыны да устаз сынауун къошса, бюгюнлюкде Бабаланы юйюрлерини педагог стажлары 114 жыл болады.

1952 жылда Раисагъа ата-анасы болгъан жерге кетерге тюшеди – Приморский крайны Партизанск шахарына. Магомет а «спецпереселенец» эди да, ары кёчерге эркинликни кючден алады. Партизанск шахарда аны школгъа директор этедиле. Юч жылны ичинде Магомет, ол артха къалып, осалгъа саналгъан школну саулай крайгъа атын айтдырады: низамы, окъуучулары билимлери, тизгинликлери бла да. Шуёх, бири бирин ангылагъан устаз коллектив да къурайды. «Профориентация» деген затны да, биринчи болуп, ишинде бу жерледе ол хайырланып башлайды: окъуучула мастерскойлада ишчи усталыкъланы тасхаларына тюшюнедиле. Школну тегереги уа, тюзюнлей, паркга ушай эди – акъ къайынла, назыла ёсген энчи аллеячыкъла...

1957 жылда Кавказгъа къайтыргъа онг чыгъады. Магометни иерге суймей эдиле, болсада ол туугъан жерине кетеди. Холам оюлуп, тозурап эди, анда орналыргъа жарамазлыкъын да билдирдице. Аны себепли ол Шёлюшкю элинде (Шалушкада) тохтаиды. Мында да аны школгъа директор этип саладыла.

... Жай каникулланы кезиую эди. Магомет школгъа ремонт этген бригаданы ишине къарайды, бюсюремейди. Этген ишлери ючюн хакъларын телеп, ала бла арасын айырады. Бир къауум устазны солуу кезиулеринден чакъырып, ремонтну кесигиз тап этигиз, аны ючюн ахча да теленирикди дейди. Устазла таза да кёл салып ишлейдице. Къатларында кюн сайын ишлеген ди-

ректор а аланы бютюнда жууаплы этс эди. Ахча ючюн угъай, Магомет Аскербисвични кеси къалай ишлегенин кёрюп, къурау-чу хунерин, адамлыгъын да жаратып, устазла алай кюреше эдиле.

Биринчи сентябрьге школ жаппа-жангыча болуп къалгъан эди – болгъан жылтырап, таза. Ол а сабийлеге, ата-аналагъа, устазлагъа да чынтгы байрам эди. Ма алай танышханды Баба улу кесини устаз коллективи бла. Аллай болум а къалай эсе да низамны, окъууну да игилендиреди.

Окъуу жыл башланнгынчы окъуна, Магомет устазла дерслик планланы сау жылгъа эм четвэртилеге къалай жарашдыргъанларын тинтеди, завучла бла бирге темаланы программагъа келишгенлерин бла къалгъанларын, хар бирине ненча сагъат бёлюнюрге кереклисин сюзеди, кёп башха затха да тынгылы къарайды. Шёндюгю заманнга келишемидиле бардырылгъан дерсле, алагъа устаз къалай хазырланады? Сабийлени билим-лери не халдады? Ала кеслерин къалай жүрютедиле, культура дегенден ангылаулары бармыды? Битеу да ол затлагъа директор уллу эс бургъанды. Школда тюрлю-тюрлю кружокла, факультативле ишлерча да этгенди. Пионер эм комсомол организацияланы ишлерине да энчи эс бёлгенди. Хар затны тап жанына бура, тап оноу эте эди. Устазланы ахшы ишлерге, окъуучуланы да иги окъургъа сейирлерин къозгъай билгенди.

Алай бла Магомет Шалушканы школу республикада алчылан-ны санында айтылырча этеди. 1960-чы жылланы ортасына школ-да «КъМАССР-ни сыйлы устазы» деген атны экеулен аладыла, 15 устазгъа уа «Халкъгъа билим бериуню отличниги» деген сыйлы ат бериледи. Магомед а 1965 жылда школдагъы ишини сынаун хайырланып жазгъан кандидат диссертациясын Бакуда Ленин атлы Къырал педагогика институтда къоруулайды.

Сохталарын юйретиуде къара ишге ол уллу магъана бере эди. Аны себепли окъуучуладан Шалушкада производство бригада къурайды. Ол Баба улу Магометни кёп ахшы башламчылыкъларындан бири эди. Школну бир кесек жери бар эди да, анда теплица, тахта кёгетле ёсген жер, уллу тауукъ орун эм кёп башха зат ишлейдиле тамата классланы окъуучулары. Колхозну правлени бу иги жангырыулагъа бек ыразы болады: аны сют-товар фермасында окъуучула ийнек сауадыла, бузоулагъа къарайдыла, биченнге уа устаз бла бирге 20 жаш чыгъадыла. Къызла уа 4 минг тауукъ балачыкъгъа бла баппушха къарайдыла. Окъуучула этген биченни сатып, колхоз анга 60 ийнек алады.

Школчуланы колхоз бахчалада ишлеген бригадалары да уллу жетишимле бла атын айтдырады: 100 гектар нартноню, 53 гектар чёплеуню, 70 гектар будайны дагъыда башха битимлени хансын арытадыла, сугъарадыла. Аланы биргелерине устазла ишлеп турадыла. Тирликни жыйгъан кезиуде уа производство

бригадагъа болушургъа битеу школ чыгъады. Болмагъанча бай тирлик аладыла. Колхозну бригадасы кёрюмдюлери бла школ бригадadan артха къалгъан эди. Махтаугъа тийишли болгъан сабийлени кёзлери къууанчдан толу эди.

Магомет Аскербиевич практика ишге, сынаугъа керти да уллу эс бура эди. Аны себепли школну сохталарына колхозну агроному бла биологияны устазы башчылыкъ этгендиле, хар неге да юйрете, хайыры бла ишлетгендиле. Алай бла окъуучула колхозгъа болмагъанча уллу файда келтиргендиле.

– Бек башы уа, – деп белгилей эди Баба улу, – ол сабийлени къууанчларыды. Ала талпынып уруннгандыла, кеси кёзлери бла кёргендиле этген хайырларын. Колхоз да иги иш хакъ телей эди. Сёзсюз, ол затла бары да сохталарыбызны иги ишлерге, окъургъа да кёллендире эдиле.

Шалушка школну бригадасы саулай да 30 жыл ишлегенди. Ол дайым да ВДНХ-гъа чакъырылып тургъанды. Окъуучулары иги кесеги СССР-ни Баш Советини бла бизни республиканы Сыйлы грамоталары бла саугъаланнганды. Школчу бригадирлеге уа, иги тирлик жыйгъанлары ючюн, ВДНХ-ны гитче кююш майдаллары берилгендиле.

Магомет Аскербиевич ол кезиуге «КъМАССР-ни школуну сыйлы устазы» эм «РСФСР-ни школуну сыйлы устазы» деген даражалы атланы алады, кеп тюрлю башха саугъалагъа да тийишли болады. Сохталарын иш бла юйретиу сынаууну юсюнден а, айтханыбызча, «Народное образование» деген Москвада чыкыгъан битеусоюз педагогика журналда жазгъандыла.

Жыл сайын школда тюрлю-тюрлю иш усталыкълагъа юйретген курсла ишлей эдиле – агроном, механизатор эм башхала. Ханс арытыуну бла тирлик жыйыуну араларында уа директор окъуучуларына (бригадалада ишлегенлеге) сейир экскурсияла, эсде къалырча солуу да къурай биле эди. 1961 жылда беш «Икарус» автобус бла ала Кавминводланы тийресинде шахарлада болгъандыла – Исси-Сууда (Железноводск), Эсен Тюкде (Ессентуки), Нартсанада (Кисловодск), Беш-Тауда (Пятигорск) эм башха жерледе. Ала Тбилизде, Кутаисде, Гюржюню бирси жерлеринде да айланнгандыла, Къара тенгизде жуууннгандыла. 1964 жылда уа Къырымгъа уллу экскурсия къуралгъанды: Симферополь, Бахчисарай, археологиялы шахарла – ачыкъ кёкню тюбюндеги музейле, тарых магъаналы къалала, Ялта... Ол ариулукъну бла сейирликни ары баргъанла бир заманда да унутурукъ туююлдюле.

Ма алай окъутханды, ишлетгенди, солутханды сохталарын айтхылыкъ директор.

Школ тегерегинде уа не ариулукъ бар эди, адам къарап тоймазча! Жаяу жолчукъланы жанларында тюрлю-тюрлю гюлле. Бир аллеяда – назыла, бирсинде уа – субай къайынла.

Иш этип, суратчы ишлегенча, тамам алай эди бу жомакълы тийре.

1966 жылда Магометни партияны район комитетини оноуу бла Каменка элни къатындагъы тюрге ишлерге иедиле. Мында ингирги школда окъутуу-юйретиу ишни тап къуараргъа керек эди. Аны адамлыгъы, жашау сынауу, кертилиги, ышаныулугъу, башхагъа тынгылай, аны ангылай билгени да бу къыйын ишинде уллу болушлукъ эдиле. Тюргеде, тутулуп, къаты режимде тургъанла да Магометге уллу хурмет эте эдиле. Аны юйрегиуюню хайырындан, иги къылыкълы болгъанлары ючюн, заманындан алгъа эркинликге чыкъгъанла кепден-кеп бола бара эдиле...

Магомет Аскербиевични таныгъанла барысы да бу школну не гитче жетишимине да ол тюз сабийча къууаныучусун унутмагъандыла. Аны жарыкъ кюлгенин, чам эте билгенин, не къыйын ишден да артха турмаучусун белгилеп айтадыла.

Жюреги не заманда да игиликге ачылып туруучу, башхаланы жүреклерине да ол сезимни жарыкъ нюрюн салыучу Бабаланы Магомет – Уллу Устаз – аны таныгъанланы эслеринде ёмюрлеге къаллыгъы хакъды.

Хакъ кертиге къуллукъ этген

БИТТИРЛАНЫ АМИШ

АТТАЛАНЫ
АНАТОЛИЙ

(1932 жылда туугъанды)

Бизни республиканы биринчи кинематографисти Атталаны Мухажирни жашы Анатолийди. Бююнлюкде да СССР-ни Кинематографистлерини союзуну члени болгъан жангыз таулуду. Кинематографны битеу усталыкъларын да билген – кинорежиссёр, кинооператор, киносценарист. ВГИК-ге (Кинематографияны битеусоюз къырал институту) окъургъа кирген биринчи малкъарлы да ол болгъанды.

Анатолий «Ачыу бла тилек» («Ярость и мольба»), «Къаяда тап» («Клеймо на скале»), «Къайсын» («Кайсын»), «Осуят» («Завещание»), «Стартда финиш» («Финиш на старте») деген документли фильмле бла атын айтдыргъанды. 1998 жылда уа «Къаяда тап» деген фильми ючюн КъМР-ни Къырал саугъасыны лауреаты болгъанды. «КъМР-ни культурасыны сыйлы къуллукъчусу» деген атха уа эртте тийишли эди ол, аны къой, Россейникине да...

Атта улу Анатолий алдыргъан илму-популярный, документли дагъыда башха тюрлю фильмлени саны 1000-ден атлайды. Аланы Москвада битеусоюз экрандан кеп кере кёргюзтгендиле.

Анатолий 1932 жылны 1-чи январында Огъары Малкъарны Мухол деген элинде, устазны юйюрюнде туугъанды. Юйюрге

алты сабий ёсгенди – юч жаш бла юч кыыз. Къарындашладан бюгюнлюкде жаланда Анатолий сауду. Аны атасы Мухажир малкъарлыланы арасында биринчи устазланы санында болганды. Аны себепли, Хасанияда устазла жетишмегенде, Мухажирни ары ишлерге иедиле. Ол юйюрю бла Мухолдан Хасаниягъа кёчеди. Уруш башланганда уа, бронь берилгенликге, кесини тилеги бла фронтха кетеди. Къыркъ жылны ичинде аны къадырыны юсюнден зат билмей турдула. Артда белгили болганына кёре, ауур жаралы болуп турганлай, Мухажир жесирге тюшеди. Болсада Киевни къатында совет аскерчилеге бакъгъан немис госпитальдан сау чыгъаргъа буюрулмады Мухажирге.

Анасы – Къадырланы Баллай – таулу халкъда заводда ишлеген биринчи таулу тиширыу болганды. Анатолий анасы заводда ишлеген заманда туугъанды. «Туугъан кюнюмде мени анама къарагъан оруслу врач тиширыу, анамдан тилеп, кесини жашыны атын манга атагъанды. Ма алай бла болганма мен Анатолий», – дейди ол.

Анатолий бешинчи классда окъуй турганлай кёчюрюлген эди халкъы бла Орта Азиягъа. Анда Алма-Атадан узакъ болмагъан Молотов атлы колхозгъа тюшген эди аланы юйюр. Халкъына жетген зорлукъну, артыкълыкъны сабийлей анга да сынаргъа тюшеди. Урушдан сора, 1947 жылда, жангыдан бешинчи классха барады. Жетинчи классны бошап, къурулуш техникумгъа киреме дегенде уа, Атта улуну, кёчгюнчюсе деп, алыргъа унамайдыла. «Андан сора, Къазахстанны къырал кинотехникумуна келип, «спецпереселенец» деген документлерими кёргюзтмей, экзаменледен ётюп, 1956 жылда аны жетишимли бошайма. Киностудияда ишлерча онгум болады. Жашауумда кинокамераны къолума биринчи керс кинотехникумда алганма. Ол жыллада окъуна миллетими юсюнден кинола салыргъа жюрегим бла итинген эдим», – дейди, ол кезиуню эсгере, Анатолий.

1957 жылда уа малкъар халкъ туугъан жерине къайтады. Телевидение ол кезиуде мында жангы аякълана башлагъан эди. Анатолий да ары ишге киреди. Алай бла, Къабарты-Малкъарны телевидениясыны мурдорун салыугъа эм айнытыугъа ол кесини юлюшюн къошханды.

Бир жол Атта улу таматасына операторлукъ ишни этерге суйгенин айтады. Ол а анга: «Сен ишлеяллыкъ туююлсе. Таулулада алыкъа операторну ишин эталлыкъ адам туумагъанды», – дейди. Жарсыугъа, туугъан жерлерине сюргюнден къайта келген малкъарлылагъа аллай къарамны жорукъгъа айландырып, ишге алмазгъа, ишге тохташханны да дайым башын кётюртмезге кюрешгенле аз туююл эдиле.

«Аны ол сёзюне, жюрегим асыры къыйналгъандан: «Жокъ эсе – боллукъду», – деп, Москвагъа кетеме. 1959 жылда ВГИК-де суратлау киноланы оператор бёлюмюне окъургъа киреме. 1964

жылда, аны бошاپ, юйге кьайтама», – деп эсгереди Атта улу. (Ол кезиуге Анатолий Сумайланы Абдуллахны кызы Зоя бла бир юйюр кьурагъан эди. Аланы юч жашлары барды: Муталип, Зейтун эм Азрет.)

Анатолий тюз да окъууун бошاپ келген жыл ачылгъан Шимал Кавказны кинохроника студиясында ишге тохташады. 1969 жылда уа аны Россейни Кинематографистлерини союзуну членине аладыла.

Кинодокументалистни иши кыйынды. Алай Атта улу, гитче телесюжетледен башлап, уллу телебериулени бла фильмлени устасына дери ёседи. Абадан тёлюню эсиндеди, кинотеатрлада суратлау фильмни аллында Шимал Кавказны кинохроника студиясыны энчи макъамы согъулуп, сора 10–15 минутлукъ документли фильм кёргюзтюучюлери. Кинохрониканы хар выпускунда уа титрлада Атталаны Анатолийни тукъуму да жазыла эди.

Камерасы бла кёп айланыргъа тюшгенини юсюнден айта, Атта улу: «Мен Тюркде, Болгарияда, Румынияда, Англияда, Ирландияда да болгъанма. Алай Малкъардан ариу жер кёрмегенме. Къайда болсам да, Малкъарымы бийиклиги, ариулугъу, тазалыгъы кёз аллымда тургъанды», – дейди.

Аны документли киноларыны асламысы Къабарты-Малкъарны жери бла байламлыдыла. Эл мюлкде, культурада башха бёлюмледе да ол киногъа тюшюрген затланы саны 50 толу суратлау фильмге жетишеди. Кёбюсюнде сценарийлени кеси жазгъанды, режиссёрлукъ, операторлукъ ишни да кеси этгенди.

Малкъар халкъны фахмулу жашын Францияда, Германияда, Польшада бардырылгъан кинофестивальлагъа кёп кере чакъыргъандыла. Аны фильмлери дуня кинофондуна кьошулгъандыла. 600 фильмден бек игилеге 134 фильм саналгъанды, аланы санында уа Анатолийни Къайсынны юсюнден алгъан кинолентасы да.

Россейни кинематографистлеринден кёчгюнчюлюкню темасын кьозгъагъан, аны биринчи болуп суратлагъан, кесини сёзюн айтхан Атталаны Анатолий болгъанды. Ол аны ичинде эрттеден «къайнап», кыйнап тургъанды. Къыралны озгъан жашауунда этилген бедешлик ишини – халкъланы жерлеринден зор бла кыстагъаныны юсюнден, кёп жылланы, тюзюн айтханны кьой, сагъыныргъа да жарамагъанды. Малкъар халкъгъа уллу палах келтирген «халкъланы атасы» Сталинни, аны башкеслерин да «Клеймо на скале» эм «Ярость и мольба» деген фильмледе Анатолий, жюрегини кьаны бла суратлагъанча, алай уста алдыргъанды.

«Къая юсюнде тап» деген фильм биринчи кере Москвада репрессиягъа тюшген халкъланы биринчи съездлеринде кёргюзтюлгенди. Ол кюн анга къарагъан адамла кёзлеринде жи-

лямукъларын жашырмай эдиле... Санкт-Петербург шахарда уа 1998 жылда Халкъла аралы кинофестиваль бардырылгъанды. Анда бу фильм энчи Диплом бла белгиленгенди. Андан сора бергендиле Анатолийге КъМР-ни Къырал саугъасын да.

Къарачай-малкъар халкъны бирлигини, кёчгюнчюлюкде сынагъан жарсыуларыны юсюнден «Ачыу бла тилек» деген документли фильмни Атта улу 1995 жылда алып бошагъанды. Ол алты бёлюмден къуралгъан уллу фильм бир сагъат барады. Ол жыл окъуна аны телевиденияда, кинотеатрлада да кёргюзтгендиле. Кёчгюнчюлюкню сынагъанла, аны жаханымин кёргенле, залда олтургъанла барысы да, ахтына, жиямукъларын сыйпай эдиле.

Поэт, жазыучу, режиссёр Герман Гудиев кёп жылланы ишлегенди Атталаны Анатолий бла Владикавказдагъы кинохрониканы студиясында. Дюгерли шуёху малкъарлы жашны жүрегиндегин бек иги ангылай эди, – «Ачыу бла тилек» деген фильмни ала бирге салгъандыла.

Малкъарлы операторну хаты айырмалыды. Аны этген иппине багъа бичген да къыйынды. Нек дегенде ол кесини халкъыны кинолетописин къурагъанды. Аны керти, тюзлюкю кёргюзтюр ючюн а, Атта улу вертолётха, самолётха минип да алдыргъанды керек кадрланы.

Фильмде архив документле кёпдюле. Алада кёп шартла, тукъумла, атла, онла бла минглени къадарлары – къарт аппаларыбызны бла ынналарыбызны, ата-аналарыбызны, эгеч-къарындашларыбызны... Бир адам угъай, бир къауум адам угъай, сау миллет терс боламыды дегенча соруула тууадыла. Алай мурдарлагъа «соруу», «къадар», «тюз-терс» деген затла жокъдула. Мурдар мурдарлыгъын этеди. Анга фильмни хар кадры да шагъатды.

Аны юсюнден дюгерли режиссёр Герман Гудиев былай жазады: «Фильмы «Клеймо на скале» и «Ярость и мольба» посвящены репрессированным народам Карачая и Балкарии в годы Великой Отечественной войны. Хороши эти фильмы не столько обращением к этой большой, непреходящей теме, сколько аналитическим анализом факта как апофеоза морального, нравственного и физического насилия, унижения, оскорбления, уничтожения огромных масс ни в чём неповинных людей. Эти фильмы оба начинаются и завершаются хребтами снежных гор. Хребты в снегах, изумруды лесов и долин, рассечённых лезвиями стремительных рек, – всё это отснято Аттаевым с вертолёта. Эти фрагменты, озвученные органной музыкой, возникающей из рёва турбин вертолёта, обрамляют фильм композиционно и придают ему мощь античной трагедии.

Второй пласт фильма – это культурный, генетический. Мы видим, какими духовными и материальными богатствами обладали люди, которых хотели уничтожить. И это не только целебное

великолепие гор, но и известные на весь мир скакуны, чернорунные овцы Карачая и Балкарии, ремёсла, ковроткачество, песни и танцы – всё не перескажешь. Карачаевцы и балкарцы – единый народ, и это единство в фильме показано очень точно и тонко. Глубокий экскурс в историю народа сделан мастерски.

Атгаев очень скромный, принципиальный, честный, правдивый, талантливый мастер... Народ, который имеет такого кинематографиста хоть в единственном числе, – не сирота и от кино».

Фильм, айырмалы эм багъалы болур ючюн, тюзлюкню ние-тин сакъларгъа керекди. Атгаланы Анатолий а анга хар кинолентасында да кертичилей къалады. «Ачыу бла тилек», «Къаяда тап», «Осуят», «Стартда финиш», «Къайсын» – была барысы да 2003 жылда РФ-ни Къырал саугъасына кёргюзтюлген эдиле.

Малкъар халкъны тарыхы бла, аны белгили адамлары бла байламлы Анатолийни дагъыда бир къауум документли фильми барды. Ала бизни халкъыбызны культурасыны алтын хазнасына киргендиле, хар инсанга да багъалыдыла. Къышны къары, жазны жаууну деп къарамай, алай этгенди ол ишин, жашауну тюз да болгъаныча, керти суратларын кёргюзтюр ючюн, къадалып. Атта улу бийик таулары гёппелерине аз ёрлемегенди, шахталаны бек терсинсе тюшгенди, самолётну къанатындан, вертолётну тапкаларындан да алдыргъанды фильмлерин. Аны камерасыны объективине тюрлю-тюрлю усталыкълары болгъан жашла, къартла да тюшгендиле – алимле, врачла, поэтле бла жазыучула, актёрла, малчыла, сабанчыла... Анатолийни фильм-лерини жигиглери жаланда бизни республикадан угъай, битесу Шимал Кавказдандыла.

Закий поэтибиз Къайсынны юсюнден Атта улу бир нснча фильм алдыргъанды. Ала бизге не жаны бла да бек багъалыдыла. Бийик билими, усталыгъы да болгъан кинематографист этген ишин ахырына дери жетдире биледи, халкъыны жюрегини урууу, аны умуту, сезими да аны къанындадыла. Андан жетеди хар фильми да къараучуну жюрегине.

Къайсынны ёлген кюнюнню юсюнден уллу тарых магъанасы болгъан, тёлюлени эслеринден кетмезча, ссийрлик документли фильм къурагъанды. Поэтни 80-жыллыгъына аталгъан фильми да барды.

«Къайсынны ахыр жолгъа ашырыргъа болмагъанча кёп халкъ жыйылгъан эди. Ол акъылманны бизден кетгенине халкъыбыз бек бушуу этгенди. Алай ол кюн бир кинокадр окъуна алдырыргъа къоймазгъа кюрешгенле да бар эдиле. Ала тарых магъаналы, документли кинокадрла болуп, бизни заманны айтхылыкъ адамыны юсюнден ёсюп келген тёлюлеге хапар айтырыкъ эдиле да! Мен а, бир затха да къарамай, бек кёп кинокадр алдыргъан эдим», – дейди Анатолий.

Атталаны Анатолийни документли фильмлери культурабызны ёмюрлюк байлыгыдыла. Бусагъатдагы адамлагъа, ёсюп келген тёлюлеге жашауну кюзгюсю болгъанлай къаллыкъдыла. «Мени ызымдан, жарсыугъа, кинематографха келген малкъарлы жокъду. Аллай болса, билимими андан аярыкъ туююл эдим. Жаш тёлю кёл салып окъургъа керекди – кеси ючюн эм халкъы ючюн, аны магъанасын, атын кётюрюв ючюн. Биз, Азиядан къайтханда, окъуугъа, билимге къалай берилген эсек, ала да алай болсунла. Халкъыбызны тамблагъы кюню – жаш тёлюдю. Ала аны сагъышын этерге керекдиле. Таулу халкъ, кёп къыйынлыкълардан, бушууладан, бюгюлюп къалмай, кюреше, тириле келеди. Болгъан чурумлагъа къарамай, хар бирибиз халкъыбыз ючюн, аны ёсюмюне себеплик этер ючюн, къарыуубузну аямай, окъургъа, ишлерге да керекбиз».

1996 жылда Шимал Кавказны Владикавказдагы кинохроника студиясы жабылады. Ол заманда РФ-ни Госкиносуну председателини заместители Чинарова Алевтина Петровна Атталаны Анатолийге ишлерге Ростовну киностудиясына кел деп да айтхан эди. Болсада, тюрлю-тюрлю чырмаула чыгып, ол иш болмайды. Андан бери Атталаны Анатолийни фильмле алдырыр онгу жокъ эсе да, жаны уа сюйген ишиндеди. Ол кино эм фототехниканы музейин къурагъанды, мында кёп сейирлик затла жыйышдыргъанды. Аны экспонатларыны санында Геббельсни фотоаппараты, Берияны зарфха ургъан машинкасы эм башха затла да кёпдюле.

Атталаны Мухажирни жашы Анатолий тарыхыбызны, аны кертилигин сакълаугъа керти да уллу къыйын салгъанды.

Аны себепли кинематографистни аты, миллетибизни чынтты уланыны атыча, бир заманда да мутхузланмаз.

ТЁППЕЛАНЫ АЛИМ

(1937 жылыда тууганды)

Къабарты-Малкъарны халкъ жазыучусу, республиканы Къырал саугъасыны лауреаты Тёппеланы Магометни жашы Алим кёп жылланы Къабарты-Малкъарны Жазыучуларыны союзуну председатели, КъМР-ни Жазыучуларыны союзуну сопредседатели болуп да тургъанды. Алим белгили жамауат къуллукъчуду. Публицистикасы, драматургиясы, романлары, повестьлери бла атын айтдыргъанды. Кёп илму ишлени авторуду. Филология илмуланы кандидатыды. РФ-ни Жазыучуларыны, Журналистлерини да союзларыны члениди.

Тёппеланы Алим литературагъа бек жашлай келгенди. «Коммунизмге жол» газетде, КъМР-ни Жазыучуларыны союзунда ишлегенди. Байды, бек тирликлиди аны чыгъармачылыгы да: малкъар эм орус тилледе отуздан артыкъ китабы басмаланганды. Аны хапарлары бла повестьлери, романлары да орус, болгар, украин, къыргъыз эм башха тиллеге кёчюрюлгендиле.

Тёппеланы Алим илму ишлери бла да белгилиди. Аны илму статьяларыны, очерклерини, монография тинтиулерини, дерс китапларыны саны 200-ден атлагъандыла. Кязимни чыгъармачылыгы бла байламлы ол уллу иш этгенди – аны жазгъанларын жыйышдырып, алагъа тинтиуле, ангылатыула да жазып, экитомлукъ этип басмалагъанды.

Малкъар драматургияда да Тёппеланы Алимни аты бек сыйлы жердеди. Аны «Жолгъа тюшген таш», «Коммунист», «Намыс», «Азап жолу», «Аргутай», «Бийнёгер», «Сени жарыгъын» деген пьесалары малкъар театрны сахнасында салыннгандыла. «Ташпыуул», «Азатлыкъ», «Сыйрат кёпюр», «Ас-Таш», «Алтын Хардар» романлары, «Гуппур Геуюзню кёпюрю», «Чамны да чам биледи», «Сангырау къол», «Жюз шаптал терек», «Пиринчни сютлей акълыгъы» деген эм башха хапарлары бла повестьлери уа жазыучуну атын бютюн белгили этгендиле. Чыгъармаларыны асламысы Москваны китап басмаларында да чыкъгъандыла.

Тёппеланы Мухамматны жашы Алим Кёндеденде туугъан эсе да, сабийлиги, жашлыгъы да сюргонде ётгендиле – Кыргызстанны Кегети элинде. Аны себепли бу жерлеге Алим чыгъармачылыгъында энчи эс бурады. Школну да мында кыргыз тилде тауусханды, ол кыргыз тилде жазгъан затланы уа газетледе терк-терк басмалагъандыла.

Кёчгюнчюлюкден къайтхандан сора, Алим 1957 жылда малкъар тилде чыгып башлагъан «Коммунизмге жол» газетде ишлеп тебирейди. Ызы бла Москвада институтха киреди.

Тверской бульвар, 25. Ол дуняда да жангыз болгъан, жаш жазыучулагъа бийик билим берген М. Горький атлы Литература институтду. Малкъар халкъны алчы интеллигенциясыны бир къаууму мында окъугъанды, кими институтда, кими экижыллыкъ Бийик литература курслада (ВЛК): Къайсын, Алим, Танзиля, Байзуллаланы Али, Мокъаланы Магомед, Бегийланы Абдуллах, Боташланы Исса, Бепайланы Муталип, Журтубайланы Махти, Кючмезланы Рая, Бёзюланы Фатимат, Болатланы Юруслан эм башхала. Болсада мында бийик билим алгъан биринчи таулу Тёппеланы Алим болгъанды.

Студент заманында окъуна, 1963 жылда, институтну преподаватели эм белгили поэт Евгений Долматовский ма былай жазгъан эди сохтасы Тёппеланы Алимни юсюнден: «Горький атлы Литература институтда мен жаш малкъар поэтни къалай ёсгенине бла айныгъанына сейир этип къарай эдим. Энди уа, анга Къабарты-Малкъаргъа къайтыргъа заман жетгенде, Тёппеланы Алим кючлю, фахмулу жазыучуланы санына къошулгъанына къууанама».

Къалай тюз сезген эди сохтасын устазы! Алимни фахмусу чагъадан-чагъа баргъанды.

Жашауунда кёп затлада биринчи эм алчы бола келеди. Анга аны жашауу да шагъатлыкъ этеди. Ол тюз да школну бошагъан жыл юйдегили болгъанды – 1955 жылны декабрь айында. Ма андан бери жашап келеди ол юйдегиси Жаболаны Фатимат бла. Абадан жашлары Хызыр битеу тюрк дуняда бек фахмулу суратчыладан бириди. Ол, кёп тюрлю кёрмючлеге къатыша, миллестини, кыралыны да атын иги бла айтдырады. Кеси заманын-

да Ленинградда Репин атлы Суратлау академияны тауусханды. Бюгюнлюкде Тюркню Стамбул шахарында жашайды. Ильяс КъМКъУ-ну, Алим а – атасы бошагъан Литература институтну тауусхандыла. Ала да жашауда кеслерини жерлерин тапхандыла. Рая уа университетде француз тилни бълюмюнде окъуйду.

Тёппеланы Алим миллетни къадарына, аны культурасына бир заманда да сансыз болмагъанды. Чыгъармачылыкъ ишинде халкъ жашауну алыкъа ачыкъланмагъан жанларын ачыкъларгъа, жангы ызны башларгъа, жангы сёзню айтыргъа талпый келеди.

Алим жазып эртте башлагъанды. 1959 жылда аны «Жаным сенсе» деген назмула китабы басмаланганды. Ызы бла назму кеп бла жазылгъан «Жаннет къызы» деген повести окъуучулагъа белгили болады. Алай жууукъ заманда жаш автор, фахмусуну чынтты илишаны къаллай, неде болгъанын сезип, къара сёзню да къолгъа алады. «Отлукъ ташла», «Кюн батмайды», «Тузлу гютю», «Кюйген жулдуз», «Чамны да чам биледи», «Жюз шаптал терек», «Ташыуул», «Азатлыкъ» дегенча китаплары, бир бири ызларындан чыгып, ана литературабызгъа уллу къошумчулукъ этедиле.

Алимни маданият межамыны бир къабыргъасы кесаматды, илмуду. Аны «Малкъар проза» деген китабы, 1970-чи жыллада жазылып, ана тилибизде къуралгъан литературабызны тынгылы тинтген илму ишге саналады. Къысха очеркледен, фельетонладан бла хапарладан башлап, 1971–1972 жыллада жызылгъан повестьлени, романланы сынауларын жыйышдыргъан.

Тёппе улу Къулийланы Къайсынны, Мёчюланы Кязимни, Зумакулланы Танзиляны, Этезланы Омарны чыгъармачылыкъларыны юсюнден тинтиу ишлери малкъар халкъны филология илмусун айнытхан, аны от жагъасын ажымсыз ышыргъан китапладыла. Бюгюн да кесини къалам къарындашларына атагъан статьяларын, школлагъа деп къурагъан окъуу китапларын эсге тюшюрсек, Алим илму жаны бла да бир инсанны ёмрюне жетерик, аны жарытырыкъ жумуш тамамлагъанын ангыларыкъбыз. Алай фахму дегенинг – ол накъут-налмас кибики, къайсы жаны да жылтырагъан, нюр жарыкъ берген. Жарыгъ а къууанчды, огъурлулукъду. Тёппеланы Алимни драматургиясыны жарыгъы малкъар халкъны сахнасын угъай, республиканы битеу да сахна культурасыны онгун-къолайын ёсдюрюрге себеплик этгенди.

«Тёппеланы Алимни «Коммунист», «Азап жол», «Артутай» деген трагедиялары бизни миллет драматургиябызны накъышларыдыла эм мурдорларыдыла. Биз алагъа илму жанындан къарасакъ, ала, сёзсюз, деменгили Аристотельни «Поэтикасында» драмагъа ол берген даулашсыз сурамларына келишгенлерин эслерикбиз. Аристотельни излемина кёре, драманы мурдору юрешди. Ол не къадар кючлю болса, пьеса ол къадар игиге

саналлыкды. Аны тамамлар ючюн, Аристотель кюрешни кьаршыларыны араларында бардырылырын излейди. Аны бла байламлы, Алимни трагедиялары, толусунлай ол юлгюге сыйынып, кюрсгибизни титиретедиле. Сёз ючюн, «Коммунист» пьесаны башындан аягына дери селеймеген кюреш спектакльге кьаратылганы жилимукьлары кёзлерине чапдыргъан эди.

«Коммунистни» жетишими бла чекленмей, Алим бири биринден иги дагыда эки трагедия жазгъанды. Бири – халкьыбызны бушуулу тарыхын суратлагъан – «Азап жолу», экинчиси – халкьыбызны бурунгулу, мажюсюлюк чагыын суратлагъан «Артутай» трагедиясы. Ол пьесала кючлюлюккери, сыфат суратланыулары, тил байлыкьлары, миллетибизни культурасыны байлыгыын ачыкьлагъанлары бла дуняя классиканы сыйлы сатырында тийишли жерни алгъандыла. Алим бизни малкьар драматургиябызны керти кюзгюсюдю. Бюгюнлюкде аныча драматургу болгъан халкь кьууаныргъа, ёхтемленирге керекди. Кёп жылланы ичинде миллетибизни культурасын, арымай-талмай, айнытыуну амалын излей, жетишимли, кьудуретли ишлейди», – деп жазады КъМР-ни халкь артисти, СКГИИ-ни профессору, Малкьар театрны баш режиссёру Кьулийланы Борис.

«Азап жолуну» премьерасына халкь эл-элледен автобуса бла театр гъа толкьун-толкьун келе эди. Бир кюннге эки-юч кере ойнай эдиле артистле, халкь а азаймай эди... билетле да жетишмей. Сахнада «ойналгъан» кьыйынлыкьны окьуна кётюралмай, жарасы ашланганча жилий эди халкь. Москвадан белгили критikle бла театроведле келип, бизни малкьарлы артистле ойнагъан «Коммунистни» бла «Азап жолну» сайлагъан эдиле ара шахарда кёргюзтюрге. Бу спектакльни республиканы культура жашауунда кьыйматын топ атылгъан бла тенгleshдирирге боллукь эди.

«Артутайны» сахнабызда кёрген а аны бир заманда да унуталлыкь туююлду. Малкьар халкьны озгъан ёмюрде болгъан проблемалары, миллетни ол замандагы бла бюгюнню болуму – барысы да сагыш этдиредиле. Игиге нек тюрленмейди Малкьарда хал деген сорууну салады автор. Ол болмагъанча терен магъаналы пьесады, кьайда да аны ёхтемлик бла кёргюзтюрча.

Жашауну бушуулу бетлерин трагедияны даражасына жетдирип, тарых сынауну суратлау оюмгъа сыйындыра билмеклик не заманда да жазычулукь фахмуну бек жютю да, сыйлы да шартына санала келеди. Анга кёре, биз бюгюнледе Тёппеланы Алим бушуулукь жанрланы устасыды дерге тийишлибиз. Ол заманда драматургияда да туююлду: кьыйын, бушуулу жашау оюмланы суратлап, суратлау-тинтиу сёзню кючюн керелерге Алим кьайсы жанрны да, кьайсы литература урукьну да тынгыны бойсундурады. Аны «Саскылы кьол», «Артиш», «Пиринчни

сютлей акълыгы», «Жол кюю», «Кюйген жулдуз» дегенча халпарларын бла повестьлерин дуния литератураны улуу черегине атып кюйсанг да, анда тас боллукъ туююлдюле.

Жазыучуну чыгъармачылыкъ иши, тарых, саясат-жамауат жашауну кенген, теренден да тутуп, энчилигин, жюрюшюн да анга кере белгилейди. XVII–XVIII ёмюрле инсан уруш, Улуу Ата журт уруш, кечгюнчюлюк жылла, бусагъат заман – была барысы да энчиликлерин, бетлерин сакълап, бирлеше, дагъыда ёзлене, Тёппеланы Алимни чыгъармаларында алай саркъадыла. Болсада озгъан кюнлерин унутхан келир кюнлерин да билмез, сансыз этер демекликде туююлдю иш: озгъан ёмюрлени миллет бетлерин кергюзте, аланы юслери бла бюгюнню кыйын сорууларыбызгъа жууап табаргъа итинмеклик, озгъан заман бла келлик неда келген заманны юзюлмезлик байламлыкъларын ачыклай билмеклик Тёппе ууну тынгылы жазычулукъ илишаныды.

Алим жазычулукъ, алимлик ишинде да улуу хурметге тийишлиди. Андан жоралагъанды закий Танзиля къалам къарындашына «Къалай ахшыды бу дунияда болгъанынг!» деген назмусун.

Тёппе улу бийик туююл, не алаша.
Халаллыгы ёз башына жараса,
Бек тынчлыкълы, бек насыплы болуред,
Таза жанын шинжиледен кюруред,
Бёлюнмезед, жюрек ачый, жукъусу,
Жаулукъ эте ёз башына фахмусу.
Айт, ахшыны аманламы сюелле?
Жаз терекни эрир бузла тюелле.
...Сени сёзюнг – магъаналы, манга той!
Адамлыгынг, даражанг да бийикде,
Халкъгъа таянч болалырча керекде.
Сен келгенча бизге насып юлюшге,
Къууанама, сени таба кенгешге...
Сен тёзюмлю, сен акъылман, сен алим,
Фахмунг – улуу, фахмугъа уа жокъ ёлюм!..

Тёппеланы Алимни битеу жазычулукъ ишин бир жанына алып кюйсакъ да, аны миллетини келир кюнню кыйгысын керген халкъ адамы болгъанына киши угъай деялыкъ туююлдю. Къарачай-малкъарлыланы кёлден чыгъармачылыкъларын жыйыугъа, басмалаугъа, сакълаугъа салгъан кыйыныны да багъасы жокъду.

Дунияда кёп жашагъанлыкъгъа, жаратылгъан кюнлеринден башлап, ахыр такыйкъаларына дери, кеслерин аяп, халкъ жарсыларына жюрек сагъайгъанлыкъ не болгъанын билмей,

жолоучу кенгни озуучу жипи суугъа ушаш, уюп тургъанла аз туююлдюле. Алимни къадарыны юсюнден айтханда, аны жаланда тынгысыз, тынчлыкъсыз да толкъунлу долайгъа тенг-лешдирирге боллукъду.

Кече жукъусундан бёлуююп, ай игисагъан, Аланым бир монг, бир онг жашаугъа къутулса эди, миллет бола билиуюю илмусун минг-минг жыл мындан алгъа алгъан халкъыбыз ол илмусун эсине тюшюрюп, кесилигин – Ёзлюгон – Ёзгелигин – Ёзденлигин – къайтарса эди деген сагъышла акъылын, жүрегин, къанын-жанын да бийлеп жашагъан Алимге Аллах узакъ ёмюр берсин!..

Саугъасы берилмей къалгъан Урунууну Жигити

ОСМАНЛАНЫ ХЫЙСА

УЛБАШЛАНЫ
ЗУЛЕЙХА

(1936 жылда туугъанды)

Къазахстанда басмаланган «Экспресс-К» журналда кечгюнчюлюкню кезиуюнде, андан берисинде да ол республиканы экономикасын айнытыугъа уллу къыйын салгъан, сыйлы саугъалагъа тийишли болгъан таулуланы юслеринден жазыла эди. Анда Социалист Урунууну Жигити Жангоразланы Ибрагимни, аты айтылгъан къурулушчу, Ленинни орденине тийишли болгъан Гулийланы Абуну атлары сагъыныладыла. «Таулу халкъны ёхтеми уа Социалист Урунууну Жигити, Ленинни юч орденине тийишли болгъан Улбашланы Зулейхады. Къуру Къазахстанда угъай, битеу Союзда да аллай адам кеп табылмаз», – деп айтылады анда.

Быллай махтау сёзлеге тийишли тиширыу ким болур деп, аны излеуге киришебиз. Тукъумну адамларындан соруп, ахырында Зулейханы Терс-Къолда табабыз.

Зулейха Улбашланы Исмайылны къызыды. Алгъын была Хабазда жашап болгъандыла. Исмайыл элде намысы, сыйы жюриюген адамладан бири эди. Жамауат ишге тири къатышханды.

Ата журт уруш башланады, ызы бла уа – кечгюнчюлюк. Ол кюнледе Исмайыл колхоз иш бла элден тышына кетип эди.

Аны хатасындан, ол юйюрюнден айырылады. Кеси Къыргъыз-станнга тюшеди, адамлары уа – Къазахстанны Талды-Курган областына. Жаланда эки жылдан сора, юйюрюн табып, Улбаш улу ары жыйышады.

Алайда бек къыйналып турадыла. Артда Исмайылны къарындашы Ахмат урушдан къайтып келеди да, быланы Талды-Курган областыны Киров районуну «Амангельды» колхозуна кёчюреди. Анда башланган школ да бар эди. Зулейха, аны бошагъандан сора, окъуун андан ары бардырыр ючюн, башха элге барыргъа керек эди да, аллай онгу болмайды. Аны себеп-ли кеси кибик жаш адамладан пионер звено къурап, колхозда чюгюндюр ёсдюрюп башлайды. Онбир-онекижыллыкъ къызчыкъла, адам башындан бирер гектар жер алып, андан 350–400 центнер тирлик жыйгандыла. Районда ол бек иги кёрюмдюге санала эди. Ары дери аланы жыл санларында къызчыкъла, кес-лери энчи жыйын болуп, чюгюндюр ёсдюрмегендиле. Район, область араладан уллу къуллукъчула келип, сабийлени алай ишлегенлерине бек сейир да этип тургъандыла.

Юч жылдан а, звеноларына адамла да къошулуп, уллу комсомол бригада къуралады. Бу жол къызла адам башындан ючюшер гектар жерде чюгюндюр ёсдюрюрге таукел боладыла. Айтханларыча этген да этедиле. Орта эсеп бла хар гектардан 600–650 центнер тирлик алып турадыла. Хар замандача, бу жол да Зулейха алчы болады. Элде, районда угъай, битеу областьда да аны кёрюмдюсюне жетген жокъ эди. Таулу къызны Москвагъа Битеусоюз кёрмючге жибередиле. Анда ол ёсдюрген чюгюндюрлеге сейир уллу болады. Зулейхагъа кёрмючно алтын майдалы бериледи.

Таулу къызны сынауна алимле да эс бурадыла. Экинчи жыл ала Зулейха ишлеген мюлкге келедиле эм къауум жерге жангы технология бла чюгюндюр урлукъ себедиле. Анга къарауну Улбашланы къызларыны бригадасына ышанадыла.

Бригаданы адамларыны арасында таулу къызла аслам эдиле. Зулейха аланы бюгюн да хурмет бла эсгередиле: Илистинланы Фатиматны, Уяналаны Сакинатны, Уркъуятны бла Зайнафны, Байсыланы Абидатны, Айтекланы Фатиматны, Таукенланы Аминатны бла Халиматны, Улбашланы Айшатны эм Абидатны.

Чюгюндюр ёсдюргенни къыйынлыгъын жаланда ол ишни кеси сынагъан биледи. Бахчаны тёрт кере хансын ариуларгъа керек эди. Андан сора къауум кере суу салыргъа. Кечеле бла ан жарыкъда чага эте эдиле. Тирликни, жыйып, машиналагъа жюклеп, бал туз заводха ётдюргендиле. Алай арый эдиле къызла ишден сора кючден юйлерине жетип, ушхууур окъуна эталмай, тёшеклерине жыгъыла эдиле.

Кезиулю жол Зулейханы бригадасы битеу областьда да биринчи болады. Ол хар гектардан 750 центнер чюгюндюр алады.

Ол тийреледе аллай кёрюмдү биринчи кере болдурулгъан эди. Жыйылгъан тирликде хар бири жети килограмм тартхан чюгюндюрле бар эдиле! Ёмюрлери аллай иште кетген къзахлы тиширыула окъуна кёрмеген эдиле аллай тирликни!

Урунууда болдургъан жетишимлери ючюн райкомну биринчи секретары Балатанов, райисполкомну председатели Мырзабеков 1951 жылда таулу къызны Ленинни орденине кёргюзтедиле. Алай, кёчгюнчю миллетден болгъаны ючюн, аны анга бермейдиле. Экинчи жыл дагъыда кёргюзтедиле. Андан да хайыр чыкъмайды. 1955 жылда уа Социалист Урунуу Жигити деген атха кёргюзтедиле. Къзахстанны Баш Советине депутатха айырадыла. Алма-Атадан да къуллукъчула келип, элде уллу той, къууанч да этедиле. Артыгъыракъда таулуланы къууанчларыны чеги жокъ эди. Барысы да Улбашланы къызларын алгъышлайдыла.

Бу жол Зулейханы Москвагъа чакъырадыла. Биргесине райкомну экинчи секретары Александр Брагин да барады.

Къыралны ара шахарында Саугъала бёлюмюнде, райкомну секретарыны къазауат этип кюрешгенине эс окъуна бурмай, бу кёчгюнчю миллетденди, анга саугъа бериллик туююлду деп къоядыла. Алай бла, Зулейха жюреги сынып къайтады ара шахардан.

1960 жылда уа Социалист Урунуу Жигити Улбашланы Зулейхагъа деп Москвадан Алма-Атагъа «Волга» автомашина жибериледи. Аны да тапдырмазгъа, бермезге кюрешгенле болгъандыла. Алай Зулейха, ол заманда Къзахстанны Компартиясыны биринчи секретары Кунаевха тубеп, аны хайырындан алады машинасын. «Волга» бюгюнлюкде Хасаниядады. Республиканы башчысына саугъасыны юсюнден да сагъынады таулу къыз. Ол а, Жигитни алтын майдалын саугъаны иесине тапдырыргъа деп, Къзахстанны культура министри Рамазановагъа буюрады. Министр да: «Саугъа келгенлей, ызыгъыздан жиберирме», – дейди. Алай ол, жарсыугъа, сёзюне ие болмайды. Къабарты-Малкъаргъа кёчюп келгенден сора уа, таулу тиширыугъа, Къзахстаннга барып, саугъасыны къайгъысын этерге онг табылмайды. Алай бла, Улбашланы Исмайылны къызы Зулейха тийишли саугъасындан къурулай къалады.

Юйюрюню юсюнден айтханда, Зулейха Тилланы Умметге эрге баргъан эди. Жаннетли болсун, ол дуниясын алышханды. Аланы эки жашлары бла бир къызлары боладыла. Тамата жашлары Рашит Москвада ишлей эди. Мындан ары баргъан кёшлеге болушуп тургъанды. Алгъаракълада ажымлы ёлгенди.

Гитче жашы Хусей бла къызы Азима уа аналары бла бирге Терс-Къолда турадыла. Саугъадан хапар билир муратда уа, КъМР-ни Ара архивинден Москвагъа Россейни, Астанагъа Къзахстанны Ара архивлерине къагъытла жибергендиле. Аладан жууапла сакъланадыла.

Халкыбызны жырчысы

БИТТИРЛАНЫ АМИНАТ

ЖАНАТАЙЛАНЫ
ИСМАЙЫЛ

(1940–2007)

РФ-ни, **КъМР**-ни да сыйлы артисти, республиканы Къырал саугъасыны лауреаты, халкъ энчи суйген закий жырчы – ол Жанатайланы Исмайыл эди. Бизни республиканы биринчи профессионал жырчыларыны арасында окъуна анга хурмет уллу эди. Жамауат да бек суйгенди аны. Озгъан ёмюрню 70-чи жылларында, Къабарты-Малкъарны жыр сахнасына келгенлей, халкъны эсин кесине буруп къойгъан эди Исмайыл, кючлю, ариу еню ауазы бла мингле бла жүрекленди къозгъай, кёл жарыта. Къалай суйюп тынгылай эдиле анга, къалай сакълай эдиле аны жырларын! «Тилейме, кетме», «Зурнукла», «Анала», «Эшите-мисе?», «Жылы жаун», «Менсиз къалай жашайса?», «Тейри кылыч», «Сени манга къызгъаналла, билеме», «Излейме сени», «Зульфия», «Таулагъа чакъырама», «Романтикле», «Жашлыкъ», «Насып тангла», «Лейля», «Жабалакъ», «Зурнук таууш эшите-ме» ... бу тизме узунду.

Исмайыл башхалагъа ушамагъан баритон ауазы бла орус им тыш къыраллы авторланы классика оперетталарында бла операларында баш партияланы бирда алапат жырлагъанды. Ынгъу Шимал Кавказда окъуна ол биринчи болуп жырлагъанды Д.ж. Вердини «Риголеттосунда» Риголеттону партиясын (аны сыфатын къурагъан бек къыйынды – артистге эки сагъат бла жа-

рымны ичинде сахнадан кетмей жырларга тюшеди). Дагыда «Травиатада» Жермонну, Р. Леонковаллону «Паяцы» операсында Тониону арияларын белгилеп айтырчады, Ж. Бизени «Кармен» бла «Искатели жемчуга» операларында кыраган сыфатлары да алай. Исмайылны хар жыры, Музыка театрда ойнаган хар ролю – усталыккыны, фахмулулуккыну белгиси бла айырмалыдыла. Ол сахнаны чынтты жулдузу эди.

Фахмулу артист кесини чыгармачылыккы ишинде бек кеп вокал партияны жырлаганды эмда сахнада республиканы музыка искусствосуну тарыхына кирген аламаг сыфатла кыраганды. Исмайыл жырлаган партияланы бюгюн, аныча, киши да кыатлаялмайды. Жашауда, сахнада да ол уллу Уста эди.

Жанатайланы Кыапланны жашы Исмайыл 1940 жылда 6-чы ноябрьде Кыабарты-Малкыарны Элбрус районуну Кенделен элинде тууганды. Анга юч ай болганлай, атасы бла анасы, айырылып, башха юйюрле кыраидыла, Исмайылны уа ыннасы есдюрсди.

Кечгюнчюлюкде ол Кыыргызыстаннга тюшеди. Гитчелигинден да жырыны сюйген жашчыккы онг болган жерде ауазын эшитдире эди. Анга «малкыарлы Лемешевчик» деп болгандыла. Жюреккесе жау жакыганча, хычыуун ауазчыгыын, ариу жырларын да малкыарлыла эслеринден кетермегендиле. Черчек жашчыккы халккы жырланы да бек сюйгенди, кыарачай-малкыар тойлада усталага тынгылап, аладан юйренгенди.

1955 жылда Исмайыл, Кыыргызыны радиосуна келип, Боташланы Иссаны болушлугуу бла (ол анда баш администратор эди) бир ненча халккы жырны жаздырады. Кеп жылланы ана тилибизде радио бла жыр эшитмей турган кыарачай-малкыарлыла киши жеринде алага кез жашларын сюрте тынгылагандыла.

Ким биледи, ненча кере эсгерген болур жашауунда ол Благовещенка деген кыыргызы элде школда берген биринчи концертин? (Школга да ол мында барган эди, онжыллыгында.) Чырмауланы бир бири ызындан таукел хорлай барганын? Исмайыл «спецпереселенец» эди, алага уа чырмаула кеп эдиле. Артда жаш смотрлагга, фестивальлагга, конкурслагга кыатышады. Исмайыл сахнага жаратылган кибик эди. Малкыар, орус эм кыыргызы тилде бирча ариу жырлаганы малкыар жашчыккыны фахмусун район эм республика газетледе уа энчи белгилей эдиле. Ол а жетишим эди.

Жырчыны жашауунда бек маганалы, эсинден кетмезлик кюнледен бири ол Кыыргызыны опера бла балет кырал театрында «Айчурск» деген операга кыарап, тынгылаган кюню эди. Благовещенкадан келген Исмайылга ол керти да байрам болган эди. Уста жырчыла, уллу сахнаны энчи хауасы эм сейирлиги аны жюрегин емюрге бийлейдиле. Энди ол арталлыда ишексиз эди кыайсы усталыккыны сайларыгына.

Жашны къадарында сейир кезиу башланады. Ол белгили жырчылары пластинкаларын сатып алады, юйде уа, алагъа тынгылай, ала бла бирге мурулдайды. Жангыз кеси къалса уа, белгили жырлары, операладан партиялары да айтады.

Малкъарлыла Ата журтларына къайтханда, Исмайыл Кенделенни школунда окъуйду. 1958 жылда уа ол Нальчикдеги музыка училищеге киреди. Жырны гитчелигинден сюйген Исмайыл, 1962 жылда училищени бошайды, ол жыл окъуна Тбилисини консерваториясына киреди.

Ол, мында окъугъанда окъуна, «Свадьба Фигаро», «Царская невеста», «Евгений Онегин», «Сказание о Шота Руставели» деген запад, орус, эбизе опералагъа къатышып, алада баш партиялары жырлагъанды. Ала студентлени фахмулары тинтген эм ачыкълагъан бек къыйын чыгъармалагъа саналгъандыла.

Бек жаш заманындан башлап, бир затны ангылай эди ол: творчество иш кеп атлауучлуду, хар атламдан бийикден-бийикге элтген. Ала бла ёрлер ючюн а, кеп ишлерге керекди.

Тбилисиде окъуй тургъанлай, Исмайылны аскерге чакъырыдыла. Жыргъа фахмусу, сюймеклиги мында да ачыкъланады. Жанатай улуну жырлай тургъанлай алыннган суратын «Красная звезда» газетде басмалайдыла.

Аскер бёлюмде той-оюннга тири къатышханы ючюн, таулу жашны юйге отпускагъа эки-юч кере да ийген эдиле. Ала уа Исмайылгъа бек керек эдиле, нек дегенде аны ол кезиуге эки сабийи ёсе эди.

Жанатайлары Исмайыл школну бошагъан жыл Тёппеланы Муссаны къызы Аслижан бла бир юйюр къурагъан эди. Исмайыл аскерде къуллукъ этген кезиуде уа ол Кенделенде жашагъанды – сабийлерин ёсдюре, сабий садда ишлей, университетде да заочно окъуй. Аслижан кеси уллу юйюрге ёсгенди, ата-ана жылыуун да сезе. «Сабийлей бирге юйренип къалгъан эдик, бир бирсиз болалмай, – дейди ол кезиуню юсюнден Аслижан. – Жюреги жаралы эди Исмайылны, ата-ана жылыусуз ёсгени да сезиле эди. Аны себепли жаным ауруучу эди анга. Жангыз бир эгечи бар эди да, ол да Къыргъызда жашайды».

Исмайыл бла аны юй бийчеси Аслижан 44 жылны жашагъандыла бирге, юч жаш бла бир къыз ёсдюргендиле: Альфред, Альберт, Магомет бла Бэла. Альфред, КъМКъУ-ну тарых бёлюмюн бошап, бюгюнлюкде Москваны вузларындан биринде ишлейди. Альберт жашаудан замансыз кетгенди. Аны эки жашын – Робертни бла Иналны – Аслижан кеси ёсдюреди. Магомет, университетни социальный бёлюмюн тауусуп, предпринимательди. Ыъла уа, Москваны къырал университетин бошап, шёндю ара шахарны Люблино районунда Пенсия фондну бёлюмюню начальнигини заместителиди. Тёртюсю да музыка школда окъуп, шанинода согъаргъа юйренгендиле.

Аслижан республикабызда аты айтылган устазды, белгили кьобузчуду, назмуланы, жырланы, жарыктыкыкыны суйген адамды. Исмайылны рспертуарын да бек уста билгенди. Аслижан ишинде этген жетишимлери ючюн «КЪМР-ни сыйлы устазы» эм «Отличник народного просвещения РФ» деген сыйлы атла эм кеп грамотала бла саугьаланнганды. КЪМР-ни Жарыкъландырыу эм илму министерствосуну департаментини малкьар тилден бла литературадан методисти болуп кеп жылланы тургьанды. Башха устазлагьа не жаны бла да ахшы юлгю кергюзтгенди. Къыркь жылдан атлагьанды аны устазлыкь стажы, алай ол бюгюнде да, сабийлеге ана тилини ариулугьун сездире, аны магьаналылыгьын эм кереклигин ангылата, дерсле береди.

Республиканы жыр дуниясына Исмайыл энчи ауазы бла, ариу ёню бла келген эди. Жырларгьа жаратылган жан эди ол. Ишине, жырчы борчуна – халкьны бек суйгенине эм хурмет этгенине – жууаплы кезден къарагьанды. Ол бере эди анга келлендириуню кючюн.

Халкь Исмайылны чынтты фахмулу жырчыныча суйгенди, аллай жашы бла ёхтемленнгенди. Ол да ишин этерге ашыкьгьанды, кесин искусствогьа бергенди.

«Сени манга кьызгьаналла, билеме»... Ол да Исмайылны айтхылыкь жырларындан бири эди. Сёзлерин Къулийланы Хажимуса жазгьанды. «Жашауубузну ал кезиунде Исмайылны манга кьызгьана эдиле... Биз, айтханымча, сабийлей бирге юйренип къалган эдик. Бир бирсиз болалмагьанбыз. «Быллай жашау манга жашау туююдю, сени бла бирге жашау этмем», – деген сёзлени жырда санга атаучума», – деучю эди Исмайыл. Бирге кеп жыр къурагьанбыз, бирге тепсегенбиз. Бир хауа бла солугьанбыз. Ол ауушханлы уа, намаз этеме, жаннет тилей Исмайылгьа». Алай эсгереди аны Аслижан.

Халкь аны асыры суйгенден, жырчы да миллетини кёлуне жетер ючюн, композитор Жеттеланы Мустафир бла Исмайыл къарачай-малкьар элlege концертле бла кеп баргьандыла. Алагьа къаллай уллу хурмет бла тубегенлерин айтып бошайламучу эдиле, кьууана эдиле.

Музыка театрны солисти болгьаны бла чекленип къалмай, 1994 жылдан башлап, Исмайыл СКГИИ-ни вокал факультетинде жыр усталыкьдан дерсле бергенди, кесини билимин, бай сынаун да сохталарындан аямагьанды. Доцент Жанатайланы Исмайыл ишини, студентлерини жетишимлерини юсюнден айтса уа, аны бети, кёзю да жарый эди. Жашла бла кесини баритон системасы бла ишлегенди. Бас бла баритон бирге келишедиле. Кьызлагьа да энчи система керекди. Алада сопрано, лирика сопрано, меццо-сопрано деген ауазла боладыла. Алагьа ауурлукьну терс берип, ауазын бузуп кьояргьа боллукьду, иги специалист юйретмесе. Студентге жаланда ол тарталлыкь ауур-

лукъну берирге керекди. Алай педагоглада программаны терс бергенле, тийишлисича окъута билмегенле да тубейдиле.

Исмайыл а институтха бошдан тюшмеген эди. Аны дипломунда «оперный певец» деген усталыкъдан сора да «преподаватель-педагог» жазуу бар эди. Кёплеге уа жаланда бир усталыкъ бериледи – студент кесин жюрютгенине, юйреннгенине, фахмусуна кёре. Илму советде кенгешден сора береди дипломну консерваторияда. Исмайыл а консерваторияда окъугъан кезиунде окъуна эки жашха дерсле бергенди. Артда аладан бири музыка училищеге, башхасы уа консерваториягъа окъургъа киргенлерин уллу ёхтемлик бла айта эди жырчы. Алай бла студент заманындан окъуна суйгенди ол устазлыкъ ишни. Студентлерин а кеси Тбилисини консерваториясында юйреннген низамгъа тюзетгенди.

Исмайыл ишинде дуняны вокал усталыкъда бек иги юлгюлерин хайырланганды. «Сёз ючюн, италиялы жырчы солуу школгъа (певческая школа дыхания) уллу магъана береди. Оруслуланы да ол затлары башхады – халкъ жырларыны кьуралыуларына, энчиликлерине кёреди. Халкъ жырчыла бла академия жырчыланы юйрениулеринде уллу энчиликс бардыла. Бизни халкъда академия жырлау болмагъанды, кьобуз, сыбызгъы бла жырлагъандыла, эжиу этилген жырла айтхандыла», – дей эди Исмайыл. Къайсы жырчы солуу школ бизге бегирек келишгенин эсге алып, алай юйретгенди Исмайыл сохталарын. Сакъ эди аланы ауазларын бузмазгъа. Опереттада, операда жырлар ючюн, не жаны бла да тийишли хазырланыуунг болургъа кереклисин ангылатханды.

Аллай фахмулу адамны уа институтда да хазна кётюрмегенди. Аны бла жыр искусствогъа бир заманда келгенле жашлай окъуна РФ-ни сыйлы артисти (бирде уа халкъ артисти) болуп, Исмайыл а Къабарты-Малкъарны сыйлы артисти жаланда 39-жыллыгъында болгъанды. Тёгерегиндегиле профессорла болгъанларында, Жанатай улуну уа доцентден ары атлатмагъандыла. «Аны кьой, кьагъытларында «доцентни кьуллугъун толтургъан» деп жазгъандыла «доцент» дерни орунуна. Аллаи затлагъа бек кюйючю эди, аланы юйде манга айтса уа, экибиз да бирге эзиле эдик», – дейди Аслижан, кёлю тола. Исмайылны фахмусун, терен билимлигин, иште сынауун а эсге алмагъандыла.

Арт жыллада Жанатай улу Исмайыл къыйын ауруй эди. Больницагъа тюшгенде уа, аны ичер сууу тауусулду – ол 2007 жылда, 1-чи апрельде ауушханды.

Сайлагъан усталыгъында бийик жетишимле этген, халкъын бек суйген, аны ёхтемлиги болургъа да жетишген жырчы, Россияни «бийик сахнасына» чыкъмагъанлыкъгъа, ол халкъыны ниет байлыгъын керелей, анга кёп хайыр келтиргенди. Ёксюзлюгю, башха къыйынлыкълары да аз туюл эдиле аны. Алай ол

къазауатдан окъугъанды, ишлегенди, халкъыны чынтты уланы болургъа кюрешгенди. Жетишимли эр кишини юйдегиси анга таянчакъ бола келгени эртгеден белгили бир шартды. Исмайылы да Тёппеланы Аслижан бла насыбы тутхан эди – баш иесини, юйюрюню сейирлери бла жашагъанды ол. «Не жетишимим бар эсе да жашауумда, барысы да Аслижанны хайырындандыла», – дсучю эди Исмайыл. Жырында бир тизгинни неда авторну унутса, Аслижан сала эди эсине. Къыйын кезиулени хорларгъа эм юйюрлсрин сакъларгъа жарыкъ кёллююклерери, жашаугъа суймекликлери болушханды алагъа. Жашаудан замансыз кетген жашлары Альбертни ачыуун да ала бирге кётюргендиле.

Халкъ жырны – миллетинги жырын – сакълаучу болур ючюн, битеу республиканы ийнагъы болур ючюн, фахмудан сора да, адамгъа бир зат керекди – инсанлыгъыны айырмалылыгъы. Исмайыл халкъыны даражасы, ёхтемлиги, жырчысы да болуп турду. Суйген иши бла саулай халкъын да кёллендире, ёхтемлик бере, къууандыра. Андан атагъанды анга РФ-ни Къырал саугъасыны лауреаты, Къабарты-Малкъарны, Къарачай-Черкесни да халкъ поэти Зумакулланы Танзиля кесини назмусун.

Халкъыбызны жырчысы

Жырла, Исмайыл, сен жырла!
Сени тау жырда хакъынг бар,
Эжиуюнгю да этерге
Туугъан жерингде халкъынг бар.

Сени жырынгы асыуу
Тийип жүрекге хычыуун,
Сени ауазынг ачханча
Ана тилни да татыуун...

Ахшы жырлагъа ачалла
Ташла, гюлле да кёзлерин.
Жыр айтылгъанда, тыялла
Акъялманла да сёзлерин.

Жырла, Исмайыл, жырынгы!
Суула да эжиу этерле.
Жырчысы жырлаялгъанны
Сабанлары да ёсерле...

Жырла, Исмайыл, сен жырла!
Сени тау жырда хакъынг бар,
Эжиуюнгю да этерге
Санга сый берген халкъынг бар!

Урунууну, Аналыкъны, Адамлыкъны да Жигити

АПШАЙЛАНЫ Музаффар
БИТИРГАНЫ Аминат

ЧЫГЫРЛАНЫ ШАМКЪЫЗ

(1940 жылда туугъанды)

Чыгырланы Шамкъыз дуня жарыгъын Акъ-Суу элде кѳргенди. Ол Магометни бла Къанийни тогъузунчу сабийлери эди – юйюрню эм кичиси. Тогъуз сабийни кечиндирген, айхайда, ата-анагъа тынч туююл эди. Аны къызла бла жашла абадан бола баргъанларына кѳре ангълай эдиле. Ала, къолларындан келгенича, юй жумушлагъа болушхандыла, кичи къарындашларына бла эгечлерине къарагъандыла.

Ол халда жашау этерге кюреше тургъанлай, Ата журт уруш башланады. Шамкъызгъа ол кезиуде туюгел жыл бла жарым да болмай эди. Атасы бла бирге тамата къарындашы урушха къалай кетгенлери да аны эсинде туююлдо. Туугъан жерибизни фашистледен азатлар ююн, баргъан сермешледен биринде къарындашы ёледи. Атасы Магомет а юйюне сакъат болуп къайтады.

Бир палахны ызындан экинчиси туады. Сабийле урушдан къыяулу болуп къайтхан аталарындан тансыкъларын алып бошагъынчы, саулай малкъар халкъ бла бирге кѳчгюнчюлюк къыйынлыгъын сынаргъа тюшеди. Алай бла сабийлиги, жашлыгъыны ал жыллары да Шамкъызны Къыргъызстанда ётгендиле дерге боллукъду.

... Жети классны бошагъанына шагъатлыкъ къагъыт алып, таулу къыз юйюне къууанч тыпырлы болуп келеди. Къаний да къууанады, алгъышлайды къызын. «Уруш жараларындан замансыз ёлген жарлы атасы жанындан суйген къызыны былай ёсгенин кёрсе, аз къууанмаз эди», – дей, ичинден ахтынады ана. Къызы уа анга дагъыда бир жангылыкъ айтады: нёгерлери бла бирге колхоз фермада ишлерге барыргъа оноулашханларын билдиреди. Артыкъ ыразы болмаса да, Къаний къызыны ол оноууна да къажау сюелмейди, сайлагъан жолундан тыймайды.

Алай башлагъанды урунуу жолун оночжыллыкъ Чыгырланы Шамкъыз Къыргъызстанны Тюп районуну «Заря» эл мюлк артелини сют-товар фермасында. Анга ал кезиуде бузоулагъа къарауу ышанадыла. Ол кюндюз колхоз бузоулагъа къарайды, ингирде уа школгъа жюрюйдю.

Бираздан а ишден бош кезиуонде бирсилеге ийнеклерин сауаргъа болушуп тебирейди. Ферманы таматасы да таулу къызны иш кёллююгюне эс бурады – ауруп неда бир башха сылтау бла ишге чыкъмай къалгъанланы ийнеклерин сауууну анга ышанады. Артдаракъда уа Шамкъызны ийнек саууучу этип кёчюреди.

Жангы ишде биринчи атламла кимге да тынч болмаучудула. Аны себепли фермада эрттеден ишлеген малчыла, жаш къызгъа ишни эбине тюшюнюрге болуша, не жаны бла да эс тапдырыргъа кюрешедиле.

Кесин сынап кёрюп муратда, бир ауукъ замандан Шамкъыз аты районнга, областъха айтылгъан алчы ийнек саууучу Ёлмезланы Марзиятны эришиуге чакъырады. Ол жыл окъуна ким бла да демлешаллыгъын кёргюзтеди – ийнеклерини хар биринден сынаулу малчыдан эсе кёп сют алады. Жаш къызны ол жетишими бла биринчи алгъышлагъан да Марзият кеси болгъанды.

Андан сора Шамкъыз бютюн къадалып ишлейди, биринчиликни къолдан ычхындырмайды. Малчыланы район, область кенгешлеринде аны аты махтау бла айтылады. Ийнеклерини хар биринден жылгъа саууулгъан сютню 3000 килограммгъа жетдиргени ючюн а, таулу къыз Къыргъызстанны делегациясыны санында Москвада бардырылгъан студентлени бла жаш тёлюню алтынчы Битеусоюз фестивалына къатышады. Туугъан жеринден къысталып, къара чёпге тюшюп тургъан миллетни келечисине ол заманда аллай намыс, сый берилгенине бек сейир этерча эди.

Фестивальдан къайтхандан сора, ол ишине бютюн кёл салады. Москвада СССР-ни ВДНХ-сында кёрген, билген затларын ишинде хайырланыргъа кюрешеди. Ангыламагъан, билмеген затларын ишинде зооветеринар специалистлеге сорады. Ол халда ишлей, жыл сайын сют, тёлю алыуда кесини борчларын намыслы толтуруп турады. Ахшы жетишимлери, малчылыкъны айнытыугъа салгъан къыйыны ючюн 15-жыллыкъ таулу къызны

«Сыйлылыкны Белгиси» орден бла, Къыргызстанны Правительствосуну грамоталары бла сауғалайдыла.

Малкъарлылагъа туугъан жерлерине кыйтыргъа эркинлик бериледи. Къаний сабийлери бла эри Магомет жашаууну асламысын ётдюрген Акъ-Суу элде тохтайды.

Башларын сугъар жер мажаргъанлай, Шамкъыз элни атын жюрютген совхозну сют-товар фермасына ишлерге барады. Кертисин айтханда, анга ферма дерге да кыйын эди. Къырал берген болушлукъ ахчагъа сатып алынган, къоншу мюклеле болушлукъгъа берген ийнеклени арасында бу мени болсун дерчалары бек аз эдиле.

«Къош да бара-бара тюзеледи», – дейдиле халкъда. Халны тюзетир ючюн, совхозну башчыларына, специалистлерине, малчыларына да, биригип, кёп ишлерге тюшеди. Ол халда къадалыулукъну хайырындан, мюлкню аты республикада махтау бла айтылып тебирейди.

Малчылыкъ жаны бла терен билим алыр муратда, Шамкъыз Къабарты-Малкъар къырал университетни эл мюлк бёлюмюне окъургъа киреди. Аны жетишимли бошап, «алим-зоотехник» деген усталыкны алады. Бир бёлек заманны сют-товар фермагъа башчылыкъ этип турады. Аны бла бирге ийнек саугъанын да кыймайды. Ферма, аны башчысы да бек ахшы кёрюмдюлени ол заманда болдургъандыла – жылгъа хар ийнекден 3200–3300 килограмм сют алгъандыла. Шамкъыз а ол кёрюмдюню 4000–4250 килограммгъа дери жетдиргенди.

Бир къауумла, ол жетишимлеге ийнанмай: «Алчы фермада ахшы къумалы ийнекледен кёп сют алгъанны не сейири барды?» – дейдиле. Башха тюрлю болмачы хапарла да жайыладыла. Къысхасы, къызны къанын бузардан кыймайдыла. Заржюреклене хапарларын тохтатыр муратда, ол, «Акъ-Суу» совхозну алчы фермасын къоюп, «Нальчик» совхозну жылгъа хар ийнекден минг килограмм сют окъуна алалмагъан къарыусуз фермасына ишлерге кёчеди. Анда да Шамкъыз, къысха заманны ичинде ишге жууаплы къаралса, ийнеклеге зооветеринар илму излегенча багъылса, аслам продукция алыргъа боллугъун кёргюзтеди, ферманы уа алчыланы санына чыгъарады.

Ишине битеу кючюн берген, жылдан-жылгъа кёрюмдюлерин керелей баргъан, ара малчылыкны айнытыугъа уллу къошумчулукъ этген Чыгырланы Шамкъызны кыйыны эсленмей къалмайды. 1966 жылда анга Социалист Урунууну Жигити деген атаууну юсюнден СССР-ни Баш Советини Президиумуну Указы чыгъады. Ол жыл аны бла бирге Москвагъа Къабарты-Малкъардан ийнек саууучула Уммайланы Фазика, Паштова Салима, Мусукаев атлы колхозну председатели Мусукаланы Шамса, Прохладна районну алчы комбайнчысы Кудряшова Александр да баргъан эдиле. Ол кюнледе къалай ёхтем эди Шамкъызны

жюреги – ара шахаргъа чакъырылгъан бешеуленден ючюсю таулула эдиле!

Ол жыллада махтаулу уруннганы бла бирге Шамкъыз республиканы, Нальчик шахарны, Акъ-Суу элни жамауат жашауларына да тири къатышханды. Кёп жылланы ол КПСС-ни Къабарты-Малкъар обкомуну члени, КъМАССР-ни Баш Советини депутаты, республиканы профсоюзларыны обкомуну Президиумуну члени, Нальчик шахар, Акъ-Суу эл Советлени депутаты болуп тургъанды. Коммунист, депутат, инсан борчларын да айыпсыз толтургъанды. Аны себепли аны Краснодарда совхозлагъа бла колхозлагъа оноучу кадрланы хазырлагъан жыллыкъ курсларына окъургъа да иедиле. Ол курслада 80 эр киши бла жаланда эки тиширыу окъугъандыла – Чыгырланы Шамкъыз бла Мусукаланы Шамса.

Белгили кинооператор Атталаны Анатолий дюгерли режиссёр Герман Гудиев бла бирге Шамкъызны юсюнден «Финиш на старте» деген документли фильм алады. Жаланда иште болдургъан жетишимлери бла алгъан сыйлы аты ючюн салынмагъанды бу фильм. Шамкъыз жулдузуна ийнанган, не жаны бла да жигит тиширыуду – урунууда, аналыкъда (8 сабийни анасы!), бийик трибунадан, къоркъмай, ачыкъ сёлешгенинде да. Партияны атындан бийик къуллукълада олтуруп, терс оноулары бла болгъанны оюп, тюз ниетлилени да жолдан кетерип баргъанланы кёрюп, таза ниетли Шамкъыз чыдаялмады. Ол ётюрюкге, кёзбаулукъгъа, кемчиликлеге бир заманда да къарс къакъмагъанды. Аны къой, Москвадан энчи комиссияны чакъыргъанды бери! Комиссия уа битеу системаны тинтген эди мында. Аны бла байламлы жыйылыу да болгъан эди. Уллу къуллукъчула олтургъан жыйылыуда аланы юсюнден ачыкъ айтханды, къажау сюелирге къоркъмагъанды. Чакъырылгъан комиссия да кёп кемчиликле табып, бир къауум къуллукъчу ишлеринден къысталадыла. Партия къуллукъчула эл мюлкге, башха заглагъа да тап оноу этмегенлерин, кёп зат тоналгъанын, терслик кёп болгъанын юлгюле келтирип айтханы ючюн да, Шамкъызны къара чёпге тюшюргендиле.

Биз да сёлеширбиз ол жыйылыуда, сен а андан ары бардыр бу махтаулу ишинги деп, Шамкъызны «кёллендирген» ол заманда бийик къуллукълада олтургъан малкъар къуллукъчула уа сёз да айтмадыла... (Къаллай ачы, къыйын дерс эди ол анга!) Ол къадар къуллукъчу бла даулашыргъа Шамкъыз бетден-бетге кеси жангыз къалды. Анга уа жан-жанындан чаба эдиле, ушагъыусуз, хыны сёзле да айтыргъа кюрешип. Ол демлешде да чынтты жигитлей къалды таулу тиширыу, хорлатмады, бюгюлмеди.

Къаты дертлегендиле Шамкъызны. Ол, Социалист Урунууну Жигити, КПСС-ни Къабарты-Малкъар обкомуну члени, керти сёзюн таукел айтханды, эшитдиралгъанды. Ол кезиуде

Шамкъыз «Нальчикский» совхозну фермасына башчылыкъ эте эди. Совхозну председатели Черкес Мовсисян бла Къабарты-Малкъарны Министрлерини Советини Председатели Кишука Кушхов а, Шамкъызны ишине илинип, чурумла излеп, къыйнап, жашау бермей тохтайдыла. Бу совхозда да аз туюл эдиле къырал мюлкню тонагъанла... Артха къалып, дайым сёгюлюп тургъан ферманы республикада алчы этген Чыгырланы Шамкъыз мындагъылагъа кёз ау болуп къалды. Желни къайдан ургъанын ангылай эди ол, аны себепли жигит таулу тиширыугъа ишинден кетерге тюшдю... Юйюрю да бек къыйналгъанды... Баш иеси Ахматланы Наурузгъа да тынчылыкъ бермегендиле ишинде – 50 жылында жюреги жарылып ёлгенди. Алай болгъан эдиле Шамкъызны ызындан. Къара чёпге тюшюуню не болгъанын аны юйюрю толусунлай сынагъанды...

Юйюрюн апчытмаз ючюн, Шамкъыз, кече-кюн демей, эшиу эшгенди, сатыу бла кюрешгенди. Аны бир кесек «унутханларындан» сора, биягъы туугъан элинде ийнек сауучу болуп киреди ишге. Барамтада (Вольный Ауулда) жашаргъа тохтап, андан Акъ-Суугъа жюрюп ишлеген, сёзсюз, бек къыйын эди. Алай абызыраулу кезиуенде анга эгечлери бла къарындашлары этгендиле билеклик, ала кёллендиргендиле. Аланы юсюнден уллу ыразылыкъ бла айтады ол. «Ансы юйюр жюгюм, башха къайгъым да бек ауур эдиле», – дейди ол заманны юсюнден Шамкъыз.

Аны атын сагъындырмазгъа, халкъгъа унутдурургъа да кёп кюрешгендиле. Телевизор бла да Шамкъызны бир талай жылны кёргозтмей тургъанлары да андан эди. Москвадан келген комиссия ишден бир къауумун чыгъартханлыкъгъа, къалгъан къуллукъчула уа гым-гым къартла болгъунчу дери турдула жерлеринде. Гитчеликден да ишлеп келген, къадары къубултмагъан Шамкъызны ол кезиуге саулугъу да тозурагъан эди. Аны себепли бу керти да халкъ адамы пенсиягъа кетеди...

Алай Атталаны Анатолий бла Герман Гудиев аны юсюнден «Финиш на старте» деген документли фильми алдыргъандан сора, Шамкъызны Советлени Юйюне (шёндюгю Правительствону Юйю), профсоюзлагъа да ишге чакъырып башлайдыла. Аны бек баш сылтауу уа – Социалист Урунууну Жигити, кёп сабийли ана Чыгырланы Шамкъызны Булай ыспассыз нек этесиз деп, къуллукъдагъылагъа сёз жетмесин дегенликлери эди. Анга фатар беребиз деп да кюрешдиле ол кезиуде. Алай бармады Шамкъыз, къуллукъчу къауумну ниетин ол уста ангылай эди. Анса уа ол къадар жылны ичинде 8 сабийли анагъа бир фатар бсрир амал тапмаймы тура эдиле.

Бюгюнде да ол ауур жюгю бла жашайды Шамкъыз. «Финиш на старте» деген кино политика бла байламлыды. Атталаны Анатолий тюз жашауда болгъаныча суратлагъанды Шамкъызны

къадарын. Жангыз тиширыугъа кючлерин къарытыргъа кю-решген партократла аны бюгалмагъанларын, бу жигит таулу тиширыу намысына бла хакъ кертиге къалай сакъ болгъанын суратлагъан фильмни бюгюн-бюгече да кёргюзтмейдиле. Халкъ-гъа оноу этерге кюрешгенлени араларында юч бетлиле, кёзбау-чула, дертчиле, миллетчиле, терен билимлери болмагъанла, тюз-люкню суймегенле жете эдиле. Ма аллайланы хаталарындан ыспассыз болгъанды коммунистлени партиясы, аны иши да. Ала къыралны, республиканы къаллай тозураулукъгъа келтирликле-рин бек жашлай окъуна эслеген Шамкъыз, «кесим» дегенлени ичлеринде «халкъ», «къырал» дегенни айтып, келир кюнлени къайгъысын кёрюп жашагъанды. Да заман а кёргюзтмедими Чыгырланы Шамкъызны тюзлюкюн!

Эри, Ахматланы Науруз, «Нальчикский» совхозда баш зоотех-ник болуп ишлеген, огъурлу да адам, айтханыбызча, 1992 жылда жашаудан замансыз кетгенди, жаннетли болсун. Республиканы сыйлы зоотехниги эди, ВДНХ-ны алтын эм кюмюш майдаллары бла саугъаланнган. Дагъыда кёп эдиле Ахматланы Наурузну сыйлы атлары. Сабийлерини бек кичисине жаланда 7 жыл бола эди ол ауушханда. Аны себепли сабийлени ёсдюрююню борчу толусунлай Шамкъызны боюнуна тюшген эди. Тынч болмаса да, бу огъурлу тиширыу къызларын, жашларын да нёгерлерине сукъланмазча ёсдюргенди, окъутханды, суйгенлерине бийик билим алдыргъанды, юйдегили этгенди.

Эки сабийи Москвада ишлейдиле, къалгъанлары уа анала-ры бла бирге турадыла. Он туудукъну аммасы Шамкъыз Воль-ный Ауулда жашайды, алай жүреги уа туугъан эли Акъ-Суу-дады. «Бир жерим болса эди, гитче юйчюк ишлеп кёчер эдим ары», – дейди Урунууну Жигити. Сабийлеринден туугъанланы кёбейе баргъанларына къууанады, аланы тюз ниетли ёсерлери-не, халкъына жараулу адамла болурларына себеплик этеди.

Шамкъызны махтаулу ишлерини, къырал саугъаларыны юс-леринден айта келгенде, дагъыда бир-эки шартны белгилемей жарамаз. Аны башда сагъынылгъан саугъаларындан сора да, «Аналыкъ махтауну» 1-чи, 2-чи, 3-чю даражалы орденлери, Ленинчи юбилей майдалы, кёп санда грамоталары, дипломлары да бардыла. Башхача айтханда, ол юч кере Жигитди – Урунууну, Аналыкъны, Адамлыкъны да Жигити!

Жерин, халкын суратларында азат этген

БАЙСЫЛАНЫ Марзият

ЗАНКИШИЛАНЫ ИБРАГИМ

(1940 жылда тууганды)

Занкишиланы Хусейни жашы Ибрагимни суратларын жалаңда бир кере кѳргенинглеи, ала жюрегинге салынадыла. Ала кѳп саггышладан сора жаратылганлары кѳрюнюп турады. Бирлерине кѳарасанг – мудах жырны эшитесе, башхаларында – жарыкъ жыр, ючюнчюлеринде уа – жюрекни кычырыгы. Баям, керти суратчы болур ючюн, фахмудан, иш кѳллюлюкден сора да, сезе билиу керекди. Айхайда, жюрек жаппа-жалан болмаса, адам сезмейди бир затны да. Кесин сюйген, жашауну ачыуундан жанын кѳоруулай, сакълай билген боллукъ тюйюлдю суратчы. Занкиши улуну жюреги жаланды. Ол аны суратларында кѳрюнюп турады:

«Мени жашым Алий суратчыды. Ол мастерскойда экижыллыгында кѳрген затларын ала тюз бюгюн болганча айтады. Бизни кѳчюргенде, манга да тѳрт жыл бола эди. Башхаланы эсгерулерине кѳре этилген бир суратым да жокъду. Ала барысы да кесим кѳрген, сынаган затладыла», – дейди Ибрагим.

Ол бу суратланы битеу кѳырал да коммунист партияны идеологиясына жыйылган, кѳчгюнчюлюкню темасы уа толусунлай жабылган заманда ишлегенди. Быллай чыгъармачылыкъ ючюн ол жыллада жууапха окъуна тартырга боллукъ эдиле.

Суратчыны тили – суратларыдыла. Занкиши улу ауазын басдырыргъа, тунчукъдурургъа суймегенди. «1944 жылны 8-чи марты», «Къара-Къумлада жоулгъанла», «Таулу тиширыула», «Сюрюнде къалгъанланы жанлары туугъан эллерине къайтадыла» – бу суратла жаралы жюрекни кычырыгъыдыла. «Кязимни бла Къайсынны кёчгюнчюлюк назмуларын окъусам, сеземе – ала аланы жилий-жилай жазгъандыла. Мен кёчгюнчюлюк суратланы ишлей туруп сынагъан кыйынлыгъымы бир кесим билеме. Саулугъуму тас этгенме алада», – дейди Ибрагим.

Не сейир, перестройкадан сора, кёчгюнчюлюкню темасы «ачылып», аны юсюнден жазгъанланы, сурат ишлегенлени сатырлары кёп болгъанда, Ибрагим алагъа къошулмагъанды. «Эркин» заманлада кёчгюнчюлюкню юсюнден бир сурат да ишлемегенди.

Хар адамгъа да туугъан эли бир сейирлик кёрюнеди. Алай, кертиси бла да, тау элни дуняда не зат бла тенгleshдиралыкъса? Бизни тилибиз, культурабыз сакъланган эллерибизни, тамблагъы кюнубюз барлыгъына ийнаныуну саугъалагъан эллерибизни?

Таулу халкъ мамыр, тынч, тёзюмлю халкъды. «Дунияны башында» деген суратында Занкиши улу, шинтикде олтуруп, эшиу эше тургъан таулу ананы суратлайды. Аны къатында – бешик, бешикде уа бир тулпар балачыкъ, анасыны халы тобу бла ойнай. «Малкъар» деген суратда уа – акъсакъал аппа, къатында гоппанда – айран, табакъда – локъумла. Бу суратлада биз халкъыбызны жанын кёребиз. Аны халаллыгъын, ачыкылыгъын, таза ниетлигин, тынчлыгъын. Жарсыугъа, шёндю жер башында къайгычы адамла кёпден-кёп болуп барадыла. Таулу адамны ёзеге уа гурушхалыкъдан бек узакъды. Мангылай жарыгъы болгъан, башханы ангылаялгъан, анга жюрегинде жер табалгъан адамды ол. Таулада таш юсюнде бахча эталгъан, жашаугъа ыразы бола билген таулуну сыфатын Занкиши улу суратлаялгъанды.

«Мени халкъым кертини сюеди, анга табынады. Хыйлачылыкъ бизде акъылны шарты туююлдю, ол бедешди», – дейди Ибрагим. Сора бираз тынгылап къошады: «Ётюрюкге табынганла, терс болгъанларын да биле тургъанлай, таулулагъа зулму чекдиргенле къуругъандыла, жокъ болгъандыла. Кёплери зорлукъну кеслери башларында сынагъандыла. Таулу халкъ а, шукур, бюгюн-бюгече да жашап турады. Ёмюрледе да жашарыкъды, Аллах айтса. Нек ийнанама мен аны жашарыгъына? Ич дунясы бек байды да, аны ючюн. Малкъарда узунлугъу юч метр, кенлиги уа метр бла жарым болгъан ташда жулдузланы картасы барды. Эски эллерибизни орналгъанлары уа? Таулула билимге, илмугъа итинген халкъдыла. Жерде ишлеп, кёкге да къарай билген халкъ. Нарт эпосубуз а? Аны окъуп чыкыгъан

адам бир заманда да айтырыкъ туююлдю, бизни халкъ ёмюрледе жокъ боллукъду деп. Жаланда кючюбюзню кесибиз сезерге керекбиз.

Зорлукъ дунияда да адамлыкъларын тас этмегенле бар эдиле. Бирле кёчгюнчюлюкню юсюнден былай кёп нек айтадыла дейдиле. Мен бу оюмну терсге санайма. Сюргюнню сынаганла алыкъа саудула, ол ачы сынау аланы барысыны да мангылайларында жазылыпды. Алай аладан сора ёсюп келген тёлюле да эсде тутаргъа керекдиле ол жылланы. Бек биринчиден, биз ол кыйынлыкъны хорлагъаныбыз ючюн. Экинчиден а, зулму чекген адамларыбызгъа туугъан жерлеринде къабыр жер табылмагъан эсе да, бизни жүреклерибизде жер табылыргъа керекди.

... Хабаз элден элтип, бизни Къазахстанда тюзге тёгюп кетгенлеринде, биринчи кече талада къалгъан эдик. Тёгерегибизни бёрюле алгъанлары, къарт кишиле уа, быстырланы жандырып, аланы элгендиргенлери эсимдеди. Эрттенликде уа чачдыла эл-элге: бир жерге жыйылмасынла, бир оноугъа келмесинле, чачылсынла, жокъ болсунла деп. Биз а жашайбыз бюгюн да, къара ниетлиле, къара жүреклиле уа батылдыла кеслери уруларында. Алай къуллучуланы араларында да сагъыш этгенле, адамлыкъларын тас этмегенле бар эдиле. Анга шагъатлыкъ этген хапарла айтайым. Биз Талды-Курган областъда жашай эдик: мен, тамата къарындашым Тахир, анам Магулаланы Мариям. Анам, танг атхынчы, чюгюндюр арытыргъа бара эди. Бир кюн а, эрттенликде, бригадир келеди да, анамы намаз эте тургъанын кёрюп: «Ишге кеч бола тураса, не намазды бу?» – деп, табаны бла базыкъ бутуна урады. Анам, намазлыгъындан къопханлай, тюзюнлей комендантха барып тарыкъгъан эди. Комендант, анамы шинтикге олтуртуп, бригадирни уа сюелтип, сорууну алай бардыргъан эди. «Ийнегими, къунажиними да берейим, сюдге бермесинле», – дегенинде бригадир, комендант аны жанлы болмады. Аны къой да, анама ол бетсизни сюдге берирге болушхан эди. Аны бла да чекленип къалмай, биз Къыргъызстаннга кёчерча, къагъытларыбызны да къурайды – битеу жууукъларыбыз анда эдиле. Анамы уа ол табан тийген жеринде ыз къалгъан эди...

Атам урушдан 1948 жылда къайтханды. Аны хапары да бек сейирди. Ол немислилени къолларына тюшген эди. Экинчи фронт ачылады дегенде, тутмакъланы Германиядан Франциягъа, андан а Шотландиягъа кёчюргендиле. Уруш бошалгъандан сора, бизни посольствобузда ишлеген къуллукъчу: «Энди башыгъызгъа эркинсиз. Сизни Ата журтубузда жууукъларыгъыз, генглеригиз сакълап турадыла», – дегенди. Пароход бла Одессагъа келгенлеринде уа, барысын да, жыйып, Сибирьге жибергендиле. Мени атам эки жылдан лагерьден къачханды. Темир жолгъа чыгып, поездге мингенди. Алай станцияда бир лейтенант:

«Кимсе сен?» – деп, атама илиннгенди да, аны майоргъа сюрюп баргъанды. Майор а, атамы хапарына тынгылап: «Юйорюнгю табаргъа кюреш, къарындашым», – деп, жиберип къойгъанды. Мен бюгюн-бюгече да атам бла анамы жашауларында ол сейир ишлени юслеринден сагъыш этгенлей турама. Ол зор дуняда да режимге къуллукъ этген адамланы бир-бирлеринде адамлыкъ болгъанды.

Атабыз, бизни табып, юйге кирип келгенинде, бек биринчи: «Келля уа къайда?» – деп соргъан эди. Биз жууап бералмадыкъ. Атамы анасы Хабазда 1943 жылда ёлген эди.

Мен ёмюрюмде тюзлюкню излегенлей жашайма. Нек? Тюзлюк малтаннган жылла эсимдедиле да, аны ючюн. Бюгюн да жүрегими къыйнагъан кёп терс ишлени кёреме. Не этгин?..»

1957 жылда Занкиши улуну юйюрю, Хабазгъа къайтып, юйлерин анда жашагъан оруслуладан сатып алгъан эди. Школну бошагъандан сора, Ибрагим төрт жылны аскерде чекчи болуп къуллукъ этгенди. Андан къайтхандан сора, бир жыл хазырланып, Ростовда Греков атлы художестволу училищеге киргенди.

«Кесими таныгъанлы, мен жаланда суратчы болургъа суйгенме, бир башха усталыкъны юсюнден бир заманда да сагъыш этмегенме», – дейди Занкиши улу.

Школда окъуна, битеу кёрмючлеге къатышып, жаш саугъала алып тургъанды. Сабийлигинде, хазыр чыгъармалагъа къарап, сурат ишлерге бек суйгенди. Ол уллу насып эди. Алай, керти уста болгъанындан сора уа, Ибрагим, суратларын ишлей туруп, ачыу, къыйынлыкъ да сынагъанды. Суратлагъанды ачыуун, къыйынлыгъын. Кюнден-кюннге, жылдан-жылгъа. Сёзсюз, ол ауур жүкдю. Алай Занкиши улуну суратлары, кёчгюнчюлюкню документли суратларыча, ёмюрледе сакъланырыкълары бюгюн кимге да баямды.

Усталыгъыны юсюнден айта туруп, Ибрагим: «Бюгюн кёпле, суратчы болур ючюн, окъургъа керек болмагъан сунадыла. Мени акъылыма кёре уа, бизни ишибизде школ бек уллу магъананы тутады. Шёндюге дери дунягъа атлары айтылгъан художникле къалай ишлегенлерин билмеген адамдан къаллай суратчы чыгъарыкъды? Суратлау искусствода болгъан амалланы хайырланалмагъан адам не сурат ишлерикди?» – дейди. Кеси бегирек Винсент Ван-Гогну, импрессионистлени, Возрожденияны суратчыларын сюеди. Республикада суратчылары араларында уа жашаудан замансыз кетген Курданланы Валерийни энчи белгилейди. «Валераны Аллах берген фахмусу бар эди, аны себепли аны суратлары сакъланыргъа керекдиле», – дейди Занкиши улу.

Ибрагим, Ростовда окъугъан заманында, врачха окъугъан бир къыз бла танышады. Аны таулу суннган эди. Не сейир, ол

къыз а Ибрагимни оруслу суннганды. Людмила Гвоздева къазакъланданды, алай ол малкъар халкъны культурасын биледи, тауча да сѣлешеди. Ибрагим бла Людмиланы сабийлери Жамиля, Алим, Алий чынтты таулу сабийледиле. Малкъар тилде уста сѣлешедиле, адетлени-тѣрелени биледиле. Туудукъчукъла да бардыла: Рашит бла Асият.

Ибрагимни кичи жашы Алий атасыны мастерскоюнда ѳсгенди дерге боллукъду. Бюгюнлюкде республиканы фахмулу жаш суратчыларындан бириди. «Алийни башха затха хунери болса эди, суратчы бол дерик тѳююл эдим, – дейди атасы. – Алай, суратха фахмусу баям болуп тургъанлай, бир жанына къалай тюртейим? Алий суратчыды. Мен аны ангылайма, къолумдан келгенича болушама. Алай искусствону адамы жолунда жалан кеси барады. Чыгъармачылыгъында хар адам да жангызды. Аны ючюн айтама, къолумдан келгенича болушурукъма деп... Азды амал болушургъа чыгъармачылыкъны жолуна тургъан адамгъа. Арт заманда Алийни суратлары мени бек къуандырадыла. Ала меникиледен эсе жарыкъдыла. Къаллай тазалыкъ барды алада, къаллай толулукъ!»

Глобализация бек уллу къыйынлыкъды дейдиле бюгюнлюкде алимле, жазыучула, политологла да. Миллетлени энчиликлери аз-аз къуруп барадыла. Халкъ – ол адамларын бир ызда, ниетде тутхан кючдю. Аны бюгюн кѳпле ангылайдыла. Занкиши улу малкъар халкъны энчилигин суратда кѳргюзталгъан кючлю, жигит, фахмулу адамды. Аны чыгъармачылыгъы республикада, андан тышында да белгиледи. Ол Къабарты-Малкъарда, къоншу республикалада, регион, битеуроссей кѳрмючлеге да къатышады. Занкиши улуну суратлары музейлени фондларына да киргендиле. Малкъар халкъ туугъан жерине къайтханлы, 45, ызы бла 50-жыллыгъына атап, уллу, энчи кѳрмючле къурагъанды. Саулай чыгъармачылыгъын кѳчгюнчюлюкню темасына жоралагъанды дерге боллукъду. Занкиши улу аны ючюн 1994 жылда КЪМР-ни Къырал саугъасын алгъанды.

Ибрагимни суратларына сансыз къараргъа онг жокъду. Ала-ны юсюнден жазадыла, даулашадыла, оюм эгедиле, сейирсинедиле...

Кесаматчы, алим, культуролог

КЪОНАКЪЛАНЫ ХАСАН

ОРУСБИЙЛАНЫ ФАТИМАТ

(1941 жылда туугъанды)

Культурологияны доктору, белгили кесаматчы эм алим Орусбийланы Фатима «Путь к жанру» (1972), «Карачасво-балкарский фольклор» (1979), «Портреты и проблемы» (1990), «Метафизика колеса. Вопросы тюркского культурогенеза» (2003) деген китапланы авторуду, «Очерки истории балкарской литературы» (1981) деген китапны уа соавторуду. Россейни Жазыучуларыны союзуну, Социология ассоциациясыны да члени, Фатима кёп россей эм халкъла аралы конференциялагъа къатышханды. Бюгюнлюкде аны фольклор бла литературагъа жораланнган 70-ден аслам илму статьясы барды. Ала барысы да бийик профессионал даражада жазылгъандыла. Миллет литературоведенияны тарыхында да ол кесини сыйлы жерин алгъанды. Къабарты-Малкъарда, Къарачай-Черкесде да культурологиядан доктор диссертациясын къоруулагъан ол биринчиди. Малкъар адабият илмуну айнытхан бек фахмулу алимлерибизден бириди.

Фатиманы «Метафизика колеса»* деген китабыны юсюнден кёп даулаш болгъанды. Алай Москвада чыкыгъан «Национальный интерес» деген журналда (2008. №2) адыгейли алим Наима

*Сергиев Пасад: «Весь Сергиев Пасад», 2003.

Нефляшева «Гимн Кавказу» деген аты бла статьясында таулу тиширыугъа, уллу ыспас этип, битеу да окъуучулану атларындан жюрек ыразылыгъын билдиргенди. Аны былайда бир юзюгюн келтирирге тийишлиди:

«Книга Фатимы Урусбиевой «Метафизика колеса. Вопросы тюркского культурогенеза», безусловно, явление в отечественном кавказоведении, пока по достоинству не оценённое.

В чём миссия тюркской культуры, что такое «тюркский транзит на Кавказе» и в чём культурная притягательность тюркской картины мира – об этом и многом другом автор размышляет, терпеливо и неспешно открывая для читателя деяния тюркских эпических героев, глубину народной мудрости, взлётов и падений пассионарного тюркского духа.

Книга Ф. Урусбиевой по стилю и уровню анализа явно выпадает из привычного историографического потока кавказоведческой литературы. Это исследование культурологическое, а именно в культурологическом осмыслении так нуждается феномен кавказской культуры, размытый сегодня в море однотипных фактологических исследований. Широкие мазки, нестандартный анализ эпохальных событий, панорамный взгляд, широта обобщений – такого философского осмысления наша кавказоведческая традиция ещё не знала. Это принципиально новое, более широкое измерение Кавказа, предельно удалённое от местечкового соперничества и мелочных разборок за право первородства, заигрываний в угоду конъюнктуре. Несмотря на то, что книга Ф. Урусбиевой о тюрках, это – надэтническое исследование, возвышающееся над какой-то одной традицией и превращающееся в гимн Кавказу...

Тюрки стали ядром карачаево-балкарского этноса, органической частью единого кавказского целого, обустроив его как один из заповедников туранской культуры, оказав влияние на культурную кавказскую традицию. В свою очередь, остановка их странствия в горах дополнила тюркскую тему приобретениями кавказского духа.

«Куда колесо, – говорят балкарцы и карачаевцы, – туда и жизнь», но этот образ шире предмета пословицы колеса. Это символ Пути, проходя который, человек преодолевает себя, что и позволяет ему оставаться в истории. И в этом – тоже пафос исследования...

Я тщательно слежу за кавказоведческой литературой, выпускаемой как в России, так и в ведущих центрах европейского кавказоведения. И читала «Метафизику колеса», затаив дыхание, потрясённая не только методологией и уровнем анализа, который вообще не подлежит обсуждению, а ощущением постоянного присутствия за академической отстранённостью личности Автора. Автора, как человека, полного собственного

достоинства, качества, столь культивируемого всеми кавказскими народами и единственно позволяющего преодолевать трудности, не теряя Лица. Это очень важно сегодня, когда обезличенность, конформизм и реверансность частенько присутствуют на страницах научных трактатов. И в этом отношении книга Урусбиевой – интеллектуальная инъекция против примитивного национализма...

Данная монография сделала бы честь любому мировому востоковедческому центру, кроме того, что, говоря языком рынка, способна обеспечить триумфальное продвижение «кавказского бренда»...

К сожалению, я не знакома с автором книги и прочла её с опозданием, но для меня нет никаких сомнений, что грамотно выстроенный пиар этого издания особенно необходим в Кабардино-Балкарии и Карачаево-Черкесии – республиках, где проблема сосуществования двух титульных народов – тюркского и адыгского – давно стала политической...»

Белгили москвачы китап басмачы Къоркъмазланы Борис а «Метафизика колеса...» китапны Парижге, Халкъла аралы китап кёрмючге, элтгенди. Анда да, бийик багъа бичип, китапны магъаналылыгъын чертгендиле. Нек дегенде Аристотельни заманларындан бери Европада тюрклюлени культуралары жахил, кийик, адепсизча кёргюзтюлюп тургъанды, эллинлени (греклилени) культуралары бла тенглешдиргенде. Орусбийланы Фатима уа, тюрк дуняны культурасын кёп жылланы ичинде тинтип, аны энчилигин, бурунгулугъун, магъаналылыгъын да кёп шартла бла белгилегенди. Тюрк культурасы (битеу тюрк тилли миллетлени юслеринден барады сёз) битеу дуняда тийишли даражада болгъанын, Кюнбатыш бла Кюнчыгъыш не заманлада да бир бирлеринден айырмалы, арталлыда башха культуралары, жашау жорукълары да болгъанларын эм алай болуп турлугъун да чертгенди.

Фатима жаланда культуролог туююлду, ол бизни республикада, кыралда да аты айтылгъан адабият кесаматчыды. Аны статьялары Москвада «Литературное обозрение», «Дружба народов», «Национальный интерес» журналлада, «Литературная Россия» газетде, «Украин энциклопедияда», «Владикавказ» жыйымдыкъда, «Литературный Азербайджан», «Дон», «Ставрополь», «Кавкасиони» (Тбилиси) деген журналлада басманландыла.

Фатиманы тинтиу ишлеринде бир энчилик эсленеди: ол, малкъар жазычуланы чыгъармачылыкълары бла чекленип къалмай, ногъайлы прозачыла Иса Капаев, Аждаут Ногъай, абазалы поэт Бекмурза Тхацукон, къарачайлы жазычула Байрамукъланы Халимат эм Батчаланы Муса, къабартылы поэт Хабас Бештоков, адыгейли жазычу Джамбулат Кошубаев, тилманч Семён Лип-

кин эм башха культураланы келечилерини юслеринден кесини кѣзбаууз, терен магъаналы кесамат сѣзюн айтханды. Фатиманы бу иши, миллетлени маданиятларын бир бирге жууукъ этип, халкъла аралы байламлыкъланы айныуларына себеп этеди. Киносценарист Къулийланы Элдарны чыгъармачылыгыны юсюнден да биринчи жазгъан Фатима эди.

1986 жылда «Советская многонациональная литература народов СССР» атлы кѣп томлу академия ишни басмагъа хазырлагъанларында, анга къарачай-малкъар литератураны тарыхын Фатимагъа жазаргъа ышанганлары дагъыда бир магъаналы шартны белгисиди. Орусбийланы къызлары халкъла аралы эм битеуроссей илму конференцияланы, семинарланы ишлерине тири къатышханлай турады.

Басхан ауузу бла Орусбийланы байламлыкълары – тарых шартладан бириди. Халкъны жарыкъландыруугъа кѣп къыйын салгъан тау бийлени совет власть жаулагъа санап къыргъан эди. Фатиманы аппасы Чѣппе Ата журтха къуллукъну баш борчуна санагъанды, орус-япон урушда кѣргюзтген жигитлиги ючюн Георгийни жору бла саугъаланганды. Бу огъурлу адамны жангы режимни къуллары илишаннга салып ѳлтюргендиле. Болсада бу мурдарлыкъ Чѣппени юч жашыны жюрсклеринде туугъан жерлерине суймекликни ѳчюлтмегенди, ала Уллу Ата журт урушну кезиуонде къанларын-жанларын аямай сермешгендиле.

Фатиманы атасы Ануарны Азиягъа, кулакныча, 1936 жылда кѣчюргендиле. Ол Ташкент областьны «Баяут» совхозуна тюшеди. Къара халкъ «кулак эшелонну» къобуз той этип ашыргъан эди. Ол кюн бизни миллетибиз къаллай уллу къыйынлыкъла бла сыналлыгъын бир адам да билмей эди.

Ануар, заманны кюйсюзлюгюне да къарамай, бийик экономика билим алыргъа жетишгенди.

Фатима 1941 жылда 1 апрельде Ташкент областьны Баяут элинде туугъанды, атасы уа эки-юч жылдан сора урушха кетгенди. Десант аскерледен келген письмоларын Ануарны юй бийчеси Темирболатланы Къарчаны къызы Елизавета гитче Фатимачыкъны жастыгъыны тубюнде асырап сакълай болганды.

Урушдан къайтханындан сора, иш кѣллю таулу жашны, олсагъат окъуна эслец, совхозну бир бѣлююню таматасы, ызы бла уа тѳрт совхозну биригиуюню генеральный директору этедиле.

«Манга атам «старшина» деучю эди, – деп эсгереди Фатима. – Бизни юйге алыкъа ток тартылмагъан эди да, мен тырман этгенлей, атам тракторну двиожогундан гитче электростанциячыкъ этген эди. Сегизжыллыкъ школну бошагъанымлай, мен орта билим алыр ючюн, ол Андижанда юй сатып алгъан эди. Сау

къадарында, манга не заманда да билеклик этип турганды. Ол жыллада Азияда кёчюрюлген интеллигентле кёп эдиле. Атам бла бирге совхозда ишлеген къуллукъчула, специалистле кёбюсю оруслула, чойютлюле болгъанлары, Баяут элни малкъарлыла, дюгерлиле, къарачайлыла, къырым-татарлыла жашагъан орамлары эсимдедиле. Атамы тёрт совхозну биригиуюне генеральный директор этгенлеринден сора, бизни эркин юйге кёчюрген эдиле: уллу арбазыбызда гюлле, жюзюм да ёсе эдиле».

Школдан сора Фатима Ташкентде къырал университетге киреди. Аны ючюнчю курсун бошагъандан сора, 1960 жылда, Ростовну университетине кёчюп, аны эки жылдан тауусады.

Ол кезиуге Фатима Баку шахардан дюгерли жаш Тимур Абисалов бла юйюр къурайды. Ол инженер эди. Алагъа жашчыкъ тууады. Жаш ата бла ана 1965 жылда Москвада аспирантурагъа киредиле: Фатима – СССР-ни Имула Академиясыны Горький атлы Битеудуния литератураны институтуна, Тимур а – СССР-ни Къурулуш министерствосуну Бетонну эм темир-бетонну илму-излем институтуна.

Ол жылла жашауларында бек сейирликле эдиле. Музейледе жангы кёрмючле, театрлада премьерала, Литераторланы Ара юйлеринде (ЦДЛ-де) бардырылгъан ингирле – барысына да заман таба эдиле Фатима бла Тимур.

Уллу жарсыугъа, Фатиманы базыннган билеги Тимур 2008 жылда, ауруп, жашаудан замансыз кетгенди.

Окъугъан жеринде билимлиги бла Фатима айырмалы эди. Аны эслемей да къоймагъандыла. Аспирантурада малкъар адабиятта жанрланы къуралыу жолларыны юсюнден кандидат диссертациясын жазып, аны 1969 жылда къоруулагъанды. 1972 жылда, Фатима «Путь к жанру» деген китабын басмалагъанда, Къайсын, аны окъуп, асыры къуаннгандан, Фатимагъа китапларындан бирин саугъагъа: «Живому чуду родной земли», – деп жазып берген эди.

Жаш алим 1970 жылда Къабарты-Малкъар илму-излем институтта тамата илму къуллукъчу болуп ишлеп башлайды. Черкесск шахаргъа кёчгени бла байламлы, 1974 жылдан 1981 жылгъа дери бир кесек заманнга бёлюннгенин айтмасакъ, андан бери мында ишлеп келеди. Россей къыралны кёп тюрлю адабият журналларында, газетлеринде аны тинтиу ишлери, жангы китаплагъа кесаматлары басмаланадыла.

1970–80-чи жыллада къыралыбызда кесамат ишге, кесаматчыланы усталыкъларын ёсдюрюуге уллу эс бурулгъанды. Ол заманлада Фатима Дубултыде (Литва) бир айны ичинде бардырылгъан битеусоюз семинарға къатышханды. «Грузинская редколлегия по взаимосвязям и переводу» деген биригиую башламчылыгъы бла бардырылгъан битеусоюз илму семинарлагъа 1985–87-чи жыллада аны дайым чакъырып тургандыла.

Фатима бла адыгейли жазыучу Нальби Куёкдан башха, Шимал Кавказдан ол семинарны ишине адам къатышмагъанды. Семинарны Вильгельм Гумбольдт ёлгенли 150-жыллыгына аталып бардырылгъан конференциясында Орусбийланы Фатиманы докладына уллу эс буруп тынгылагъандыла. Анга бийик багъа бичгенлени араларында кыралда атлары айтылгъан жазыучула Андрей Битов, Олег Чухонцев да бар эдиле. Ол конференцияны магъанасы уллу эди. Анда сёз миллетле аралы байламлыкъланы, миллет маданиятланы айныуларыны, дунияда битеу халкъла да, аланы маданиятлары, тиллери да тенг болгъанларыны юсюнден бара эди. Фатиманы ана тилибизге жораланнган докладыны юсюнден конференциядан сора былай жазыла эди: «Очень интересными были наблюдения литературоведа Фатимы Урусбиевой над родным языком. Балкарский литературный язык, имеющий почти десятивековую историю в своем тюркском существовании от Фараби (11 в.) до Кайсына Кулиева, содержит много языковых ресурсов, возможностей, граней – начиная от богатейшей номинации географического рельефа и кончая «охотничьим» специализированным метаязыком» (Кавказиони. 1986. Выпуск 4).

Эсинде кългъан сёлешулеринден, докладларындан Фатима кеси энчилеп сагъыннганы Москвада 1999 жылда А. С. Пушкин туугъанлы 200-жыллыгына аталгъан битеудуния конференцияда айтхылы поэтни Кюнчыгыш бла байламлыгъын ачыкългъан «Пушкин бла Къуран» деген аты бла этген докладыды. Ол доклад конференцияда эм игилеринден бири болгъанын кёпле чертип белгилеген эдиле.

Орусбийланы Фатиманы илму жашауунда социология тинтиулери да магъаналы жерни аладыла. Бир юч жылны ичинде Фатима республикада «Театр бла къараучу» деген социология тинтиу ишин бардыргъанды.

Быллай ишле, конференцияла, тюбешуле, эм ахырында Фатиманы къарамларын кенгертип, алим тиширыу илму ишинде культурологиягъа баш магъананы бергенине себеп боладыла.

Фатима «Вербальные формы этики на материале фольклора карачаевцев и балкарцев» деген доктор диссертациясын 2003 жылда Краснодарда Маданият эм Санат кырал институтда кьоруулагъанда, ол ишни, филологияны чеклеринден чыкългъанын белгилеп, «Маданиятны философиясы» деген специальностьха тийишли кёрген эдиле диссертация советге кирген алимле.

Тюрк дуниягъа жораланнган китабын жазгъанда, Фатима бу жангы темагъа керти да кёлю бла берилген эди. Культура байламлыкъла жаны бла программагъа кёре, КъМР-ни Министрлерини Совети жиберип, Фатима Тюркде сегиз ай тургъанды, архивледе бек уллу иш бардыргъанды. Бу китап Фатиманы жангыдан жашаугъа къайтаргъанды дерчады, нек дегенде жангыз

жашы бир ненча жыл алгъа замансыз ауушхан эди. Чыгъармачылыкъ иш жюрегин кюйдюрюп тургъан ачыуун бир кесек сел этерге болушхан эди.

«Нек башлагъан эдим мен «Метафизика колеса» деген китапны жазып? Жарсыугъа, шендюгю дуняда Европаны цивилизациясына аслам эс бурулады. Алай кюнбатыш философиясында болгъан хар зат кюнчыгъыш философиясында да барды! – дейди Орусбийланы Фатима. – Аны юсюнден Ницше, Гёте, Юнг, Гердер да жазгъандыла. Кюнбатыш философиясы адам эсинден жаратылгъан затды, анга китап фантомла жукъгъандыла, аны ууландыргъандыла. Кюнчыгъышны философиясы уа жашау сынаудан, жерден жаратылгъанды.

Тюркюле, жашауну чархы къайры барса да, аны ызындан барадыла. Ала жашауну башда къуралгъан жорукълагъа бойсундурургъа бир заманда да кюрешмегендиле, жашаугъа бойсунуп къалгъандыла. Чингизханны, Тамерланны оюмларына кёре, къыралгъа бир адам башчылыкъ этерге керекди. Бу модель бла жашагъан халкъла жер башында бек кючлю къыралла къурагъандыла.

Кюнбатыш а демократияны излейди. Парламентаризм, кенгешчиле – кёресиз да, бир оюм, бир баш угъай, кёп оюмла, кёп адамла башчылыкъ этерге керекдиле къыралгъа. Къабарты-Малкъарда бир-бир алимле манга: «Сен муслийманланы христианлагъа, тюзде жашагъанланы тауда жашагъанлагъа къажау этесе», – дегендиле. Ала мени ангылаялмагъандыла: мен къажау этмейме, жер башында бир бирлерине ахырысы бла да ушамагъан эки дуня болгъанын кёргюзтеме: Кюнбатыш бла Кюнчыгъыш».

Орусбийланы Фатима битеу жашауунда сайлагъан усталыгъына кертичи болгъанлай келеди. Миллет республикада кесаматчы болгъан а бек къыйынды. «Литературная Россия» газетде «Не слепок, не бездушный лик...» деген статьясындан сора анга сууукъ кёзден къарагъанла да болгъандыла. Кесаматчыны оюмуна кёре, Къулийланы Къайсын бизни поэзиябызда революция этгенди: табийгъатха жан салгъаны бла. Алай башха жазычуланы чыгъармаларында керек, керексиз жерде да ташха, терекге, черекге да тил чыгъып къалгъанын кесаматчы тюзге санамайды.

Малкъар литературада «Адам эм табийгъат» деген теманы бек биринчи Фатима сюзгенди. Жангы тёлюлени алимлери кеслерини илму ишлеринде Фатиманы чыгъармачылыкъына дайым да таянадыла, андан юлгю аладыла.

Къабарты-Малкъарда жашагъан жаш жазычуланы араларында эм фахмуланы санында кесаматчы бек алгъа Чыпчыкъланы Борисни бла Джамбулат Кошубаевны белгилейди.

Фатима бир заманда да бирле айтханны къатламайды – аны

энчилиги бек уллуду. Жаны, акъылы да бишген, хар затны терен ангылагъан, сезген илмучуду. Сёз ючюн, шёндюгю малкъар поэзияда силлабо-тониканы хайырланнганны кёпле уллу жетишимге санайдыла. Фатиманы оюмуна кёре уа, орус тилге келишген техника бизни тилге ахыры да келишмейди. Бизни республикада театрла, репертуарыбызда миллет драматургия да болсун деп, сахнада къарыусуз пьесаланы да саладыла. Фатиманы оюмуна кёре уа, драматург «кесибизникиди» деп, къарыусуз пьесаны алыргъа керекмейди: тюз малкъар халкъны жашаууну юсюнден жазылгъанча, битеудуния адабиятда кёп пьеса барды.

Бусагъатда алим тиширыу къарачай-малкъар жомакъланы юсюнден монографиясын бошай турады. Анга дери, жомакъ жыйымдыкълагъа ал сёз жазылгъанны айтмасакъ, бизни жомакъларыбызны юсюнден тынгылы илму иш болмагъанды.

Бюгюн да Фатиманы битеудуния маданият жашауундан ханыпары уллуду. Илму ишин да бардыра, шёндюгю адабиятны жангы чыгъармаларына бийик илму даражада жазылгъан кесамат статьяларын дайым басмалагъанлай, Орусбийланы Ануарны къызы Фатима республиканы маданият жашаууна кесини магъаналы юлюшюн къошханлай турады.

Уллу, керти адамла жашауларында кимге, неге таянайым деп излемейдиле. Ала кеслери таянчакъдыла маданиятыбызгъа, жашауубузгъа да. Аллай ышанлары ючюн жоралагъанды анга РФ-ни Къырал саугъасыны лауреаты айтхылыкъ поэтибиз Зумакъулланы Танзиля кесини назмусун:

Орусбийланы Фатимагъа

Туугъан болур Орусбий къызы Фатима
Жашар ючюн, сукъландыра хатына,
Ишин сюзе биз жашагъан заманны,
Тамашагъа къалдырады къаламы.
Ол кеси да ахшыланы туудугъу,
Атасы да анамы эт жууугъу.
Бирда ариу къашы, кёзю, сыфаты,
Халкъ тилинде ариу айтылгъан аты.
Сёзюн айта ол акъырын, жумушакъ,
Акъылманла бла этеди нарт ушакъ,
Барысын да тамашагъа къалдыра,
Жюрекледен суймек отла жандыра.

Тамырлары – жерде, бутактары – көкдө

САРАККУЛТАНЫ АСИЯТ

ТАУКЕНЛАНЫ ГАЛИНА

(1943 жылда тууганды)

Таукенланы Малкърбийни кызы Галина 1943 жылда 15-чи июньда Къашхатауда тууганды. Атасын, Элбрус районну прокурорун, 1944 жылда тутхандыла. Сегизайлыкъ Галина Къыргызга анасы бла кѣчгенди. Школдан сора Къабарты-Малкърны музыка училищесине окъургъа киргенди.

1964–69-чу жыллада Москвада Луначарский атлы театр институтда (ГИТИС) музыка комедия факультетинде билим алганды. 1969 жылдан бери Музыка театрда ишлейди, аны солисткасыды.

Жырчы, кѣп оюнлада баш рольланы ойнап, баш партияланы жырлаганды, ол санда бу оперетталада: «Севастопольский вальс» (Любаша Толмачёваны), «Моя прекрасная леди» (Элиза Дулитлени), «Цыганский барон» (Адельни), «Летучая мышь» (Саффини), «Цыганская любовь» (Илонаны). «Молодая гвардия» бла Зумакъулланы Танзиляны либреттосуна кѣре салынган «Верность» деген опералада Любовь Шевцова бла Аслижанны партияларын жырлаганды. Жырчы дагъыда «Приключения Буратино» деген сабий музыка оюнда Буратинону, «Прodelки Ханумы» эм «Похождения Дон Жуана» деген спектакльдеде

Хануманы бла Дон Жуанны дагыда кѣп рольлада ойнагъанды эм эсден кетмезлик сыфатла кырагъанды.

1976 жылда Таукенланы Галинагъа КъМАССР-ни сыйлы артисти, 1982 жылда уа Россей Федерацияны сыйлы артисти деген атла аталгъандыла.

Жырчы эстрада жанрда да ишлейди. «Галпалау», «Таукъан», «Дибрус», «Уллу Хож» эм башха халкъ эм эстрада жырланы жырлагъанды.

Таукенланы Галинаны сахнада жашаууна кырагъанда, ол тынч, кыйгысыз этгенди деригинг келеди. Бютюнда аны бийик, сыйлы атларын эгерсек неда жырчыны кыартаймагъан сыфатын кѣз аллыбызгъа келтирсек. Алай искусствода кыуллукъ этгенле биледеле, тиширыу чархын-бетин жашлай сакълап, ауазы да «кыаргаймай» турур ючюн, Галинача, бийикликге жетер ючюн да, кыаты, бек кыаты ишлерге керек болгъанын. К. С. Станиславский, айтхылыкъ актѳр эм режиссѳр, алай айтханды: «Сахнада эм женгил актѳр олду, кыараучугъа кѳрюнмей, инбашларында бек ауур жюгю болгъан». Бу сѳзле Таукенланы Галинагъа бек келишедиле.

Концертден концертге Галина жангы жырланы хазырлап кыошханы, хар жолдан кыууанчлы ингирни жарыкъ, башхалагъа ушатмай, кесича этерге кыорешгени ол алыкъа да излеуню жолунда болгъанын кѳргюзтеди.

«Галинаны жыр айтханына тынгыласанг, тамырлары ачылгъан жюрекни кыол аязынгда тутханча боласа. Алай ачыкъ боладыла жырчыны жан сезимлери. Ма андады жырчыны биз голу ангылаялмагъан Тейрилик кыюю. Айта тургъан жырына кыошулуп, саулай жаны бла, жюреги бла анга сингип, аны бла бир болуп, алай келеди Малкыарны жырчы кыызы бизни кѣз аллыбызгъа. Угъай! Жюрегибизге! Жаныбызгъа! Тинибизге! Аллай фахму уа адамгъа жаланда кѳкден тюшерге боллукъду. Жаланда Аллах береди жерде жашагъан инсаннга аллай фахму, аллай кыарыу», – деп жазгъанды Аккыайланы Тахир жырчыны юсюнден статьясында.

Галинаны анасы кѳчгюнчюлюкде жангыз кесинлей алты сабийни ѳсдюргенди. Ол Галинагъа битеу жашаууна дерс болгъанды. Сахнада ишлей тургъанлай, юч сабийни ѳсдюрюп, музыка оюмпада баш рольланы жырлап, юйюне, сабийлерине, эрине да кыараргъа кыолундан келгенди. Сѳзсюз, бу таулу тиширыуну кыатылыгыды, юйюрюне сакъ болгъаны. Бир интервьюда Галина: «Сабийле, анагъача, бир башха адамгъа керек тюйюлмоче: Мен да алагъа эталгъанымы аямазгъа кыорешеме», – дей-

III

Галина дюгерли жаш Казбек Дзудтагов бла бир юйюр кыууанчанды. Ол белгили режиссѳр эди, жаннетли болсун, кѳп болгъан алуушханды. Галина юйню ауурлугъун анга жетдирмегенди.

Жылдан-жылгъа юч сабийге, эки туудукъгъа къарагъан анга къыйыныракъ болгъанын да айтады. Алай ол ана, амма борчларындан да зауукълукъ алгъанын жашырмайды.

Адам туугъан халкъы бла, туугъан жери бла, тегерегинде табийгъат бла бирлигин сезмей эсе, аны илму, сахна иши да терен магъаналы болур амалы жокъду. Аллай адамны хар этгени биркюнлюкдю. Кюз артында терекден жерге тюшген чапыракъчады. Таукенланы Галинача инсанланы уа терекле бла тенгледирирге боллукъду, къарыулу тамырлары – жерде, бутакълары, кегетлери, чапыракълары да кюннге, кекге итине...

Таулу къыз вокалдан усталыгъын консерваторияда окъуп алыргъа суйгенди. Ары кирирден алгъа уа, жырчыла училищени бошаргъа керекдиле. Ол Нальчикдеги музыка училищеден окъуй тургъанлай, аны Москвагъа, ГИТИС-ни музыка комедия факультетине, башха жашла, къызла бла жиберирге дейдиле. Ол окъуу юйно юсюнден хапары аз болгъан Галина алгъа: «Ол а неди?» – деп да соргъанды. Артда ангылагъанды жаш жырчы ГИТИС анга сахнагъа уллу, къууанчлы да жол ачханын, анда, вокалдан сора, тепсеуден, сахнада селеширге юрениуден дерсле бары да аны сыйлы «ожюгю» болгъанларын.

Жаш жырчыны Нальчикге къайтханы битеу да республиканы культура жашауунда бек магъаналы иш бла байламлы да болгъанды. 1969 жылда 17-чи октябрьде Нальчикде Музыка театр ачылады. Константин Листовну «Севастопольский вальс» деген опереттасында Галина баш жигитни – Любаша Толмачёваны – ролон ойнагъанды. Ол ГИТИС-де бла Гнесинле атлы училищеден окъугъан Къабарты-Малкъардан баргъан эки къауумну да диплом оюнлары эди. Аны премьерасындан сора уа музыка театрны туугъаны, тюненеги студентка Таукенланы Галина уа аны эм фахмулу артисткасы болгъаны да белгили болду.

Ал жыллада театрда ол къатышмай, хазна жангы оюн салынмагъанды, анга деп алгъандыла чыгъармаланы асламын. Бютюнда Элиза Дулитлни («Моя прекрасная леди» оперетта) бла Анжеликаны («Чёрный дракон» сахна оюн) белгилейди ол кеси уа. Былада толу ачылгъанды Галинаны драма актриса, жырчы хунери да. Бу оюнлада анга тепсерге да тюшгенди.

Жырчы ариу да, субай да болуп, бай ауазы да болса, режисёрла аны жаланда бир ампулада хайырланыргъа ёчдюле. Галина уа не заманда да тюрлю-тюрлю рольланы ойнаргъа, башха болумлада ишлерге итингенди. Къуру суймеклик тарыгъан жаш къызланы жашаулары бла жашап турмай, «Свадьба в Малиновке» деген музыка комедияда сёзге уста, оюнну-кюлкюню суйген, эр кишилеге да сансыз болмагъан тиширыуну – Комариханы – ролон жырчы кеси тилеп алгъанды баш жигитни – Софьяны – орунуна. Аллай рольну хазырлай, актрисаны, жырчыны да комедиягъа фахмусу, темпераменти, жашауну терен суйгени

ачылады. Артистка ол рольну сайлауунда жангылмагъан эди.

Бир къауум жыл алгъа режиссёр Солтан Теуважев былай айтхан эди: «Музыка театрда «Хануманы» жангыртыргъа дейдиле (оюнну салгъан ол эди. – С. А.), баш жигитни ролюн да башхагъа берип. Аны, Таукенланы Галинача, алыкъа бир актриса ойнаяллыкъ туююлдо». Кючбюсюреу режиссёрну бу сёзлери не уллу махтаудан да бийикдиле.

Жырчыны дагъыда барды энчи суймеклиги – малкъар халкъ жырла.

«Малкъар халкъ жырланы, эстрадада уа лирика жырланы айтыргъа бек сюеме, – дейди Галина. – Музыкасыз (а капелла) айтылгъан малкъар жырла алыкъа уллу эс бурулмай тургъан, таркъаймагъан байлыкъды. Аланы къараучугъа, кесиме да ыразылыкъгъа бек суююп жаздырлыкъ эдим... Бирле, музыка болмаса, сахнада жырлаялмайдыла. Мени уа аллай жарсыуум жокъду. Концертледе аз тюрлю зат болмайды. Аппаратура тап ишлемегенин ангылагъанымлай: «Мен халкъ жыр айтайым», – десем, эстрададан эсе, анга иги тубейдиле. Ол заманда жырчыны чархында хар тамыры ишлейди. Музыкасыз айтса, билинеди хар кимни да фахмусу, ауазыны кючу, жүрек, ниет байлыгъы да».

Бир къауум жыл алгъа концертлени биринде Таукенланы Галина бла Бапыналаны Зариф музыкасыз зикир айтхан эдиле. Профессионал жаны бла бизни эстрадада, аныча, жүреки алай кёп жыр къозгъаяллыкъ туююлдо. Ол бир бирин толтургъан, бир бирин байыкъдыргъан дуэт эди.

Галина, жырны сайлагъанда, ол аны ауазына келишгенине, ич дунясына жууукълугъуна да къарайды. Аны жүрегинден ёгдюрюп, хар сёзюн, айтылгъан болумун кесиники этмесе, къараучугъа эшитдирирге базынмайды. Эр кишиле жырлаучу «Гапалауну» репертуарына къошаргъа базыннганы да аны жигитлигиди. Сёзлерин, макъамын да тиширыуну ёнюне келишдирилгъанындан, бу жырны магъанасын, ич ауазын, жүрек тебиуюн сезалгъанындан, жырчы кесини къарыуун, жүрек кючюн да аямай ишлегенин ангылайбыз.

Жырчыланы жырчысы Отарланы Омар да Таукенланы Галинагъа бийик багъа бичгенди: «Усталаны къайсы да мен биллими билдим, усталыкъны бийик тёппесине миндим дегенни айтды эсе, ол адамны усталыкъ жаны бла ёлгеннге сана да къой. Бизни Галина уа аллайладан туююлдо. Кеси кесин тохтаусуз ишетгенлей турады».

Арт жыллада Россейни сыйлы артисткасы Жабаги Казаноканы сабийлени эстетика жаны бла юйретиу арада бла СКГИИ-ни кундуз эм искусстволу колледжинде да вокалдан дерсле берген Педагог ишге жырчы, биринчиден, бай сынауун жаш тёлгюе берир ючюн, экинчиден а, Музыка театрда, алгъынча, магъана-

лы иши болмай, анда жүреги излегенни тапмай келгенди. «Мен кесими сабийлеримден эсе, сохталарыма кёп заманымы бере-ме», – дейди аны юсюнден Галина. Анга аны дерслерине баргъан да тюшюнюрюкдю. Хар сохтасы бла аны ауазыны энчилигине кёре ишлейди ол. Вокал искусство къуру жыр айтыу туююдю. Кесин сахнада тийишли тутхан, тийишли кийинип чыкъгъан, къараучугъа кесин сюйдюрген да жырчыгъа уллу искусстводу. Галина аланы барына да юйретеди сохталарын.

Жырчыны творчество ингирлеринден биринде аны сохтала-рындан къуралгъан «Голлу» ансамбль тизгинлиги, репертуары бла да бирсиледен айырмалы эди.

Галинаны биринчи сохталарындан бири, культура бла искус-стволаны колледжин бошагъан Атабийланы Жаннет: «Галина Малкъарбиевна мени экинчи анам кибикди. Ол манга къуру вокалдан угъай, жашау дерсле да бергенди», – деген эди.

Таукенланы Галинаны жаш тёлуге жүреги ачыкъ болгъа-ны, жырчыланы жангы тёлюсюн хазырларгъа итиннгени аны адамлыгъыны шартыды.

Галинаны сохталары да сахнагъа терк-терк чыгъа башла-гъандыла.

Россейни сыйлы артисти Таукенланы Галинаны терегини бутакълары да кюч аладыла, кюннге, бийикге тартынганларын къоймай.

Гёжефлени да гёжефи

ТИКАЛАНЫ ФАТИМА

БЕККИЛАНЫ АЗРЕТ

(1943 жылда тууганды)

Беккиланы Иссаны жашы Азрет белгили спортчу – эркин тутушудан СССР-ни спортуну сыйлы устасы, самбодан СССР-ни чемпиону, РСФСР-ни эркин тутушудан көп кере чемпиону, спортну миллет тюрлюлеринден Шимал Кавказны алты кере чемпиону болганды.

Тутушуу бла ол сабийлигинде Орта Азияда кюрешип башлаганды. Аны амалларына Азретни ортанчы къарындашы Илияс юйретгенди биринчи. «Артха, Ата журтубузгъа, къайтханда, мени тренер Башир Баготов Чегем район ючюн эркин тутушудан республика чемпионатха къатышыргъа чакъырады. Ол кезиуде бир 16–17 жылым толгъан болур эди», – деп эсгереди Азрет. Эришиуледе, барын да тынч хорлап, жаш финалда республиканы чемпиону – аты айтылгъан гёжеф Сеф Карданов – бла тутушады. Жыгъышыуну амалларын алыкъа игида билмей, аны да хорлап, биринчи эришиулеринден окъуна ол республиканы чемпиону болуп къайтады. Андан сора жашны белгили тренер Михаил Шанибеев эслейди да, жараула этерге кесине чакъырады.

Ай да озгъунчу, ол Ставропольгъа Юг зоналы эришиулеге къатышады. 87 килограмм ауурлукъда эрише, къарыуу бла хар тутуханын хорлап, зонаны чемпиону болады. Аны бла ол кы-

ралны эркин тутушуудан жаш төлю жыйымдыкь командасына киреди. Бир-эки айдан а Азрет Центральный зонаны биринчилигине барады. «Мени ауурлугьумда анда 40 жаш эрише болур эди. Финалгъа дери мени хорлагъан чыкьмайды. Ахырында уа осетинли жаш Геннадий Андиев бла тубеширге тюшеди. Аны Россейни сыйлы тренери Асланбек Дзгоев юйрете эди. Анга очкола бла хорлатып, кюмюш майдал алгъан эдим», – дейди ол.

Жашны тутушууун Совет Союзну сыйлы тренерлери Асланбек Дзгоев бла Владимир Крутковский жаратып, юйренирге кеслерине аладыла. Ала башчылыкь этип, Азрет эришиулеге тохтамай къатыша, сынамын игилендирип, бийик даражалы турнирлеге тюше башлайды.

Жыйырма жылына ол спортну устасы деген атха тийишли болады, жыйырма бир жылында уа СССР-ни эркин тутушуудан жыйымдыкь командасына киреди. Анда уа тренерле хар гёжеф бла энчи кюреше эдиле. Бийик даражалы эришиулени юсюнден айтханда, Азрет 1961 жылда Ригада СССР-ни зоналы чемпионатында белгили спортчу, СССР-ни чемпиону Сара бла финалда тутушханын эсине тюшюреди. «Владимир Крутковский манга: «Беккиев, Сараны хорласанг, биз санга Москвада эсгертме салырбыз», – деп ашыргъан эди», – деп ышарады ол. Тутушуу башланнганында, Сара Азретни, кётюрюп, кюйюзден бир жанына атып къояды, аллай мазаллы жаш болгъанды ол. Алай бир кесекден Азрет аны аркъасына салып хорлайды да, къыралны чемпиону болады.

Азрет белгили гёжеф Александр Медведь бла да жыгышханды. Тбилисиде СССР-ни чемпионатында гёжефиз, хар замандача, финалгъа бир кере да хорлатмай жетеди. Ахырында уа Александр Медведь бла чыгъады. «Экибиз да хорлам ючюн къаты кюрешген эдик. Ол мени жаланда бир очкогъа хорлайды да, биринчи болады, мен а экинчи жерни алама. Андан сора дунияны чемпиону Балавадзе мени Грузия ючюн эриширге да чакьыргъан эди, алай мен унамадым», – дейди Бекки улу.

Азрет кесин самбода да сынагъанды. 1967 жылда СССР-ни самбодан чемпионатыны финалында, Союзну чемпиону бла тубешип, эркин тутушууну приёмларын хайырланып, анга жукь да къуараргъа къоймай, тынч хорлайды да, къыралны чемпиону болады. Дагъыда миллет тутушуу бла да кюрешгенди, спортну бу тюрлюсюнден ол Шимал Кавказны кёп кере чемпиону болгъанды.

Жаш аскерде къуллукь этгенинде да къоймайды спортну. Ростовда Шимал-Кавказ аскер округну спорт ротасыны санында ол Шимал-Кавказ аскер округуну чемпиону болады. Ызы бла СССР-ни Саутланган Кючлерини чемпионатына къатышады. Ол Киевде баргъанды. Эришиулени финалында Ростов эм Киев аскер округла тубеше эдиле. Бекки улу анда Европаны чемпиону

Бондаренко бла тутушханды. «Бу эришиуле эсимде манга этилген терслик бла кьалгъандыла. Бондаренко, не амал да этип, кюйюзден тышына терк-терк чыгъады. Аны анга эсгертирге керек эдиле. Алай Киев округну аскер башчылары судьягъа, не да этип, Жигит сахар Киев хорларча буйрукъ берген эдиле», – дейди Азрет. Бекки улу кючлю тутушханына да кьарамай, хорламны киевчи жашха бердиле. Кезиулю чемпионатла Владикавказда бла Ростовда болгъан эдиле. Экисинде да, кеси ауурлугъунда Азретге жетген болмай, ол СССР-ни Саутланган Кючлерини чемпиону болады.

Алай бла, кёп эришиулеге кьатыша, Бекки улу алгъыннгы СССР-ни битеу сахарларында болгъанды дерчады. Къуру Владикавказда окъуна тюрлю-тюрлю эришиуледе 12 кере тутушханды. Алада алгъан саугъаларын санап чыгъаргъа уа сау кюн да жетерик болмаз – алай кёпдюле ала.

Болсада, кьыралны чемпионуча уа, анга халкъла аралы эришиулеге кьатышыргъа тюшмегенди. Кьыралны жыйымдыкъ командасыны санында кесини ауурлугъунда халкъла аралы, битеудуния чемпионатлагъа барыргъа боллукъ эди Бекки улу. Алай аны КГБ жибермегенди. Тюркде Беккиланы Азрет-Алий деп генерал болгъанын сылтаугъа салып, анга тыш кьыраллагъа барыргъа эркинлик берилмегенди. Кьыралыбызда ол кыйналмай хорлагъан жашла уа дуняны, Олимпиада оюнланы чемпионлары да болгъандыла.

Спорт бла Азрет 1970 жылгъа дери кюрешеди, ызы бла тренер ишге кёчеди. Анда кёп таулу жашчыкъ жарау этгенди. Ол жыйырма жылны ичинде СССР-ни спортуну 15 устасын хазырлагъанды. Аланы санында грек-рим эм миллет тутушуудан спортну устасы Улбашланы Хызыр, бюгюнлюкде Россейни сыйлы тренери Чапаланы Алик, Забакъланы Зейтун, Оракъланы Харун, Чочайланы Борис, Батчаланы Мурат, Таумырзаланы Мухарбий, Кьонакъланы Салих, кьарындашла Ажоланы Асадуллах бла Абдуллах эм башхала бардыла. Европа чемпионатны призёру Ашноков да анда юйренип башлагъан эди. Дагъыда ол республиканы чемпионлары тюрлю-тюрлю эришиуледе биринчиле болуп тургъан кёп жашчыкълагъа уллу спортха жол ачханды.

Сёз ючюн, Бекки улуну сохтасы Улбашланы Хызыр Россейни чемпионатында эришген 9 жашны да бирча аркъаларына салгъан эди. Ол, Професионал Союзланы Битеусоюз Ара Советини (ВЦСПС) эришиулеринде хорлап, дуняны чемпионатына да кьатышыргъа боллукъ эди. Кьыйналмай, эришиуленни финалына жетеди, анда уа дагъыстанлы жаш бла тюбеширик эди. «Дзгоев, Карапетян да быллай мазаллы жашны кьайдан тапханса деп, сейирсине эдиле мени сохтама, алай кючлю тутушханды Хызыр, – деп эсгереди Азрет. – Болсада финал аллы кечде аны атасы Абдуллах ажымлы ёлген хапары келеди. Андан

сора Хызыр кѣп заманны кесине келалмай тургъанды. Болсада заман не ачы жараны да сау этеди, – ол, Битеуроссей турнирге къатышып, анда чемпион болгъанды».

Экономика жаны бла кыйын 1990-чы жыллада уа Азрет кесин бизнесде сынагъанды. Ызы бла жамауат ишге кѣчеди. Бюгюнлюкде ол Къабарты-Малкъар бийик тау заповедникни башчысыны орунбасарыды. Дагъыда «Алан» жамауат организацияны исполкомуну председателини заместителиди.

Къалай алай болса да, Азрет спортну къояр муратлы уа туйюлдю. Ол, бюгюнден окъуна 12–14-жыллыкъ жашчыкъланы жыйып, аланы тутушургъа юйретирге хазыр болгъанын айтады. «Яникой элде спорт комплекс ачылса, ары тренер болуп барлыгъыма сѣз да жокъду», – дейди ол. Азретни оюмуна кѣре, республикада спорт айныр ючюн, хар элде спорт школла болургъа керекдиле. «Алып къарачыгъыз, Ажолары, Улбашлары, Чапалары, Беккилары неда Хуштов, Карданов, Кодзоков болсун, биз барыбыз да элден чыкъгъанбыз. Отун жарып, бичен этип, таулада айланып, къарыу жыйып, жаланда элде ёседиле спорт жаны бла фахмулу сабийле», – дейди ол.

Бекки улуну юйюрюню юсюнден айтханда, аны бир жашы Элдар Къабарты-Малкъар эл мюлк академияны механизация факультетин бошагъанды, гитче жашы Азамат а бизнес бла кюрешеди. Ол Жаболаны Сергода бокс бла кюрешип тургъанды. Бюгюнлюкде аны ёхтемлендирген а туудугъу Тамерланды. Ол баскетболдан Россейни сыйлы тренери Римма Кумыковада юренип тургъанды. Эришиуледен биринде аны фахмулулугъун кѣрюп, Саратовда «Автодор» клубха алгъандыла. Ары битеу Россейден да фахмулу жашчыкъланы жыядыла. Къабарты-Малкъардан анда эки жаш юйренедиле: Тамерлан бла Александр Приказчиков. «Автодор» ючюн туудукъчугъу жыл жарым ойнайды, алай болгъанлыкъгъа аты белгилиди, анга кѣп клубла кѣз салгъандыла. «Ким биледи, Аллах онг берсе, ол Олимпиада оюнлагъа окъуна къатышыр эсе уа», – деп ышарады Азрет. 16 жылында Тамерлан къыралны баскетболдан жаш тѣлю жыйымдыкъ командасына киреди.

Жаш тѣлюге, заманны бошуна гас этмей, спорт, культура, башха жерлеге жүрюп, халкъыбызны атын иги жанындан айтдырыргъа кереклисин эсгертеди Азрет. «Спорт бла кюреширге бюгюнлюкде аламат амалла къуралгъандыла. Къысха заманны ичинде, кѣтюрюлюп, миллетибизни, кеслерини тукъумларын да белгили этерге боллукъду. Махтау алыргъа ашыкъмагъыз, фахмугъуз жетсе, ол кеси келликди. Бек башы уа, хар жаш адам, кесини жашауунда мурат салып, анга жетиширге керекди: окъууда, иште, спортда, башха жаны бла болсун», – дейди ол.

Генерал чын берирге къырал башчы оноу этген эди

КЪОНАКЪЛАНЫ Хасан

УЯНАЛАНЫ
ВАЛЕРИЙ

(1948 жылда туугъанды)

Отставкадагъы полковник, Таджикистанны къоруулау министрини алгъыннгы биринчи заместители, Таджикистанны Сауутланнган кючлерини Генеральный штабыны начальниги эм ол Сауутланнган кючлени мурдорун салгъан Уяналаны Рамазанны жашы Валерий болгъанды.

Рамазанны жашы Валерий, бизни республиканы жашлары болуп, Совет Союзда намысы бек жюрюген эки академияда – Сауутланнган кючлени Генеральный штабыны академиясында эм Москваны Фрунзе атлы аскер академиясында – окъуп, аскер усталыкъ алгъан юч адамыбыздан бириди. Ары дери ол Орджоникидзе шахарда (Владикавказда) Суворов атлы аскер училищеде окъугъанды, аскер командирлени хазырлагъан училищени да анда бошагъанды.

Окьюуун бошагъандан сора, кеп аскер бёлюмледе, ол санда совет аскерлени Германияда орналгъан къауумунда, къуллукъ этгенди, Тирасполь шахарда 14-чю аскерде, Одесса аскер округда, башха аскер къауумлада оперативный бёлюмлени начальниги болуп тургъанды.

Приднестровьеде, аскер борчларын жетишимли толтургъаны ючюн, ол «За отвагу» майдал бла саугъаланнганды. Таджикистанны президенти Эмомали Рахмонов да аллай майдал бла эм

аталган сауут бла сауғалаганды Уяна улуну. Шёндю уа ол, сабийлерине, туудукларына кьууана, аланы жашаугъа юйрете, кьолундан келгенича болуша жашайды.

Юйдегиси Сабанчыланы Алийни кьызы Люба бла бирге бир жерде туугъанды Валерий – Къзахстанны Кентау деген шахарында. Ата журтубузгъа кьайтып келгенлеринден сора, Хасанияны школунда окьуй, кьоншуда жашагъандыла. Валерий бла Люба эки кьыз ёсдюргендиле – Юля бла Аминат. Экиси да юристледиле, жашауда тийишли жерлерин тапхандыла. Туудуклары уа аланы жашауларын бютюн кьууатлы, берекетли да этедиле.

Малкьарлы жашны жашауу аскер бла байламлы боллугъу сабийлигинде окьуна белгили болганды. Анга ол атны атасы белгили лётчик Валерий Чкаловча болсун деп атаган эди. Жарсыугъа, Валерийге 12 жыл толганда, атасы ауушады, алай аны аскер кийим киерге итиниюлюгю жокь болуп кетмейди, гитче заманында окьуна аскерчи болургъа таукелленеди. Орджоникезде окьуун бошагъандан сора, жаш офицерни Германиягъа кьуллукь этерге жибередиле. Ол заманда тыш кьыралгъа жаланда айырмалы офицерлени ийип болганларыны юсюнден айтыр кереги болмаз. Валерийге уа ары тюшген уллу насып эди. Аскер училищеде окьугъан кезиуде орус тил – артыгыракьда грамматика – таулу жашха бек кьыйын бериле эди. Алай вузну бошар заманнга ол, орус тилни юсюне немис тилни да кьошуп, курсда бек айырмалы курсантладан бири болганды. Орус тилни окьутхан устаз, Валерийни тилге алай уста юйреннгенине асыры кьуаннгандан, бирде курсну аллында жилигъан окьуна этгенди. Баям, ол себепден болур эди Валерийни аскер борчун толтурургъа бек алгъа Германиягъа ийгенлери да.

Белгилисича, аскер академиялагъа кирирге сюйгенлени конкурсу не заманда бек уллу болуучуду. Алада окьургъа аскер бёлюмлени таматарлары кёплени кёргюзтюучюдуле. Окьургъа киргенлени санын а бир эки деп санаргъа боллукьду. Валерий кьуллукь этген аскер округдан ол жыл академияда окьургъа кёргюзтген алты кандидатдан ючюсю генералла эдиле. Академиягъа уа бир генералны бла эки полковникни, ол санда малкьарлы жашны, алган эдиле. Валерий жаланда кесине ышана эди, андан-мындан болушлукь келликди деген сагъышны ол Орджоникезде аскер училищеге киргенинде окьуна унутхан эди.

Уяна улуну аскер карьерасына, бир жаны бла, сукъланырча окьунады. Алай, аскерчини жашауун эсге тюшюрюп, аны кьыралгъа кьуллукь этген кезиунде бир заманда да тынчлыгъы болмагъанын эсге алсакь, кёп затланы юсюнден сагъыш этесе. Болсада Валерийни эсде кьалырча, ёхтемленирча кезиулери аз болмагъандыла.

«Кьуллукь этген заманда кьайсы кезиу мени кьадарымда энчи

жерни алгъанын айтыргъа бек къыйнды, – дейди ол. – Эштада, Таджикистаннга атланганым артыкъда бек эсде къалган болур. Ол заманда Москвада Борис Ельцинге мени къыралны къоруулау министри Павел Грачёв элтип барган эди. Тюбешиуден сора Россей Федерацияны президенти манга генерал-майор чынны бериуню юсюнден буйрукъ этген эди, мен къыралны атындан къуллукъ этерге башха къыралгъа барлыгъымы эсге алып. «Къысха заманны ичинде документле хазыр боллукъдула», – деген эди министр. Жарсыугъа, ол заманда къыралда тюрлениуле башланадыла, Чечен республикагъа аскерле кирип, уруш да ачылады. Алай бла президентни буйругъу да тамамланмай къалады».

Подольск шахарда болган аскер архивледе табылган документлеге кёре, Уяна улуну атасы Рамазан Уллу Ата журт уруш барган кезиуде Совет Союзну Жигити деген атха кёргюзтюлген эди. Жарсыугъа, ол заманда, малкъар халкъны кёчюрюлгени бла байламлы, анга ол атны бермей къойгъандыла. Рамазанны жашы Валерийни да къадары атасына тюсюнлей ушамаган эсе да, ала бир бирден узакъгъа кетмегендиле дерге боллукъду.

Уяна улу Таджикистанда бийик профессионаллыгъын, аскер иште не жаны бла да уллу сынауу эм терен ангылауу болгъанын баям этгенди. Кёп да бармай, Валерий Рамазановични Таджикистанны къоруулау министрине кёргюзтедиле. Болсада Уяна улу, кёп сагъыш этип, ол къуллукъгъа турургъа унамагъанды: ол заманда анга Россейни гражданыгъындан чыгып, анда жашап къалыргъа керек эди. Таджикистанны президенти Эмомали Рахмонов кеси бир ненча кере да тилегенди Уяна улудан, турмында, ишле мында деп. Болсада таулу жаш кёлленалмагъанды Орта Азияда къалыргъа.

Валерий Рамазановични аскер сынауу, билими эм ётгюрлюгю, Таджикистанны Саутланган кючлерини Генеральный штабыны начальниги болган къадарында, бютюн бек ачыкъланганды. Бек алгъа ол къыралны Саутланган кючлерин къуараргъа керек эди. Уллу къырал чачылып, республикалада уа, артыкъда Орта Азияда, кеслери алларына аскер кючлерин къуарарча мурдор да, база да, бек башы уа – профессионал кадрла жокъ эдиле. Аны бла бирге, ол заманда республикада банда къауумла, правону сакълаучу органлагъа ишлерге онг бермей, халкъны да тынчлыгъын алып тургъандыла. Аямай уруш бара эди. Ол себепден, саутланган кючле, право органланы келечилери бла бирге, республикада право низамны тохдашдырып ючюн, Валерийге кёп ишни тамамларгъа, ол санда аскер операцияланы бардырыргъа да тюшгенди.

Болсада, Уяна улуну Таджикистаннга Саутланган кючлени мурдорун къура, аланы, не да этип, аягъы юсюне сал деп чакъыргъан эдиле. Ол жумушну къалай тамамларгъа кереклисин

Уяналаны Валерий кимден да иги ангылай эди. Ол хыйсапла-
гъаннга кёре, Таджикистанны аскерлери юч тюрлю бёлюмден:
жаяу, хауа эмда хауа бла чапханда анга къажау турлукъ аскерле
къуараргъа керек эди. Саулай да Уяна улу Таджикистанда жыл
бла жарым тургъанды. Ол къысха заманны ичинде аскер база-
ны мурдорун салып, инфраструктурасын да къурагъан эди. Ол
Валерийни тыш къырал командировкасыны бек къыйын, бек
магъаналы эм жууаплы да ишлеринден бири эди.

Токъсанынчы жыллада, Россейни Сауутланган кючлеринде
штатла къысхартылгъанда, Уяналаны Валерийге да аскер къул-
лугъундан кетерге тюшгенди. Ол кезиуде къыралда 4,5 миллион
аскерчиден жалаңда 1,5 миллиону къалгъан эди. Жарсыугъа,
Уяна улу генерал чынын да алмай, генерал-полковник ишлерик
къуллукъда тургъанлай чыкъгъанды отставкагъа.

Жашауунда кёп тюрлю сейир затланы кёрген солдатды ол.
Валерий бир кезиуде къыралда аты айтылгъан Александр Ивано-
вич Лебедь башчылыкъ этген 14-чю армияда къуллукъ этгенди,
аны бла шуёхлукъ жюрютгенди.

«Саха бла мен бек татлы шуёхла эдик, – дейди ол. – Юйюр-
лерибиз бла окъуна шуёхлукъ жюрютюп тургъанбыз. Аскерден
кетгенден сора да, аны бла байламлыкъны юзмегенме. Ол Крас-
ноярск крайны губернаторуна айырылгъандан сора да, барып
тургъанма анга. Ажымлы ауушханында уа, бир жууукъ адамым-
дан айырылгъанча, алай болгъан эдим...»

Бусагъатда Шимал Кавказны аскер округуну башчысы
А. И. Баранов эм башха аскер къуллукъчула бла да шуёхлукъ
жюрютюп келгенин Уяна улу ёхтемлик бла айтычуду.

Валерий кесини аскер борчун айыпсыз толтургъанды, аны
ючюн къырал саугъала да алгъанды. Чыннты офицерча, ол кеси-
ни жашуун аскер бла байламлы этгенине бир кере да сокъуран-
магъанды. Ол угъай, малкъарлы жашларыбызгъа, бийик билим
алыргъа умутлары болгъанлагъа аскер усталыкъны сайласагъыз,
бир заманда да жангылмассыз дейди: «Аскер училищедде, суй-
месенг – окъутурла, билмесенг – юйретирле. Мен къуллукъ
этген аскер бёлюмдеде бизни жашларыбыз, бири къалмай, таза
жюрек бла къуллукъ этгендиле. Къарыулула, аскер ишге терк
юйренип, аны тынгылы бардыра билгендиле деп айталлыкъма
жашларыбызны юслеринден».

Бюгюнлюкде Уяналаны Валерий къыралыбыз аскерге кёз
къарамын иги жанына тюрлендиргенине къууанады, кёп жа-
шыбыз да жашауларында аскерчи усталыкъны сайларла деп
ышанады.

Жашил шахарны иеси

КЪОНАКЪЛАНЫ ХАСАН

ГЕЛЯСТАНЛАНЫ АХМАТ

(1950 жылда тууганды)

1990 жылда Гелястанланы Жюнюсю жашы Ахмат Нальчик шахарны «Горзеленхоз» предприятиясыны директоруну кьул-лугьуна салыннганды. Ол заманда «Горзеленхозну» жаланда 130 ишчиси бар эди, ырысхы-мюлк жаны бла да халы алапат болмагъанды. Ахмат а кьысха заманны ичинде предприятияны Россейде окьуна алчыланы санына кьошады, ишчилени саны уа 130-дан 3000-нге дери ёседи.

1997 жылда Россейде бек ариу шахарланы арасында барды-рылган битеуроссей конкурсада, Гелястан улуну хайырындан, Нальчик шахар ючюнчю жерни алгъанды. 1998 жылда уа Нальчик ариулугьу, жашиллениую бла да Россейде биринчи жерге тийишли болгъанды. Андан сора да, урунуудагъы жетишимлери ючюн Ахмат «КъМР-ни халкьыны жумушларын жалчытхан сфераны сыйлы ишчиси», «РФ-ни жашау – коммунал мюлкюню сыйлы ишчиси» деген атлагъа тийишли болгъанды.

Миллет премияны «Россейни эм иги оноучусу» деген бёлюмде лауреаты Гелястанланы Ахмат, иште болдургъан жетишимлери ючюн, тыш кьыраллы саугъаланы иеси да болгъанды.

Кьыргызыстанны Кьызыл-Кия шахарында кёчгюнчю мал-кьарлыланы сау тёлюсю тууганды. Гелястан улу да аладан бири болгъанды.

Ахмат 1950 жылда, 24-чю апрельде туугъанды. Школну, ызы бла Къабарты-Малкъар къырал университетни да инженер-техника факультетин Ата журтунда тауусханды. Окъууундан сора ол жашау журтла ишлеген предприятияда мастер болуп ишлейди. Кёп да бармай, аны Нальчикни администрациясыны жашау-коммунал мюлкюню управлениясыны баш инженерини къуллугъуна саладыла.

90-чы жылда уа Гелястан улуну «Горзеленхоз» предприятиягъа башчы этседиле. Кесини хунерлиги эм итиниулюгю бла ол бу предприятияны аягъы юсюне салады, адамланы да ызындан тизе билгени бла кёп ахшы жетишимле болдурады. Таза жүреккли, адамлагъа эс тапдыра билген жашды. Къайда жыйылыу болса да, бу уллугъа-гитчеге да намыс эте билген адамны юсюнден кёп ариу сёз айтылады. Ишге жетсе уа, немислилеге ушаш, бек къатыды эм низамлыды дейдиле аны юсюнден.

Айтханыбызча, «Горзеленхозгъа» Ахмат башчылыкъ этип башлагъанда, анда жаланда 130 адам ишлсучю эди, бюгюнлюкде уа анда юч мингге жууукъ адам урунады. Предприятияны аппаратында уа – жаланда 23 адам. 90-чы жыллада «Горзеленхозда» жаланда 12 транспорт болгъан эсе, бюгюнлюкде аны саны 200-ге жетеди. Ол санда тюрлю-тюрлю жумушланы этген автомашиналары, тракторлары эм башха энчи техникасы барды.

Андан сора да, жай кезиуде терк ёсген кырдыкны кесерге отлукъ бла ишлеген чалгъылары, тереклени кесиучю женгил бычхылары эм башха керек затлары бла да жалчытылыннганды бу предприятие. Алай бла, къысха заманны ичинде Гелястанланы Ахмат къыралда окъуна аты айтылгъан, Россейде кесине ушаш биригиулени араларында бек игиледен эм алчыладан бирине саналгъан предприятие къурагъанды.

Бек башы уа – шахарда болгъан предприятияла кеслерин кючден-бутдан кечиндире тургъан кезиуде, Гелястан улу башчылыкъ этген «Горзеленхоз» тамамлагъан жумушларындан 10 процентге жууукъ хайыр чыгъарып ишлегени болгъанды. Аллай кёрюмдю республиканы бир мюлкюнде да жокъду. Андан тышында да Ахматны башчылыгъы бла мында ишлегенле шахарны орамларын жашиллендириу эм тапландырыу жаны бла уллу кёрюмдюле болдургъандыла. Анга Нальчикни айбат орамлары шагъатлыкъ этедиле, ала уллу Россейде да бек ариуладан бирлерине саналадыла.

Гелястан улуну башламчылыгъы бла «Горзеленхоз» трест, кесинде болгъан онгланы хайырлана, сабий садлагъа, окъуубилим берген, адамланы саулукъларына бакъгъан учреждениялагъа жумушланы хакъсыз тамамлайды. Андан сора да, ара шахарыбызны орамларын, республикада табийгъатны эм айбатлыкъны сакълар ючюн кюрешеди.

Урунууда болдургъан жетишимлери ючюн, Гелястан улу

кѐп кырал саугъагъа тийишли болгъанды. Жамауат ишге да тири къатышады.

Кесини жашау нѐгери Костяная Любовь Алексеевна бла бирге Ахмат эки жаш ёсдюреди – Муслим бла Мурат. Экиси да, тийишли билим алып, жашауда кеслерини жерлерин тапхандыла.

Гелястанланы Ахмат этген бийик кѐрюмдюлери бла чекленип къалгъанладан туююлду. Аны башламчылыгы бла «Горзеленхозну» кесини агъач питомниги барды – анда назы эм башха тереклени жюзден артыкъ тюрлюсюн жайып ёсдюредиле. Гюлле ёсдюрген комбинат а ким да сукъланырча ишлейди. Нальчикни солуу паркыны 102 гектарын «Горзеленхоз» гюллеле бла, жашиллендириу бла да болмагъанча айбат этгенди. Багуш къуюлуп неда ханс ёсюп тургъан бош жерлени орунуна ариу скверле ишлегенди. Бу арт жыллада окъуна 14 жангы сквер къуралгъанды. 16-сын а жангыртхан этгендиле. Ала саулай да 45 гектарны аладыла. Аллай жетишимлени болдурургъа Гелястанланы махтаулу жашларына ол кеси юйретген уста эм ишине жууаплы кѐзден къарагъан коллектив болушады.

«Горзеленхоз» предприятияны таматасы Гелястанланы Ахматны аты «Лучшие люди России – 2009» деген битеуроссей энциклопедиягъа да киргенди. Энциклопедияны чыгъаргъан «СПЕЦ-АДРЕС» издательство билдиргеннге кѐре, аны ала федеральный эм регион толтуруучу органла бла байламлыкъда чыгъарадыла. Жюнюсюн жашы Ахматны аты да ары эксперт советни рекомендациясы бла кийирилгенди.

Немис тилни юсюнден немис профессорла бла даулашхан Рашит

ХУЧИНЛАНЫ Магомед

АЛИКАЛАНЫ
РАШИТ

(1951 жылда туугъанды)

Ол башхалагъа ушамагъанды. Школгъа да, жыл саны жетгинчи, тамата къарындашы Раульге тагъылып, барып къалгъан эди. Биринчи устазы уа аламат адам эди – Занкишиланы Окъупну жапы Жагъа. Нарт сёзлени, жомакъланы, таурухланы уста билген, бирде уа кеси да къурашдыргъан. Сабийле анга ауузларын ачып тынгылагъандыла. Устазны дагъыда бир сейирлик тёреси болуучу эди: биргесине темир топчукъда мияла сыныкълача, жылтырауукъ, къаты конфетле келтирип, аланы дерседе иги жууап бергенлеге саугъа этип узатхан...

Рашит уллу юйюрге ёсгенди. Атасыны анасы Жарашыуланы Бекмурзаны къызы Халиматча ынна уа, Рашит билгенден, дуняда болмагъанды. Сабийле кеслери да анга «анняя» дегендиле, аналарына уа – «келин». Окъууу болмагъанлыкъгъа, ыннасы билмеген жокъ эди – халкъ академик де да къой. «Адамгъа бек керек зат акъылды, байлыкъ келген да этер, кетген да этер. Къарын къайгъыны уа азыракъ этерге керекди. Не ашагъанынга, къарынынгы ачып, киши да къарарыкъ туйюлдю. Азыракъ жукълап, эртте туругъа, эринчек болмазгъа, биреуню байлыгъына сукъланмай, адам кеси къыйыны бла жашаргъа керекди». Алай юйретгенди туудукъларын ынналары.

Аны эри Аликаланы Догъуатбий 1942 жылда ёлген эди. Халимат а алты сабийи бла – төрт жаш бла эки къыз – 1944 жылда, Огъары Жемталадан битеу халкъ бла бирге кёчюрюлюп, кыргыз элге тюшеди. Юйюрге бек уллу жашы Мустафа уа аскерде эди. Жюзле, минглс бла адамла ачдан, ауруудан да ёлгенлеринде, Рашитни ыннасы, Аллахны ахшылыгы бла, кеси да сау къалып, сабийлерин да сакълаялгъан эди. Кёчгюнчюлюкде насыплары алай тутхан юйюрге бек аз эдиле.

Айхайда, аналарына юйде сабийлени бек таматарлары Солтан да иги болушханды. Комбайнчыны болушлукъчусу болуп, ишлеп башлагъанында, анга жаланда 12 жыл бола эди.

Солтан эртте юйдегили болгъанды. Залийханланы Исламны кызы Хулимаат бла бирге он сабий ёсдюргендиле.

Жашлары, Аликаланы Рашит, герман тиллени юсю бла филология илмуланы докторуду, Къабарты-Малкъар кырал университетни филология институтуну директору болуп тургъанды. Бизни республикада герман филологиядан илмуланы доктору жангыз олду. Жыйырма жылындан бери немис тилни ол кюрешген кесегинде аныча специалистле Германияны кесинде да алай кёп туйюлдюле – ол а XVII–XVIII ёмюрледе немис илму тилни кюралыууну историясыды, андан сора да эрттегили герман тилледен бири – гот тилди.

Бек сейири уа Рашит немис тилни сайлагъаны эди. Огъары Жемталаны орта школунда ол тилден окъутурча устаз болмагъанды. Университетни малкъар бёлюмюн бошагъанладан бири анда-санда дерсле берген болмаса, кертти специалистни бу школда кёрген окъуна этмегендиле. 1969 жылда школну аны бла бирге бошагъан жыйырма алты сабийни аттестатында тыш кыраллы тилден белги жокъ эди. Аны документлерин немис тилни бёлюмюне алыргъа унамагъанлары да андан эди. Алыкъа оналты жылы да толмагъан жаш, районогъа барып, тилеп-жалынып, аттестатына белги салдырып, Нальчикге къайтханды. Андан сора документлерин немис тилни бёлюмюне алгъандыла. Биринчи экзаменни төртте бергенди. Бек къоркъгъаны, магъаналысы да ол эди. Экзаменле бошалгъандан сора, университетни окъуугъа алычу комиссиясыны жыйылыуу болгъанда, Рашитни бир балы жетмей къалады. Ким биледи, ол школда комсомол организацияны секретары болуп тургъанына да къарагъан болур эдиле, алай, не да болсун, комиссияны члени, комсомолну обкомуну секретары Зумакъулланы Борис, бу жашчыкыны ётдюрюрге керекди дегенде, угъай деген болмагъан эди.

Студент болуп, окъуп башлагъанында, ол кертиси бла да бир зат да билмегенин ангылайды. Немис тилден окъутхан устаз тиширыу а къужур адам эди – дерсни тийишлисича ангылатыр ючюн, кесин артыкъ бек кыйнамай, сураргъа уа къаты сюйген.

Сёз ючюн, кёп кезиулде ол студентледен немис тилде жазылган романланы текстлеринден онла бла бетлени окъуп, кёлден билирлерин излегенди. Рашит ол устазын, мудахыракъ бола, эсине тюшюрюп, былай айтады: «Айхайда, школда устаз, университетде уа профессор къаты болургъа, излей билирге керекди, алай аны бла бирге уа, кесини ишинде аны уллу профессионализми да болургъа, окъуучулагъа, студентлеге терен билим берирге, андан сора да ала бла ариу сёлеше, аланы кесинден кёллери къачмазча эте билирге да керекди. Огъурсуз, халларында кюйсюзлюк кёп болган адамла устазла, преподавательле болургъа эркин туюлдюле».

Биринчи семестр студент жаш Аликаланы Рашитге ауур сынауу кезиую болады – ол университетде къаллыгы бла къалмазлыгы бу биринчи айлада ачыкъ боллугъун да уста ангылай эди. Окъуу, кече-кюн да тохтамай кюреширча, бек къыйын иш болганын а ким билмейди, сутканы ичинде жалаңда бир ненча сагъат жукълагъанды. Семестрни ахырында экзаменни ючге бералгъанды. Ол а къуандыргъан угъай, бек жарсытханды. Болсада кафедраны таматасы Хабала Езиев былай айтханды: «Сени ючюн – сени бешингди! Къайгы этме». Биринчи экзаменни жетишимли бералгъаны Рашитни окъургъа уллу итиниуюю болганына, арий-тала билмей кюрешгенине, мындан ары да алай къармашса, кёп да бармай, кесини тенглерин озарыгына шагъатлыкъ эди. Кертиси бла да алай болган эди. Ол университетни къызыл диплом бла бошайды. Беш жылны ичинде къадалып, къаты окъугъандан сора да, Рашит ишлеген да этгенди. Айхайда, жай айлада Акъ-Сууда «Лесная Поляна» деген пионер лагерьде. Юйге уа, къарындашчыкъларына бла эгешчиклерине сауғала алмай, бир заманда да келмегенди.

Окъууну бошаргъа, ол немис тилни кесини преподавательлеринден кем билмегенди, жюрегини теренинде уа университетде къоярла деп ышанганды. Мураты андан ары аспирантурагъа кирирге эди. Болсада анга болушхан, эс бурган адам жокъ эди. Шалушкада орта школгъа немис тилден устаз болуп баргъанды.

«Шалушкада ишлеген жылларым мени жашауумда бек насыплы кезиуюм эди, – дейди Рашит. – Школну директору тарыхчы, Ленинградда академик Тарлени къолунда окъугъан Леонид Асланбекович Тишков хар неден да уллу ангылауу, терен билими болган адепли адам эди, ол манга бек иги болганды. Школчула бла да бир бирни иги ангылай эдик. Сёз ючюн, школда бир тюрлю иш этерге керек болуп, мен кечге дери къалсам, жашла, къайдан эсе да машина табып, мени шахаргъа келтирип тургъандыла. Мен ол заманда атамы къарындашыны юйюнде жашаганма.

Андан бери кёп жыл озгъандан сора, бююнлюкде да Шалушканы школунда мен ишлеген төрт жылны ичинде мени

алгъынныгы окъуучуларым ол заманда Гейнени неда Гётени кёлден билген назмуларын бусагъатда да къайтарып айталлыкъ-дыла».

Москвада, СССР-ни Илмула академиясыны Языкознание институтуну аспирантурасына кирирге документлерин берирге эркин этгенлеринде, анда битеулю болумлагъа кёре, кеси аллынга кирирге кюреширге боллукъса деген эдиле. Бек алгъа ушакъдан ётерге керек эди. Аны бла ушакъ профессор М. М. Гухман этеригин да билдиредиле. Рашит, айхайда, айтхылыкъ профессор М. М. Гухманны юсюнден биле эди, бу авторну илму ишлерин да окъугъанды. Студент заманында, почта бла жаздырып алып, ол кёп тюрлю китапла бла шагъырей болгъанды. Жаш библиотекалагъа чабады, профессорну окъургъа боллукъ китапларыны барысын да табады. Немис тилден кеси окъугъан литератураны тизмесин хазырлайды. Экинчи кюн эрттенликде айтылгъан заманнга Языкознание институтну герман тилледен секторуна келеди. Ол гитчерек, китапладан толу отоу эди. Анда бир къарт тиширыу олтура эди. Юсюне кийген кийимине кёре, ол профессоргъа угъай, бир бош къарт къатынчыкъгъа ушай эди. Эштада, бу пол жуууучу тиширыу неда библиотекачы болур деп, Рашитни кёлуне алай келеди. Академия вузлада хар заманда да аллай эрттегили, битеу хар нени да билген библиотекачыла болуучудула.

– Жашы, сени не жумушунг барды? – деп сорады къарт къатынчыкъ.

– Мен профессор Гухман бла ушакъгъа келгенме, – дейди Рашит.

– Не айтырыкъ эсегиз да, тынгылайма сизге, – дейди ол къарт къатынчыкъ, столгъа кесин жарашдырып, аны иеси да ол болгъанын кёргюзтюп, тынгылы олтура.

Айтхылыкъ М. М. Гухман ол болуп чыгъады. Яков Грим атлы саугъаны (ГДР) эки кере лауреаты эм Конрад Дуден атлы саугъаны (ФРГ) лауреаты – Мирра Моисеевна Гухман ол эди. Ол саугъала анга германистика эм немис тил жаны бла бардыргъан уллу тинтиу ишлери ючюн берилгендиле. Ол заманнга битеу дуняда да Дуден атлы саугъаны алгъанла 19 эдиле, М. М. Гухман а – 20-чы эмда социалист кыралдан болуп биринчи адам эди.

М. М. Гухман бу жаш адам немис тилде, чалдырмай, шатык сёлешгенине бир кесек сейир окъуна этеди, немис тилде аны бла кёпге дери ушакъ бардырады, артда орус тилде жууап беририн тилейди. Ол да бошдан туююл эди – аспирантурагъа киргенлени арасында орус тилни, тийишлисича, иги билмегенле да болгъандыла. Профессор жаш адамны орус тилде жууапларына да ыразы болады. Аны бла Рашитге экзамен сынауладан ётерге эркинлик бериледи.

Немис тилден экзаменни германистика секторну ол гитче отоучугъунда аладыла. Анда академик Виктория Николаевна Ярцева, герман тиллени секторуну таматасы профессор Наталья Николаевна Семенюк, профессор Мирра Моисеевна Гухман – битеу да СССР-ни Илмула академиясыны Языкознание институту белгили алимлеринден алтысы олтурадыла. Рашит биринчи беш соруугъа тынгылы жууап бередиди, алай алтынчысында уа тирелип тохтайды: текстни кёчюрюрге, аны тинтирге керек эди. Текст эрттегили огъаргъы-немис диалектде жазылгъаны себепли, Рашит аны кёчюралмай кыйналады. Быллай кыйын текст аны кёз аллына биринчи кере тюшгенди. (Ол текстден ёмюрге да эсинде жаланда бир айтым кьалгъанды: «Ни сидр, ни вино не пьёт, и духом святым наполнен».) Былайда профессор Гухман «кьадырына» минеди эмда анга соруулары кьююп башлайды. Рашит кьолундан келгенича кьутулургъа кюрешеди, артда амалы тауусулгъанда уа, былай айтады: «Мен бу текстге анализ эталлыкь туююлме, бусагъатха дери быллай диалектге тюбемегенме. Сюе эсегиз, юч окьуна салыгъыз».

Мирра Моисеевна, бу жаш адамны кесгин жууабына игида ачууланып: «Чыгъыгъыз да, коридорда сакьлагъыз!» – дейди. Не этерик эди? Рашит чыгъып сакьлайды. Анга алаймы кёрюне болур эди, кёп, бек кёп сакьларгъа тюшеди. Ма энди эшик да ачылды, Мирра Моисеевна отоудан чыгъып, аны да эслемей, чыпынны кьаты бла баргъанча, ётюп кетеди, аны ызындан профессор Н. Н. Семенюк чыгъады да: «Аликаев, киригиз», – дейди. Киреди, сакьлайды. Ол экзаменни тёртте бергенин билдиреди. КПСС-ни историясындан экинчи экзаменни бешге берип, Рашит аспирантурагъа алынады. Аны илму башчысы профессор М. М. Гухман болады.

Аспирантны жашауунда, хар заманда болуучусуча, ол илму-ну бийик тёпелерине ёрлерге, билим алыргъа, кёбюрек билирге кюреше, библиотекалада, архивледе олтурады, керек затланы излейди, табып, бирге жыйышдырады, бирде уа, айдан бир неда эки кере окьуна дейик, кесини илму башчысы бла тюбешеди, аны бла кенгешеди, аны оюмун билип, ол айтханча этеди. Мирра Моисеевна уа ыйыкьгъа эки кере – геуюрге эм орта кюн – тюбеше турургъа деп, сёзню алай салады. Рашит ол айтханлай келип, не зат бла кюрешгенини, не зат эте тургъаныны юсюнден билдирип турады. Жауунлу неда сууукь кюнледе профессор институтха келмей кьалса, аспирант жаш аны ююне келирин излегенди. Ол кёп кезиуледе жашха ыразы болмагъанды, бир зат да билмейсе деп, кьоркьутуп тургъанды. Чынтгы германист болургъа сюе эсе, латин тилни да, эрттегили герман тилден бирин – гот тилни да иги билирге керексе деп излегенди.

М. М. Гухман кандидат диссертациягъа быллай теманы хазырла дейди: «XVII ёмюрню ахырында бла XVIII ёмюрню ба-

шында илму немис тили». Бир кыауум замандан сора аспирант кесини илму башчысына аны атын бир кесек тюрлендирип, былай этсек тап болурму дегенни айтады: «Немецкая философская терминология эпохи раннего Просвещения», ол да XVII–XVIII ёмюрленикиди, болсада диссертация бу жаны бла шарт тинтиу болгъанын кёргюзтюрюк эди, нек дегенде ары битеу илму терминология угъай, жаланда философия терминология кирлик эди. Ол заманлада, белгилисича, философия илмуланы да илмусу болгъан эсе да, Мирра Моисеевна, айхайда, ол айтханны не аз да тюзетирге кюрешген аспирантны «батырлыгына» артык ыразы болмагъанды, алай ахырында уа угъай демегенди.

1979 жыл Аликаланы Рашитни жашауунда бек кыйын жылладан бири болгъанды. Ол жыл, аскерде облучениягъа тюшоуп, лейкоздан гитче къарындашы – 21-жыллыкъ Жабраил – ёлгенди. Аналары уа, ауруп, больницагъа тюшеди. Аны юсюне Мирра Моисеевнаны кыуруда тырман этгенине, аны бир затха да жарамазлыгыны юсюнден тохтамай айтханына тёзюп туругъа тюшеди. Рашитни «Пути формирования немецкой философской терминологии эпохи раннего Просвещения» деген статьясы Илмула академияны изданиясында басмаланганда, Мирра Моисеевна, кесини коллегалары жыйылып тургъан жерде, Аликаланы Рашитге ол статьяны жазаргъа ким эсе да биреу болушхан болур деген оюмну айтханды, асыры уста жазылгъанды деп. Аспирант а, къарындашы ёлгенден сора, адетдеча, сакъалын жюлюмей айланганын кёрюп, профессор: «Бир зат да болмагъанды, ол тинтиу ишден албугъартып айланады ансы», – деп окъуна айтады. Ол заманда Рашит тёзалмагъанды. Ол кюн, хар замандача, анга келип, гитче столчукъну жанына олтургъанды. «Асыры жюрегим кыйналгъандан, – деп, ышаргъан да этип, хапар айтады ол, – мени кёлларым кълтырап, кеси кесими тыялмай эдим. Профессор, кёлларынг нек кълтырайдыла деп, менден соргъанында, мен нерваларым асыры бузулгъандан деп жууап берген эдим». Сора аспирант кесини илму башчысындан былай сорады: «Мирра Моисеевна, СССР-де немис илму тилни кыуралыуу жаны бла тинтиу иш бла кюрешген асам бармыды?» Ол жокъду деп жууап береді. «Германияны кесинде уа ол иш бла ким кюрешеди?» Профессор ол соруугъа да жууап бералмайды. «Алай эсе, статьяны жазаргъа манга ким болушханды да сора?» – деп, аспирант кесини китапларын бла дефтерлерин жыйып башлайды. «Э жаш, сен не этерге кюрешесе?» – деп сорады профессор. «Кетген этеме! – деп жууап береді аспирант. – Мында нерваларымы былай буза тургъандан эсе, эл школда минг жыл ишлегеним игиди». «Олтур да, тынчайгъан эт, иги жаш, – деп буюрады профессор. – Билирге сюе эсенг, мени устазларым мындан да къаты болгъандыла». Сора академик Виктор Максимович Жирмунский аны кыалай кыйнап

кюрешгенин айтады. Андан башлап, Мирра Моисеевна бираз жумушагыракъ болады, кавказлы жигитни жанына тиймезге кюрешеди.

1982 жылда, кандидат диссертациясын жетишимли кьоруулагъандан сора, Аликаланы Рашитни, Москвада кьалып, Илмула академияны Языкознание институтунда неда Ленинградны университетинде ишлерге онгу болгъанды, – аны ол университетде кафедраны таматасы, белгили стилист, профессор Андрей Венедиктович Федорович кеси чакъыргъан эди. Юйде уа – ата-анасы, кьарындашлары бла эгечлери. Барысына да аны болушлугу керек эди. Болсада Нальчикни кесинде жаш алимни, кьучакъларын жайып, киши да сакъламай эди. Университетде жаш алимге лаборант болуп ишле дейдиле. Жаланда ректор В. К. Глостанов кеси кьатышхандан сора, аны немис тилни кафедрасыны ассистентини кьулулугуна аладыла. Ол баш магъананы тутхан дисциплиналадан лекцияла окъуйду. Ала уа была эдиле: «Немис тилни тарыхы» эм «Герман филологиягъа киришиу», андан сора да, тамата курслагъа – «Немис литература тилни мардалары».

1984 жылда, 23-чю февральда Мирра Моисеевнаны юбилейи болады – анга 80 жыл толгъан эди. Аликаланы Рашит, айхайда, Москвагъа келип, илму башчысыны сыйлы кьонакъларына, алгъын, аспирант болгъанында эте туруучусуча, аэропортда тубеп, аланы аны фатарына келтиреди. Хар несине тынгылы кьарап, юбилейни тийишли даражада ётдюрюрге болушады.

Байрам бошалгъандан сора, институтда М. М. Гухманны «кьапханына» тюшюп тургъан, Кьзахстандан келген кьаракёз, мудах Айгюл бла танышады. Энди уа Рашит профессордан бу харип кьызыны, бир заманда аны кесине этгенча, кьыйнап, жунчутуп турмазын тилейди. «Да ол арталлыда бир зат билмейди, сен билгенни жюзден бирин да угъай», – деп жууаплайды Мирра Моисеевна. Болсада ол «бир зат да билмеген» кьаракёз кьызыкъ да, аны юлюшюне жетген битеу сынауладан кьутулуп, белгили алим болгъанды, бусагъатда Венгрияда жашайды.

Бир жылдан сора уа, 1985 жылны август айында, профессор М. М. Гухман Нальчикден телеграмма алады. Анда Рашидге кьыз туугъаны, атына да Мирра деп, кесини тауушлукъ устазыны аты аталгъаны билдириле эди.

1985 жылда Рашит, конкурсда хорлап, Лейпциг университетни грантын алгъанды, андан сора уа бир жылгъа стажировкагъа баргъанды. Ол анда профессор Рудольф Гроссе, немис тил кафедраны таматасы, бла танышады.

Профессор Гроссени башламчылыгы бла Рашит немис илму тилни айныу жолларыны юсюнден, тил илмудан да студентлеге лекцияла окъугъанды, андан сора да, гот тилден дерсле бергенди. Артда профессор Гроссе, Алика улуна тынгылагъан

жаланда студентлеге угъай, университетни профессор-преподаватель къауумуна да хайырлы боллукъду деп, алагъа юч ачыкъ лекция окъурун тилегенди.

1989 жылда Рашит белгили Шгрезаманны институтуну грантына тийишли болуп, жангыдан Германиягъа тебирейди, бу жол -- ФРГ-ни ара шахарына. Мында ол бир айны ичинде немис коллегаларыны сынаулары бла шагъырейленеди, кесини билимин андан ары ёсдюреди.

Аны жашауунда 1995 жылда Германиягъа баргъаны, бютюд-да сау жылгъа, уллу магъананы тутханды. Бу жол аны Вольфен-бюттель шахарда герцог Августну библиотекасында историяны, илмуну бла культураны халкъла аралы грантын берирге чакъыр-гъандыла. Ол грантладан битеу дунягъа да онусу берилгенин белгилерге керекди. Алайды да, анга тийишли болгъан алай тынч туююл эди. Вольфенбюттель шахар Тёбен Саксония деген жердеди, ол заманда аны премьер-министри ардаракъда Германияны федеральный канцлери болуп тургъан Герхард Шрёдер эди. Конкурса къатышхан башхалагъача, Аликаланы Рашитге да грантны ол бергенди. Грантны алгъанлагъа эки отоулу фатар, айгъа 3 минг марка стипендия бергендиле. Ала анда кеслерини юйюрлери бла къыйналмай жашаргъа боллукъ эдиле.

Рашит юйюрю бла анда жашаргъа оноу этеди. Ол заманда Рашитни бла Сабанчыланы Магометни къызы Аминатны эки сабийлери бар эди -- Мирра -- 3-чю классха, Тамерлан 2-чи классха жюрюгендиле. Алай бла экиси да немис школда окъуп башладыла.

Бир жол Кавказдан келген къонакъ библиотеканы директоруну заместителинден В. Менцельни «Простонародная наука» деген китабын табаргъа болушурун тилейди. Экинчи кюн Рашит анга киргенинде, ол Брауншвайг техника университетни немис тилден кафедрасыны таматасы профессор Гельмут Хенне аны бла тубеширге суйгенин айтады. Алайы узакъ туююл эди, Рашит ары тебирейди.

Профессор Кавказдан келген жашха, сейирсиннгенинден сора да, аны германистикадан алай кёп билгенине тамашагъа къалып, кесини коллегаларына саугъа этерге, аны бла тубешдирирге суйгенин айтады. Ол малкъарлы жашдан докторланы семинарларында бир ненча лекция окъусанг эди деп тилейди. Юч теманы сайлайдыла: «Томазиус и статус немецкого языка в научных публикациях», «О двух автодидактах в истории немецкого языка», «Лейбниц и Христиан Вольф и их вклад в развитие языка немецкой науки». Россей провинциядан келген жаш аланы сейир этдирирча не зат айталлыкъды дер эдинг, алай Рашитни айтыр заты уа бар эди, -- кёп айтыр заты. Профессор жюйюсхан Алика улудан студентлени алларында сёлеширин тилегени да андан эди: узакъ Кавказдан келген адам немис тилни къалай

суйгенин, къалай билгенин ала кеслери да кёрсюнле, алай эсе уа, алагъа Аллах кеси буюргъанды ана гиллерин билирге, суюрге да. Жаш специалист профессорну ышаныууна кертичи болады – студентле бла преподавательле аны XVII–XVIII ёмюрледс немис тилни болумуну юсюнден обзор лекциясына сейир этип тынгылагъандыла.

Илму семинарладан биринде Рашит Вюрцбург университетни профессору, немис тил кафедраны таматасы Норберт Рихард Вольф бла танышханды. Ол кеси да Австриядан келген адам эди. Артда уа ол немис тилни институтуну президенти болгъанды. Нальчикден келген жаш алимни стажировкасы германистиканы аллай билимли адамларыны кёз-къулакъ болуулары бла баргъанды. Ол керти да кёлю бла окъуна немис илму тилни историясына бир кесек тюрлениуле кийирирге кюрешгенди. Сёз ючюн, немис илму тилни мурдорун салгъаннга XVII ёмюрню ахырында белгили философ Христиан Томазиус саналады. Аликаланы Рашит а немис илму тилни мурдорун XVII ёмюрню ахырында бек уллу философладан бири Христиан Вольф салгъанды деп, алай къарайды. Орус илмуну биринчи алимлеринден бири Михайло Ломоносов да кеси заманында аны къолунда окъугъанды. Уллу немис алимлени этиулерича, профессор Гроссе, аз да хыны болмай, Алика улуна аны юсюнден бизни алимлерибизни оюмлары уа башхаракъды дейди. Бу айтылгъан затны уа былай ангыларгъа керек эди: «Кавказдан келген ким эсе да бир жигит бизни, немис профессорланы, бизни ана – немис – тилибизде не къалай боллугъуна юйретирге кюрешеди». Болсада жигит кесин хорлатыргъа суймейди: «Сиз а Томазиусну тилине тынгылы къарап кёрчюгюз – ол битеу да француз, латин тилледе жазылгъан, немис тил бла жалгъашдырылгъан затды да! Вольфну тили уа – толусунлай немис илму тилди! Алай туююлмюдю?» «Алайды, болсада, – дегенди профессор Гроссе, – Вольфну тили, эштада, немис тилни кесиди, алай, не десек да, аны мурдорун Томазиус салгъанды деп, алай къаралады». Алай бла Аликаланы Рашит немис менталитетге юйреннгенди – эсинге келгенлей окъуна, биреуню неда бир затны бийикде тургъан жеринден энишге атаргъа жарамайды. Алгъа жети керс ёнчелеп, тынгылы тинтип, ишни къолгъа андан сора алыргъа керекди дейдиле ала.

Юйге къайтхандан сора, кёп да озмай, аны университетни немис тилден кафедрасыны таматасына саладыла. Къуллугъу кётюрюлгени бла аны жууаплылыгъы да ёсгенди, иши да къыйын болгъанды, алай Рашит жаш эди, кючю-къарыуу аллына баргъан заманы эди, къаллай ишни да этерге къолундан келе эди. Ол кесини ишин бек суйгенди, арыйма, къыйналама деп, эсине да келмегенди.

1999 жылны жаз башында, КъМКЪУ-ну ректору Барасби Сулейманович Карамурзов, Рашитни кесине чакъырып, доктор

диссертациянгы асыры узакъгъа созаса, аны теркирек къолгъа алып, жылны ахырына дери хазыр этерге керексе дейди.

Рашит доктор диссертациясына материалны эрттеден жыйышдырып башлагъан эди, алай ол аны, ашыкъмай, диссертация советни членлерини алларында айыплы болмаз ючюн, тынгылы хазырларгъа мурат этгенди. Энтта да жангыдан бир къарап, ишин, тийишлисича, тап системагъа келтирирге керек эди. Студент жылларындача, аспирантурада болгъан заманындача, ишге терен батылады. Юч-тёрт айны ичинде хар затны да герк окъуна тынгылы этерге керек эди.

«Кёз къоркъакъ да, къол батыр» деп бошдан айтылмагъанды халкъда. Алика улу уа кесини ишини – немис языкознанияны – чынтты устасы эди. Кечеди-кюндю деп къарамай, къаты кюрешип, юч-тёрт айны ичинде ол, немис тилни материална кёре, бу темагъа диссертациясын хазырлайды: «Стилистическая парадигма языка науки».

Къоруулар заман да жетди. Профессор Солнцев кёп профильли диссертация совет ишлеген Краснодар шахаргъа бар деп юйрети. Айхайда, диссертацияны сен анда алимлени барысын да иги билген, сени да иги таныгъан Илмуланы академиясыны Языкознание институтунда къоруулагъандан эсе, арталлыда танымагъан адамларынгы алларында къоруулагъан кёп да къыйыңды. Алай Аликаланы Рашит къалай тынч эсе да, алай этерге угъай, къалай керек эсе да, алай этерге юйренгенди, Краснодарны да андан сайлагъан эди.

Ары келип, диссертациясын советни ишини экинчи кюню ахырында къорууларыгъыны юсюнден келишеди. Болсада советни иши башланырдан бир кюн алгъа анга ол советни иши башланган биринчи кюн окъуна эрттенликде диссертациясын къорууларыгъын билдиредиле.

Регионну языкознание жаны бла белгили специалистлеринден советге 18 адам жыйылады. Аликаланы Солтанны жашы Рашитни официальный оппонентлери болуп, РФ-ни Илмула академиясыны академиги, Илмула академияны Языкознание институтуну директоруну заместители Александр Маркович Шахнарович, МГМСУ-ну латин тилни бла терминологияны мурдорларыны кафедрасыны таматасы, профессор Валентина Фёдоровна Новодранова, Армавирде пединститутну профессору Римма Сафраиловна Сакиева сёлешгендиле. Къоруулау юч сагъат бла жарымны баргъанды. Бирде тюзюн билирге, бирде уа ангылатырын излеп, юч жаш профессор къаты кюрешгендиле. Рашитге уа ала, не да этип, аны ишин «ояргъа» кюрешгенча кёрюнгенди.

Болуучусуча, къоруулау бошалгъандан сора, совет кенгеширге къалады да, Рашит а тышына чыгъады. Энтта да, кёп минутланы жарсып, тынгысыз болуп сакъларгъа тюшеди.

«18-синден ол ючюсю манга кыжау кьол кётюрмей кьоярыкь тьююдюле, дагыда кьошулукъла болурла. Кёпчюлюк бол-маса, алмазла, алай, ким биледи, ётюп кьалсам а...» – деп сэгыш эте эди Рашит. Ма энди уа, эшик ачылып, барысы да аны алгышлап башлайдыла, барындан да кызыу а ол юч жаш профессор алгышлай эдиле! Барысы да бир кибик ыразылыкьда! «Аямай, мени быллай бир нек кыйнай эдигиз да сора?» – деп сорады Нальчикден баргъан алим кесини коллегаларына. «Сен а кьалай суна эдинг да? Биз сени ким болгъанынгы тынгылы билирге керекбиз да!» – дейдиле ала.

Ол 1999 жылны декабрь айында болгъан эди, 2000 жылны май айында уа ВАК (Битеуроссей Аттестация Комиссия) диссертацияны кьоруулагъанын кьабыл кёреди, ол жыл окьуна Аликаланы Рашит профессор болады.

2002 жылда уа Аликаланы Солтанны жашы Рашитни Бербеков атлы Къабарты-Малкъар кырал университетни Филология институтуну директоруна саладыла. Директорну эшигинде студентледен кьайсылары эсе да этген алгышлау жазыула кёрюнедиле. Артда техничка, артыкь бек да ачыуланмай, студентлени таматалары бу адам болгъанына ыразылыкьларын билдирирге суйюп этген жазыуларын кёпге дери сюртюп, кетерип кюрешгенди. Къаты сурай биле эсе да, тюзлюкню суйген адамды, ол а кертиди!

Аны кьатылыгыны, хар затха да кёз жетдире, кесини «немислигерине» аталарыча кьайгыра билгенини юсюнден таурухла окьуна жюрюйдюле. Сёз ючюн, саппа-сау жаш, бир ненча кюнню боппа-бошуна айланып, ауруп тургъаныны юсюнден ётюрюк справка келтирген эсе, Рашит, больница болгъан жанын кёргозтуп, былай айтады: «Ауругъан эсенг, ма ары бар, университетге жюрюй эсенг а – окьугъан эт!» Ол эринчек, мытыр студент кесини тенглеринден артха кьалып бир кёрсюн! Лекцияланы кезиуонде коридорда кьаукъалакь этип айланган студент аны аллына бирда чыкьмасын! Алай керек заманда илмуну бийигине ёрлерге суйген кьайсы студент да андан болушлукь табаллыкьды, анга ол зат керек болуп, бир жерде тирелип, кеси аллына ол тюрлю болумдан чыгъалмай тура эсе. Кёплеге болушады, сау болсун.

Бизни шёндюгю заманыбызда Малкъарны бек алапат жашларындан бирини – Аликаланы Солтанны жашы Рашитни жашауу, иши да ма алайды.

Къалайды да аны кьалгъан кьарындашларыны бла эгчлерини – уллу юйюрню адамларыны кьадаары уа? Игиди деп таукел айтыргъа боллукьбуз. Аладан бешиси – Магомед, Борис, Руслан, Танзиля, Лариса, Мухтар – барысы да, Рашитни ызындан бара, бийик билим алгъандыла. Барысыны да ишлери барды. Борис милицияны полковнигиди, РФ-ни МВД-сыны

академиясын бошап, Москвада кьуллукъ этеди. Бек гитчелери Мухтар да Москвада сатыу-алыу иш бла, Руслан а коммерция бла кюрешедиле. Танзиля республика зооветеринар лабораторияда ишлейди. Лариса университетде тамата преподавательди. Мухтардан кьалгъанла барысы да юйлю-юйюрлю болгъандыла. Аналары Хулиमतны туудукълары жыйырма боладыла. Аладан экиси Рашитни кызы Мирра бла жашы Тамерландыла. Экиси да университетни ингиллиз бъллюмюн бошагъандыла. Тамерлан дагыда юристле хазырлагъан факультетни дипломун да алгъанды. Эльбрус районда бу усталыгына кёре ишлейди. Мирра уа университетде студентлени ингиллиз тилден окьутады. Ким биледи, ала да жашауларында, бийик тёппелеге чыгып, аталарыча, халкыбызны атын айтдыргъан адамларындан бирлери болур эселе уа!

Пушкинни, Къайсынны да тюрк тилде «сёләшдирген»

БЕЛЛАЙЛАНЫ МУТАЛИП

МЫЗЫЛАНЫ КЪАНШАУБИЙ

(1951 жылда туугъанды)

Мызыланы Адрайны жашы Къаншаубий Тюрк тилли халкъла аралы академияны сыйлы академигиди. Бусагъатда Башкъортостан Республиканы Стамбулда келечисиди. Ол кёп жылланы «Итил» деген тюрк къурулуш фирманы Россейде бла СНГ-ни къыралларында координатору болуп тургъанды. Тюркде аты айтылгъан уста тилманчладан бириди, белгили востоковедди, тюркологду. 1999 жылдан бери Россейни Жазычуларыны союзуну члениди. Гулийланы Фатима бла бир юйюр къурап, эки жаш ёсдюреди. Алим – халкъла аралы халланы институтуну, Расул а – медицина институтну студентлеридиле. Алим атасыны ызы бла барыргъа ушайды, Расул а – анасыны. Фатима врачды, медицина илмуланы кандидатыды.

Арт жыллада Тюркню ара журналларында, газетлеринде, назму антологияларында, энчи-энчи жыйымдыкъла болуп да Россейни классиклерини, XIX–XX ёмюрлени закий поэтлерини, малкъар назмучулары да алапат чыгъармалары кёчюрюлюп басмалана турадыла. Аланы тюрк тилге бу къыралны белгили поэтлери Ахмет Неджет, Аныл Меричелли бла бирге малкъар жаш Мызыланы Къаншаубий кёчюргенди.

Мызыланы Адрайны жашы Къаншаубий туугъан эли Яникойда болургъа тюшсе, мында жашагъанла кеслерини жерлешлерини юсюнден къаллай уллу ёхтемлик бла айтханларын, анга уллу хурмет этгенлерин, намыс-сый да бергенлерин эслерикбиз.

Заманы келгенде, аны атасы Адрай Газаланы Ахтуханны кызы Абий бла жашауун бир этеди. Сюрюннге дери бу юйюр Думалада тургъанды. Адрай бир ауукъ заманны мында устаз болуп ишлейди. Ол кеси ыразылыгъы бла Уллу Ата журт урушка кетеди. Анда тасхачы ротаны политругу эди, ауур жаралы болгъунчугъа дери. Мызы улу бир санын кююп къайтады къанлы къазауатдан.

Кёчгюнчюлюкде юйюрлери Къзахстанны Туркестан шахарына тюшеди. Адрай мында коммунал мюлкню эсепчиси, кассири болуп да ишлегенди. Кавказгъа къайтхандан сора, кёп жылланы Адрай Жарахматович Яникойну орта школунда малкъар тилден айырмалы устаз болуп тургъанды. Яникойда, Каменкада да уллу дебери жүрюген адам эди.

Адрайны бла Абийни жети сабийлери болады: Зайнаф, Далхат, Роза, Ниязбий, Лида, Зариф, Къаншаубий.

Мызыланы Къаншаубий 1951 жылны 17-чи февралында Къзахстанны Туркестан шахарында туугъанды. Школну Яникойда бошагъандан сора, бир жыл Тырнаууздагъы вольфрам-молибден комбинатда ишлегенди. Ызы бла Москвада МГУ-да Азия бла Африка кыралланы институтун 1975 жылда бошагъанды. Дагъыда бир жыл ол институтда стажёр болуп тургъанды. 1976 жылда уа СССР-ни Илмула академиясында тюрк тилни тинтиу институтуну аспирантурасына киреди.

Аны бошагъанлы бери, иши, жашауу да Тюрк бла байламлыды. Аспирантурадан сора ол эки жылны Москва бла Тюрк республиканы арасында культура байламлыкъланы жүрютгенлеге тилманчылыкъ этип тургъанды. 1982 жылдан 1989 жылгъа дери КПСС-ни Ара Комитетини Жамауат Илмула академиясында ишлегенди. 1991–1993 жыллада СССР-ни Госкиносунда «Интердет» фирмада кинопроизводствону координатору, киноконцерт ишни кюраучусу болуп тургъанды. Андан сора кеси кюрагъан «Картал» фирмагъа бир талай жылны башчылыкъ этгенди. Артда уа «Итил» деген тюрк кюрулуш фирманы Россейде бла СНГ-да координатору болуп уруннганды. Бек магъаналы келишимле этилген заманда (Россейде бла СНГ-ны кыралларында), «Итилни» президенти Джахит Итил тилманчылыкъгъа жаланда Мызыланы Къаншаубийни чакъырады. Нек дегенде бек уллу тюрк кюрулуш корпорацияны башчысы алай ышанады малкъар жашны тилманчылыкъ усталыгъына, адеплилигине, билимине да. Аллаи кенгешлеге уа Башкюртостанны Президенти М. Рахимов, республиканы тыш байламлыкъла эм сатыу-алыу министри

Р. Гарифуллин, Къаншаубий эм башха уллу къуллукъчула да къатышыгучудула.

«Итил» а Уфада болмагъанча ариу эм тап кѣп къатлы юйле ишлейди. Шахарны башха месямларындан ала не жаны бла да айырмалыдыла, аны себепли бу къурулуш фирмагъа мында уллу ышаныу барды, анда ишлегенлени да даражалары бийикде жюрюйдю.

Алай ала баш ишлеридиле Къаншаубийни, бир кесек бош заманы болса уа, ол жюреги бла суйген чыгъармачылыкъ жанына жан атады. Ол СССР-ни Госкиносу эм СССР-ни ара телевидениясы бла да бирге ишлегенди. Россейни кинофильмлерин тышына сатыугъа эмда тюрк фильмлени сатып алыугъа себеплик этгенди. «Ататюркню къыралыны юсюнден документли фильмлени къурау жанлы болуп, къаты сюелгенме. Ол ниетни жашауда да бардыргъанладанма», – дейди Мызы улу, жашаууну ол кезиуюн эсгере.

«Королѣк – птичка певчая» деген кѣп ссериялы тюрк фильмни биринчи болуп ол сѣлешдиргенди орус тилде. Ызы бла «Любовь моя – печаль моя», «Манкурт», «Млечный путь», «Долг чести» деген эм башха фильмлени орусчагъа кѣчюрюп, фильмни кѣргюзтюрден алгъа, Москвада Ара телевиденияда къуралгъан бериулеге да тийишлисича къатышханды. Ол заманда малкъар халкъы кесини фахмулу жашы бла къалай ъхтемленнгени кѣплени эсиндеди. Аны туугъан къарындашы Далхат да, Тырныауздагъы вольфрам-молибден комбинатха башчылыкъ эте, депутатлыкъ борчун да бек бийик эм даражалы халда тамамлап, миллетини ъхтемлиги болгъан эди.

Совет Союзну адамлары малкъар жаш кѣчюрген фильмлени бек жаратхандыла, бютюнда кѣп сериялы (ол заманда кѣп сериялы фильмле болмаучу эдиле) «Королѣк – птичка певчая» деген фильмни. Анда баш рольну – Фериданы – ойнагъан белгили тюрк актриса Айдын Шенер а бюгюнде да кѣп ыспас телеграммала бла къагъытла алады.

«Суратлау фильмлени алыугъа кесинг а къатышханмыса?» деген соруугъа Къаншаубий былай жууаплагъан эди:

– Мен Москвада бир ненча кинофестивальгъа къатышханма. Андан сора мени «Любовь моя – печаль моя» («Мосфильм») эмда «Манкурт» («Туркменфильм») деген совет-тюрк фильмлени съёмкаларына чакъыргъан эдиле. Биринчи фильмде баш рольну белгили тюрк актриса – тюрк кинону патчахы Тюркан Шорай ойнагъанды. Анга Востокну Элизабет Тейлору деп да айтадыла.

«Любовь моя – печаль моя» деген фильмде Совет Союзда атлары айтылгъан, кѣпле суйген актёрла ойнагъандыла. Армен Джигарханянный, Владимир Самойловну, Ирина Мирошниченкоу, Арчил Гомиашвилини атларын айтсакъ да, тамамды. Тюркден а – Тюркан Шорай, Йылмыз Дуру эм башхала.

Башында айтылганыча, Мызыланы Къаншаубий адабият чыгармалары да тюрк тилге кечюрөдү. Сөз ючюн, Б. Пастернакны, Г. Ивановну, Р. Рождественскийни, Мустай Каримни дагыда башкалары кечюрөп, аланы Анкарада, Стамбулда басмалаганды. Закий Пушкинни «Евгений Онегин» деген романын, бир кыяум лирика назмусун да, С. Есенинни «Руки милой пара лбедей», «Орус поэзияны кюмюш ёмюрюню антологиясын», аладан сора да орус поэзиядан бир талай чыгарманы белгиле тюрк поэт Ахмет Неджет бла бирге кечюрөдү. Къаншаубий белгиле тюрк поэтле бла бирге тюрк окьюучулары Фёдор Тютчев, Афанасий Фет, Иван Бунин, Анна Ахматова, Марина Цветаева, Бэлла Ахмадулина эм башка орус поэтле бла шагырейлендиргенди. Айтхылык орус поэт М. Лермонтовну «Смерть поэта» деген энчи жыйымдыгы уа «Брой» китап басмада поэтни 185-жыллыгына аталып чыкыганды. Къаншаубийни бютунда сыйлы иши уа – Кязимни бла Къайсынны назмуларын, тюрк тилге кечюрөп, белгиле этгенди. 1997 жылда Къайсынны «Жаралы таш» деген китабын чыгарганды. «Малкяр антология» да Тюркде Мызы улуну хайырындан басмаланганды.

Бюгюнде да ол кечюрөме ишин кыймайды. Ахмет Неджет бла бирге закий Къайсынны «Бу таула турган кыдарда» деген жангы назму жыйымдыгын басмалаганды. Бу китап – таулага махтауду, аланы жырлауду, алагы салауатды.

Къаншаубий адабият кечюрөмөлери бла уллу иш этгенди. Аны шагылды ма бу оюм да. «Мызыланы Къаншаубий, Тюркде келиш, чыгармачылык иш бла кюрөшөп башлаганлы, мени кыралымы адабият дунясы игида жангырганды. Ол тюрк окьюучуну малкяр эм орус поэзия бла танышдырганды да, андан», – дейди профессор эм поэт Ахмет Неджет, Къаншаубий кечюрөгөн орус эм совет поэтлени узун тизмесин айта.

Неден, кыалай башлангандыла Мызы улуну литература сынаулары? Закий Къайсындан. Аны назмуларын, тюрк тилге кечюрөп, энчи китап этип чыгарайык деп, Есевини фондуна кеси барады. Аны башчылары уа таулу жашны этген ишине ыразылыкларын билдиредиле. Ол чегемли акылманны 80-жыллык юбилейини аллында болганды. Ол заманны эсгерсе, Къаншаубий былай айтады:

Мен Ахмет Есевини фонду бла зрттеден бери бирге ишлеп келемс. Ол а Къазахстан Республика бла кыаты байламлык юрөгөди. Къазахстанда уа айтхылык поэтни, гуманистни эмда бурун заманланы бек уллу поэти Ахмет Есевини тууган шахары Туркестанда Тюрк-Къазах университет кыралганды. Анда уа кеп халкылары, ол санда Россейни келечилери да, окюйдула.

Ахмет Есевини фонду Анкарада Къазахны закий жазуучуларыны кеп чыгармаларын басмалаганды. Аланы арасында кы-

зах адабиятны мурдорун салган Абай Кунанбаевни, Джамбул Джабаевни, Мухтар Ауэзовну, Олжас Сулейменовну эм башха адабиятчылары китаплары да бардыла.

Мындан он жыл алгъа уа бизни республикада, артда уа Стамбулда бла Анкарада закий поэтибиз Къулийланы Къайсынны 80-жыллыгын кенг халда – кѣп адам да къатышып белгилеуге, ол затха Тюркню культура къуллукчулары да тири къатышырча – этиуге Мызыланы Къаншаубий уллу юлюш къошханды. Белгили тюрк жамауат къуллукчу, Меджлисни (Тюрк Парламентни) депутаты Кемал Зейбек, бизни жерлешибиз, Тюрк Республиканы президентини ол заманда кенгешчиси болуп турган, Ахмет Есевини фондуну президенти Хурриет Эрсой да (анга таулула, къубултуп, Айжаякъ дейдиле) Къаншаубийни Анкарада бла Стамбулда закий Къайсынны тууган кюнюне аталган байрам ингирлени, Къабарты-Малкъардан келечиле да чакъырып, алай бардырайыкъ деген башламчылыгын къабыл кѣредиле. Андан сора Мызы улу КъМР-ни халкъ жазыучусу Тѣппеланы Алимге сѣлешеди. Алим а Тюркге барлыкъ делегацияны къурау жаны бла ишлени бардырады.

Алай бла Анкарада, Архитскгураны музейини уллу залында, Тюрк Республиканы культурасыны министри Истемихан Талай да къатышып, уллу къууанч ингир болганды.

Анда бардырылган концертни атына Тюркню премьер-министри Месут Иылмаздан, къыралны кѣп министрлеринден, депутатладан, тюрлю-тюрлю шахарланы мэрлеринден да алгышшлау телеграммала келген эдиле.

Музейни фойесинде Къайсынны жашы Азамат ишлеген суратланы кѣрмючю да къуралады. Байрам концертде уа Къабарты-Малкъарны бла Тюркню искусстволарыны усталары аламат жырла айтхандыла, тепсегендиле. Андан сора Анкарада Къулийланы Къайсынны атын жюрютген парк ачылган эди. Акъылман Къайсынны 90-жыллыгына уа ол паркда аны эсгергмесин орнатыргъа деген оноу да этилген эди.

Дагыда Къабарты-Малкъарны келечилерини хурметлерине Тюркню культура министри къонакъ алыу да къурайды. Ахмет Есевини фондуну офисинде аны президенти жюйюсхан Хурриет Эрсой Кавказдан келгенлени къонакъгъа чакъырып сыйлаган эди. Къулийланы Къайсынны «Жаралы таш» (поэт аны ючюн 1966 жылда РСФСР-ни М. Горький атлы Къырал саугъасын алганды) деген назму китабы малкъар эм тюрк тилледе ма ол кюнледе басмаланганды. Аны тюрк тилге уа Мызыланы Къаншаубий кеси кѣчуреди.

«Бизни айтхылыкъ жерлешибизни чыгъармаларын тюрк окъуучула жаратамыдыла?» – деген соруугъа Мызы улу былай жууаплайды:

– Бу къыралда китапла аз тиражла бла басмаланганларына

ти тарамай, ол жыйымдыккыны юсюнден оюмларын жазгъанла, аны назмуларыны бир-бир тизгинлерин юлгюге келтиргенле да кен болгъандыла. Газетле бла журналла уа кеп махтау рецензия басмалагъандыла. Белгили жазуучу Гюндюглу курдлу боевикле бла кюйсюз къазауатха аталгъан статьясында, кыралны кюнчыгъыш жанында къан тегюлююню тохтатыргъа чакъыра, Гюндюглю «Мен бу къолла бла асырагъанма» деген назмусун юлгюге келтиргенди.

Ма аны ючюн, ол хыйсапдан кечюремс мен малкъар акъылманы чыгъармаларын тюрк тилге бюгюн-бюгече да. Алгъаракда белгили тюрк поэт Неджет бла бирге «Бу гаула тургъан ктадарда» деген жангы назму жыйымдыккыны басмалагъан-биз.

Хау, Тюрк Николай Гогольну, Лев Толстойну, Фёдор Достоевскийни, Антон Чеховну, Михаил Шолоховну, Андрей Платоновну эм башха орус жазуучулары чыгъармаларын иги биледи, аны дайым басмалайды. Алай орус поэзияны классиклери бла уа поркюле иги шагъырей туююлдюле. Мен акъыл этгенден, аны сылтауу орус тилни иги билген тилманчла болмагъанлары себеплиди. Юлгюге Пушкинни «Памятник» деген назмусун алайыкъ. Тюрк тилге ол, магъанасы тюрленип, къужур кечюрюлгенди. «К нему не зарастёт народная тропа» деген тизгинни ёзетип буруш этип кыйгъандыла. Тюркча аны къабырына элтген жол бла киши да барыргъа сыймейди, жол да саллыкъ туююлдю айтхылыкъ назмучуну къабырына деп ангылашынады.

Мен анга бек аман сейир этеме, сора жүрегим да бек кыйналады. Ма аны себепли шуёхум Ахмет Неджет бла бирге, женгелерибизни да ёрге кыйырып, бу ёлюмсюз чыгъарманы жангыдан кечюрююню къолгъа алабыз. Назмуну тюз да кечюргенлей а, тюрк окъуна Тюркде даражасы жүрюген журналладан биринде басмалайбыз.

Пушкинни «Евгений Онегин» деген романын кечюрююнини къолгъа алырдан алгъа, аны ауаралыгъын да биле, Мызы улу бу романын кечюрюу бла кюрешген адамланы юслеринден ити кесек материал жыйганды. Аны айтханына кёре, Владимир Набоков, «Евгений Онегинни» инглиз тилге кечюрюр ючюн, 15 жыл кюрешгенди. Дагъыда кечюрмеси бла бирге кесини оюмларын да минг бетде жазып басмалагъанды. Къаншаубий а тилманчылыкъ иште биринчи атламла этип башлагъанында окъуна келтирген эди акъылына бу романын тюрк тилге кечюрюрге.

Биз барыбыз да билгенликден, «Евгений Онегин» дуняны кеп тиллерине рифмасы, жиклерини саны да сакъланып кечюрюлгенди.

Къаншаубий бла Ахмет Неджет, закий Пушкинни бу башчылармасын тюрк тилге кечюрюрге хазырланганларында, аны келери да алай этерге кюрешгенле болгъанларын уста

билгендиле. Алай былагъа дери бу ишни ахырына жетдирирге уа кишини да къолундан келмегенди. Экиси да бу романны юсюнде бек къаты кюрсшгендиле. Романны француз, болгар, азербайджан эм башха тиллеге кѣчюрюлген тюрлюлери бла окъуна шагъырей болгъан эдиле. Ол да ишлерине себеплик этер эсе деп.

Аланы чыгъармачылыкъ бирлешмекликлери Къулийланы Къайсынны «Фируза» деген назмусу бла башланнганды. Андан бери уа Къайсынны «Кавказ назмуларын», Б. Пастернакны «Доктор Живаго» деген романындагъы назмуларын эм кѣп башха затланы кѣчюргендиле.

Орус тилни бла тюрк тилни араларында башхалыкъ уллуду. Аз сѣз бла кѣпню билдирирге онг барды орусча. Тюрк тил а алай туююлдо. Аны себепли тилманчла подстрочникле бла да кѣп ишлегендиле. Алай бла, тюркю поэт бла малкъар тилманч, чыгъарманы кеси формасындан таймай, оригиналында болгъан ёлчемни сакълаялгъандыла.

Бу роман бла байламлы бир къууанч шартны энчи белгилерге тийишлиди: «Евгений Онегин» 2003 жылны бек иги кѣчюрмесине саналып, Мызыланы Къаншаубийге бла Ахмет Неджетте Тюркню Къырал саугъасы берилгенди.

Бюгюнлюкде Къаншаубий Башкъортостанны Стамбулда келечисиди. Бу къуллугъунда ишлей, Башкъортостаннга, Тюрк Республикагъа да кѣп игилигин жетдиреди. Бир жылны ичинде эки республиканы арасында сатыу-алыу 50 миллион доллардан 125 миллион долларгъа дери ёсгенди. Башкъортлу предпринимательле Тюркге терк-терк келедиле, Парламентни келечилери бир бирлерине барадыла, бийик окъуу юйлени араларында да жууукълукъ къурала турады. 2006 жылда Стамбулда Башкъортостанны культурасына жораланнган кюнле ётгендиле. 2007 жыл Россейни Тюрк Республикада жылына саналып озгъанында, 2008 жыл а Тюрк Республиканы Россейде жылы деп белгиленнгенинде да Мызыланы Къаншаубийни къыйыны уллуду.

Мындан ары да Аллахны нюрю жолун жарытханладан бол дей, Къаншаубий къарындашыбыздан жангы огъурлу ишле сакълайбыз.

ХАДЖИЛАНЫ ДАНИЯЛ

(1951 жылыда тууганды)

Бу кёрмючге бармай кьаллыкь туююл эдим. Нек дегенде суратчыны сурат кёрмючю туююл эди бу. Суратланы суйген, суратланы ангылагъан, суратчыланы дуня сезимлерин, арбазына тийген ай жарыкъны кибики, туура кёре билген, аны себепли уа суратланы, сатып алып, кесинде сакълагъан жашыбыз – Хаджиланы Даниялны кёрмючю эди.

Кёрмючге дери да эшите-эшите тургъанма аны юсюнден. Радиода айтылып, телевиденияда кёргюзтюлюп. Кеси бла тюзюнлей, бетден-бетге шагъырейлигим а жокь эди.

Таулу халкъыбызда да аллай адаммы чыкъды деп, сейир этеме. Уллу халкълада да, Гойяны, Микеланджелону, Пикассону жаратхан халкълада окъуна, аздыла аллайла – суратланы жыйгъанла, сакълагъанла, тап тюшгенлей, онг болгъанлай, кёрмючле къурап, аланы халкъгъа кёргюзтгенле. Аны ючюн бютюдна хычыуун кёрюндю бизде аллай адамны болгъаны. Кёрмючюне барыргъа, кеси бла да танышыргъа бек да аны ючюн сую эдим.

Суратха алып, сурат салыр акъылда, мутхуз, адамны инбашындан энишге басхан туманлы кюнню излерге тюшсе, андан иги кюн табарыкъ туююл эдинг: машинала, жол жанларында жаяу жолчукъла бла жюрюгенлени бетлерин да этмей, кызыу-

ларын селейтмей, къалын балчыкъ шытыны жан-жанларына кенгнге чачдыра озадыла. Жизги туман, жерни жаларгъа кюрешген кирик, бауурланып, келген машиналары алгъадан эслерге да къоймайды. 1996 жылны ма аллай кюнлеринден бири эди мен кёрмючге тебиреген кюн.

Суратчылары бет сыфатлары мени дайым да кёз туурамдадыла: сакъаллары озгъан, чачлары, ёмюрде таракъ сынамагъанча, – чырпа, джинс кёнчеклери, жагъасыз жюн ёрге жанлары. Тютюн саргъалтхан бармакъ орталарында – ёчулген тютюнлери... Кеслери ишлеген суратлагъа, бир – жууукъ жанлай, бир да – узагъыракъ тура, къарай, кишини да эслемейдиле, абери да эшитмейдиле.

Кёрмючде аллай адам бла танышама деп барсам, – ары дери да аны юсюнден эшите тургъан хапарларыма кёре, жашауунда башха устала ишлеген суратланы жыйып, санат сезимни халкъгъа жайыудан башха, жашаудан бир зат излемеген адамгъа тюбеп къалама, – узун бойлу, жукъа бетли, къатангы, ийменчек жаш адамгъа. Мыйыклары бар, сакъалы жокъ. Узун боюна уялгъанча, бир кесек энишге ийилерек тутады кесин. Сёлешгенден эсе тынгылауну бегирек суйгенча кёрюнеди. Кесини юсюнден сорлукъ сунуп, ушакъны алгъа башлап къояды да, суратла кимникеле болгъанларын айтады.

– Тохта, танышхан да бир этейик, – дейме, тубюнден ёрге къарап.

– Мен сени танийма, – деди ол, хапарыбызны андан ары бардырыргъа ол тамамлыкъ этерикди деген магъанада.

Мени да аны юсюнден бир зат жазаргъа угъай, заманын да къызгъанмай, ашын-сууун да унутуп, юйюне-юйюрюне малюлк дегенча, аллай бир затдан тюк тенгли хайыр бермеген иш бла кюрешип айланган жаш бла танышыргъа баргъаным себепли, абери сорургъа, теренге кирирге умутум жокъ эди.

Ол а, кёрмючге келген хар адамгъа кёзбаусуз къууанганча, манга да къууанып, суратланы юслеринден хапар айтып башлайды.

Кеси ишлеген суратла болсала уа, не этерик болур эди бу адам деген буруш оюм да кесине жер изледи акъылымда, алай тапмады: кеси ишлеген суратла болсала, Даниял мында кёрюнген да этерик туююл эди, мен аны алайда тюз ангылаядым эсе. Башхаланы суратларын, къол къыйыны бла тапхан ахчасына сатып алып, халкъгъа алай кёргюзтеди.

Суратлагъа къарагъанла, экеу-экеу, ючеу-ючеу болуп, бир суратны аллында тохтап, ушакъ этгенлерин кёрсе уа, сен къатында анга сёлеше тургъанынгы да эшитмегенлей, битеу тини бла ушакъчылагъа кетип, алагъа ёретинлей битип къалады. Кийик къанатлыны учуруп иерге бир къоркъуучуду адам, – тюз да ма ол халда.

«Мен сени таныйма» дегени сагъыш этдиреди. Мен да, биринчи кѳргенимлей, аны бир иги шуѳхума, бу жангы заманы-быяга кесин уста жарашдырып, иш кѳурагъан жашларыбыздан бирине – Хаджиланы Ануаргъа ушатдым.

– Ануарны кими боласа? – деп сорама, бири бирине ушагъан тенликге, жууукъла уа болмагъан адамла да тюбей туруучулары эсиме тюшюп.

– Туугъан къарындашымды Ануар мени, – дейди Даниял.

Хаджиланы Ануар Тырныаууз шахарда кѳурулуш керекле чыгъарыу, юйле ишлеу жаны бла заводланы ишлерин кѳурагъан жашларыбыздан бириди. Инженерди. Кеси усталыгъында фахмулу адам. Сѳлешгени, кесин жюрюттен адети бла мен ушакъ эте тургъан Даниялны тюз да кеси. Ауазлары иш да келишеди.

Экисин да Аллах фахмудан кем этмегенди. Даниял да экономистди. Ленинградда (бусагъатда – Санкт-Петербург) М. А. Вознесенский атлы финанс-экономика институтну бошагъанды. Туугъан 1951 жылда, 2-чи августда Къзахстанда этгенди.

Былай къарагъанда, институтда алгъан усталыгъы бла сурат санатны ортасында бир тюрлю байламлыкъ жокъду. Алай фахму окъуу бла келген зат тюйюлдю. Билим фахмуну кючлеген этеди жаланда. Ленинградда уа анангы сютю бла берилген фахмугъа къанат битдирир онгла кѳпдюле. Окъуу дерслеринден бош заманларында ол сурат кѳрмючледен, музейледен чыкъмай жашагъанча, алай эди. Артыкъда бег'а Эрмитажгъа бла Орус музейге барыргъа бек сюйгенди. Бара-бара турду да, кеси да билмей тургъанлай, заманланы биринде санатны аллай юйлеринден чыгъарыгъы келмей къалады. Болалмазлыгъын ангылагъандан сора, Даниял музейге электрик болуп ишлерге киреди.

Гойяны бла Кандинскийни суратларыны бояу тюрсюнлери анга хауаны агъымларыча кѳрюнюп, алагъа тюбегинчи, анга дуня да бир тюрлю кѳрюнюп, мыккыллыкъ къысып турады. Дунягъа да сансыз этип. Алагъа тюбегенлей а, тини тирилип къала эди.

Мен да болгъанма Эрмитажда. Аны кесини ишленнгенине да къарап турлукъду адам, эрикмей, кѳзю тоймай. Тыш кыраллы устала аны хар ташына, хар оюуна жанларын юлюш этип кетгенча, алай ариуду, алай тапды ишленнгени. Алгъа ол россей патчахларыны Къыш къалаларыны къауумунда эди. Сурат юйге ол артда берилгенди.

Бир бири ызындан жети кюн эрттенден ингирге дери айландым аны ичинде мен, алай жаланда эки отоунда болгъан суратлагъа къарап чыгъаргъа жетишген эдим. Хар суратны бир уллу китапныча окъургъа тюше эди. Ол себепден Хаджиланы Даниялны ары ишлерге киргенине мен сейир этмегенме...

Даниял андан сора да жырла, жомакъла дунясында ѳсгенди. Аны анасыны къарындашы Ёзденланы Сагъид – Даниял

аны атын уллу хурмет бла айтыучуду – эгечинден туугъанны халкъ чыгъармачылыкъ дунясына къолундан тутуп элтгенча кийиргенди. Ол, Сагъид, кѣп халкъ жырла биледи, аланы уста жырлайды. Жомакъланы бла таурухланы тюз кеслери бла бирге жаратылгъан кибикди.

Даниялны жашауунда бу эки болум да, бирге тюбеп, аны кѣзлерин, жүрегин дуня къудуретине илешдиргендиле. Алай бла табийгъат ариулугъу, адамны ол ариулукъну ангылагъан хунери бла жаны бир болуп къалады.

Ол уллу сезимден кесин бир жанына тартмады жаш, жашауу ансыз болалмазлыкъын дурус ангылады.

Институтну тауусуп, Тырныауузгъа къайтхандан сора, 1979 жылдан башлап, 1988 жылгъа дери кѣп жерледе бухгалтер, экономист болуп ишлеп турду.

Даниял ишин бек сюеди, бу усталыкъны сайлагъанына бир заманда да сокъуранмагъанды. Алай суратлагъа, суратчылагъа эс бѣлюрге заман къалмай эди. Жашауну экономика жаны бла излемлери жашны тирнеклигине, жигерлигине, жигитлигине, эриуюлде тау суугъа ызы такъырлыкъ этгенча, такъырлыкъ этип башлады. Аны заманында ангылап, юйреннген жолунгу тюрлендирген – ол да фахмуну белгилеринден бириди.

Мында сейир этерча бир иш барды: кооперативми, фирманы – аллай бир зат къуаргъа эсине тюшеди да, аны уставына, тюрлю-тюрлю ишлени тамамлау бла бирге, суратчылагъа болушууну да борч халда жазады. Аллайны ким кѣргенди!

Кооперативми, фирманы – башха туююлдо, артыкъ ахчалары болса, керек жерлеге, сѣз ючюн, культурагъа, болушадыла. Аны таматарлары кеси ыразылыкълары бла этедиле. Былайда фйдаланы аллай болушлукъ халда къоратылгъан ѳлчсминден налог алынмагъаныны магъанасы да болур, сѣзсюз.

Даниял а уставына жазгъанды аны, этилмей къалмазлыкъ ишница. Алай бла андан берисинде Тырныауузда жашагъан суратчыла Н. Ефименко, А. Поляков, Будаиланы С. эм башхала Даниялдан болушлукъ табып турадыла.

Кѣрмючде Н. Ефименкону «Къурманлыкъ» деген бир суратына кѣзюм илинип, мен, бир – жууугъуракъ келип, бир да – узакъыракъ тохтап, тюрслеп къарайма. Аны эслеп, Даниял суратны манга ангылатыр мурат этеди, мен а, аны бѣлюп, анга кесим ол суратны къалай ангылагъанымы айтып башлайма. Тюзмю ангыладым суратны, терсми – устаны ауузундан аны эцитирге суюдюм.

Сурат ючгюл ѳре сын бла экиге бѣлюнюпдо. Ючгюлню бир учу кѣкге, алам таба айланыпды. Суратны сол бѣлюмюнде эки суюген къучакълашып турадыла. Кюн жарыгъы, булутланы тешип ѳтюп, аланы баш жанларына тиеди. Аладан бир жанлыракъда уа, суратны онг жанындан ѳггенча болуп, чууакъ-бууакъ

дуанала чулгъаша-булгъаша турадыла: эки суйгенни, бир бирни габып тургъанлыкъгъа, дуняда бола тургъан ишле ючюн жүрек тынгысызлыкълары насыпны толу болургъа къоймайды деген магъанада.

Суратны онг жанында уа – жер башында бола тургъан халабалыкъла: ол шартланы Шимал Кавказда бу арт он-онбеш жылда болгъан ишледен да керюрге боллукъду: Чечен уруш, дюгерлилени бла ингушлуланы орталарында болгъан къаугъала, бусагъада битеу Кавказда бола тургъан ишле...

Ортада уа, ючгюлню ортасында, къурманлыкъ къой, башын ёрге тутуп, ол экеуленнге бла булутлана тургъан кёкге къарайды, аны союлгъандан сора юйюшюрюк къаны да кёрюнеди.

«Адамла, къырмагъыз бир биригизни, суймекликни жарсытмагъыз, табу, биз – жаны бар, жансыз табийгъат да – сизге къурман болайыкъ!» деген чакъырыуду бу сурат. Белгили чех жазыучу Юлиус Фучик Экинчи дуня урушну заманында этген чакъырыуну бюгюн да къатларгъа тюшюп турады.

Толу болмаса да, ол суратны ангылагъанымымы сезди, билмейме, Даниял башын булгъап къойду. Андан сора ол суратны, тагъылып тургъан жеринден алып, манга саугъагъа берди.

– Кесинг быланы сатып аласа, хар жетгеннге былай юлешип барсанг, къалай боллукъду да? – деп, бетине да соруулу къарап, алмазгъа бек кюрешдим. Къоймады.

Ол сурат бюгюн да ишлеген отоумда къабыргъагъа тагъылып турады. Мен анга дунягъа ырахатлыкъ излеуню ниети бла, суратланы, жыйып, халкъгъа кёргюзтюп айланган жашыбыз Даниялны кёзюнден къарайма дайым да.

Даниял Москва, Санкт-Петербург, Прибалтика, Молдавия, Шимал Кавказ – бу эм башха жерлеге барып, айланып, суратланы алай тийишдиргенди. Москвада Суратчыланы Ара Юйлеринде кёрмюч къурагъанды.

Бу мен баргъан кёрмючде да, башха кёрмючледе да билдириуледе хар заманда «Из коллекции Данияла Хаджиева» деп жазылады.

Бусагъатда Даниялны къолунда 1000-нге жууукъ сурат барды. Ол башда атлары айтылгъан суратчыладан сора да, аны къолунда А. Колкутинни, Гуданаланы Борисни, Р. Тураевны, М. Кишевни дагъыда кёп башхаланы суратлары бардыла. Аны сурат кёрмючлерине Санкт-Петербурздан санатчы С. Миненков дайым болушуп турады.

Не ючюн эте болур бу ишни Даниял? Аз адамда туумайды аллай соруу.

Анга жууапны кеси айта тура болур соргъанлагъа. Мен ангылагъан а: дуняда сёнгмезлик-тюрленмезлик, адамны жашаугъа ийнаныуун бегитирик – жаланда ариулукъ, хора айбатлыкъ, газалыкъ, чынлыкъ болгъанларына ийнанмакълыкъдан.

Санат искусство бек айныгъан къыраллада суратланы жыйыу иш бек сыйлыгъа, багъасы болмагъан жамауат ишге саналады. Аллахха шукур болсун, Даниялны – таулу Третьяковну – юсю бла биз да сурат санатын терен ангылагъанлагъа къошула ба-рабыз.

* * *

Хаджиланы Асланны жашы Даниялны кёрмючле къурагъан, кёрмючлеге къатышхан иши 1990-чы жыллада башланганды. Ол жыйгъан суратланы кёрюрге онг болгъан кёрмючлени тиз-меси бек узунду:

– 1991 жылны август-сентябрь айларында – Москвада Су-ратчыланы Ара Юйлеринде коллекциясындан 100-ге жууукъ ишни кёргюзтеди;

– 1992 жылны кюз артында Москвада Петровские Линии деген мекамда жангы эм эрттегили усталаны халкъла аралы кёрмючюнде – 45 суратны;

– 1993 жылны декабринден 1994 жылны февраль айына дери – Нальчикде Суратлау искусствону музейинде эм аны фи-лиалында – 100-ден аслам ишни;

– 1996 жылны январь-февраль айларында – малкъар суратчы Будаиланы Сюлеменни чыгъармаларындан къуралгъан энчи кёрмюч – Нальчик шахар, Суратлау искусствону музейинде;

– 1996 жылны февраль-март айларында – Николай Ефи-менкону суратларындан эм графикасындан къуралгъан энчи кёрмюч – 90 иш – Нальчик шахар, Суратлау Искусствону му-зейинде;

– 1998 жылны апрель-май айларында – Москвада Кюн-чыгъыш Халкъларыны Искусстволарыны музейинде Шимал Кавказдан суратчыланы кёрмючю;

– 2000 жылны август-сентябрь айларында – Къабарты-Мал-къар Республиканы Кюнюне аталгъан кёрмюч. Битеу суратла Даниялны коллекциясындан алынып кёргюзтюлгендиле.

Кермючню ниет магъанасын Л. Н. Толстойну «Санат – адам-ланы бирикдириуню бек ахшы мадарыды» деген сёзлери ачыкъ-лай эдиле.

2009 жылны февраль айында Санкт-Петербургда Нонкон-формист санатны музейинде Н. Ефименкону суратлау эм гра-фика чыгъармаларындан къуралгъан кёрмюч...

2009 жылны башында, жамауат жашаугъа тири къатышып, санат чыгъармала бла адамланы дайым танышдырып, халкъны жарыкъландыруугъа къошхан уллу къыйыны ючюн Хаджила-ны Асланны жашы Даниялны Санкт-Петербургда Илмула бла санатны Петровский академиясыны член-корреспондентине айыргъандыла.

Тырныаууз шахарны Культура Дворецинде кѐп жылланы ичинде Даниял дайым кѐрмючле кѳурагъанлай турады, шахарны кесинде, Элбрус районда да ол кѳатышмай жамауат-маданият ишле, байрамла хазна бардырылмайдыла.

Даниялны дагъыда бир уллу жетишими – 2009 жылны жайында «Рассказы о художнике Николае Ефименко» деген китабы чыкыгъанды.

«Кѳабарты-Малкѳарда белгили меценат, суратла жыйыучу Хаджиланы Даниялны юсюнден: «Ол суратчыланы жан шуѳхла-рыды», – деп айтадыла. Кертиси бла да алайды. Ол жангы заманны санатыны чыгѳармаларын жыйып, кѐрмючле кѳурап келгенли, жыйырма беш жыл болады... Аны хайырындан, бир-бир сурат устала чынтты профессионал статусну алгъандыла эм жамауатны ыразылыгъын да, санатны тарыхында кеслерини ѳз жерлерин да тапхандыла. Аладан эм биринчи Николай Ефименкону айтыргъа керекди...

Даниялны тюрлю-тюрлю хапарланы, артыкъда кеси бек сыйлагъан, терен ангылагъан адамланы – суратчыланы – жашауларындан, шатык, ким да сейир этерча айта билгенин сагъынмай кѳояргъа да жарамаз», – деп жазады китапны ал сѳзюнде белгили Санкт-Петербургу эсперт-санатчы Сергей Васильевич Миненков.

С. В. Миненковну юсюнден да энчи айтыргъа тийишлиди: кѐп жылланы ичинде Даниял бла шуѳхлукъ жюрютюп, аны кѐрмючлерин кѳураугъа болмагъанча уллу кыйын салып келген керти адамды. «Рассказы о художнике Николае Ефименко» деген китапны жыйышдырыргъа болушхан, ангылатыуларын жазгъан да ол болгъанды.

Даниялны китабына белгили суратчы, санатчы, Илмула эм санатны Петровский академиясыны керти члени, Санкт-Петербургда Орус музейни тамата илму кѳуллукъчусу Сергей Левандовский да «На пути к гармонии» деген статьясында бийик багъа бичгенди, китапны Нальчикде презентациясына да кѳатышханды.

Хаджиланы Даниялны ѳтгюрлюгюню, суратлау искусствогъа чексиз сыймеклигини хайырындан, жашаудан замансыз кетген, бек уллу фахмусу болгъан, ѳмюрте бир кишини кѳатламагъан суратчы Николай Ефименкону Нальчикде угъай, Москвада, Санкт-Петербургда да иги танийдыла. Малкѳар суратчыланы ишлерин кѳыралны бек айырмалы музей араларында кѐрмючледе кѳргюзтюп, атларын кенг белгили этерге да Даниял уллу юлюшюн кѳошады.

Даниялны энтта да кѐп ахшы умутлары барды. Аллах айтып, ала барысы да толсунла!

Кюлдюре, жилията да билген

БИТТИРЛАНЫ Аминат

БАЙЗУЛЛАЛАНЫ
РОЗА

(1952 жылда тууганды)

КъМР-ни халкъ артисткасы Байзуллаланы Роза бу спектакльде игирек, мында уа осалыракъ ойнагъанды деп, киши да айталмаз. Нек дегенде ол, хар рольгъа да жүреги бла берилип, жан салып, алай ишлейди. Таулу театрны оюнларында Байзуллаланы Роза къатышмагъаны алай кёп туйюлду. Къайсы спектакльде да ол энчи сыфат къурайды – кесини къараучусу бла тюбешиуге кёлю бла хазырлана, Аллах берген чексиз фахмусуну юсю бла театрны суйгенлеге таза да зауукълукъ сыната...

Байзуллаланы Хусейни кызы Роза Къазахстанда Жамбул областъны Красногорка элинде тууганды. Орта школну, малкъар халкъ бери кёчгенден сора, Тырныаузда бошагъанды. Гитче заманында окъуна театрны, кинону бек суйгенди. Клубда драма кружокну ишине къатышып тургъанды. Малкъар театрны артистлери Тырныаузгъа ойнаргъа келселе уа, къоймай, анасын да биргесине спектакльге къараргъа элте эди.

Алай школдан сора анга бир ауукъну Тырныаузда аз вольтул аппаратура заводда ишлерге тюшеди. Жюреги уа театрда эди. Аны себепли ол Нальчикде культура училищени театр бёлюмюне киреди. Биринчи кюнден окъуна таулу кызыны фахмусуна Кърымшаухалланы Фариза Борисовна бла Солтан Азретович Теуважев энчи эс бурадыла.

«Мен хар заманда уллу жүрек ыразылыгым бла эсгерме Кърымшаухалланы Фариза Борисовнаны. Ол манга къуру сахна дерс бергени бла чекленмей, жашау дерслеге да юйрете эди, – деп эсгереді Роза студент жылларын. – Бек ыразыма анга, кѣп затха кѣзюмю ачханды. Адамны окъугъан заманында, жаш кезиуонде, акъыллы адам жолукъса – ол насыплыды. Мен Фариза Борисовнаны игилигин бир заманда да унутмайма».

1975 жылда училищени бошагъанлы бери, Роза миллет театрыбызда ишлеп келеди. Кючмезланы Шарифаны, Кючюкланы Магометни, Къудайланы Маржанны, Юсюпланы Хамитни, Будайланы Ольганы эм башха белгили актёрларыбызны ол жүрек ыразылыгы бла эсгериучюю. Ала анга сакъ болгъандыла, сайлагъан усталыгъыны ахшы дерслерин кѣргюзтгендиле.

Минг артист бирден сѣлешсе да, айырлыкъса Розаны ауазын – жангылмай. Керек жерде жумушакъ, башха заманда уа, ролюна кѣре, кѣк кюкюрегенча эшитиледи аны ауазы, зал шошлугъун ала. Кѣзлеринде да керти къайгы, керти бушуу кѣре, сен да жиляйса, жарсыйса. Бирде къарасанг – чынтты бийче, бирде – кюнсюз къарауаш, бирде уа – къара кийген ана – Байзуллаланы Роза ойналмазлыкъ роль боза деп келеди кѣлюнге.

«Дунияда кѣп эгечлери, къарындашлары болгъанладан башха, бир кишиге да сукъланмайма. Мен жангыз сабий болуп ёсгеним себепли болур алай. Сахна уа мени жашаууму насыбы болуп къалгъанды. Мен «ауругъан» этеме аны бла. Ол да Аллах берген къадарды. Биреу – бай, биреу – жарлы, мен а искусствону суюме бек... Хар кимни кеси къадары, кеси насыбы...» – дейди Роза.

Жетишимге келир ючюн, фахмудан сора да, иш кѣллюлюк, чыдамлыкъ, таукеллик да керекдиле. Роза уа аллайладанды. Усталыгъыны жашырынлыгъына тюшонюп, аны магъаналы, берекетли этгенди, илмуда бир жангы зат ачханча. Сахнада, жангылмай, тюз жолну сайлай биледи. Аны къой, къарыусуз режиссёр бла ишлерге тюшсе, къурагъан сыфатына кесини усталыгъын, сынаун да къоша, оюнну тийишли даражагъа чыгъарыргъа болушады. Актрисаны чыгъармачылыкъ ишинде Ф. Лорканы «Къанлы той» деген пьесасына кѣре салыннган спектакльде ананы сыфатын къалай ойнагъаныны юсюнден ара прессада кѣп махтау рецензия басмаланнган эди. Нальчикде, Москвада да ол оюнну кѣргенле жаш актрисаны чексиз фахмусуна сейир эте эдиле. Махтау салгъанлары бла бирге, хурмет сѣзлерин да къызгъанмай эдиле.

А. Вольфсон а «Советская культура» газетде (1982 жылда, 7-чи октябрьде) фахмуду актрисаны юсюнден былай жазады: «...на первый план выходит подлинно трагический образ матери, прекрасно сыгранный Розой Байзуллаевой».

«Правда» уа ол жыл 15-чи октябрьде чыкыгъан номеринде

искусствоведенияны доктору Г. Хайченкону оюмун басмалайды: «... Удача спектакля – блистательное исполнение роли матери актрисой Розой Байзуллаевой. Она захватывающе живёт на сцене горестями старой испанки, которую кровная месть лишила самых близких людей и которая существует в тревожном предощущении новой потери. Достоверная во всех нюансах сценического поведения, Р. Байзуллаева привносит в спектакль дыхание подлинной трагедии».

Алай бла, ара газетлени эм журналланы рецензентлери Байзуллаланы Роза айтхылыкь актрисады, аны айырмалы фахмусу барды деп, бир ауаздан жаза эдиле. Ала испан драматург Лорканы пьесасында малкьар актриса, миллет театрны жаш келечиси, кьалай ойнарыкь болур деп, бютюнда сакь кьарай эдиле – бир чуруму уа кьалай болмаз деп.

Экинчи жыл да (1983) малкьар труппаны артистлерин Москвага чакьырдыла. Ала анда «Шуёхлукь театрыны» сахнасында ойнай эдиле: Тёппеланы Алимни «Коммунист» эм Ф. Гарсия Лорканы «Къанлы той» деген пьесаларына кёре салынган спектакльлени. Бу жол да жыйылган эдиле бери ара прессаны келечилери. Не жазганларындан а юлгюге жаланда бир рецензияны келтирсек окъуна, тамам болур. «Театр» бек даражалы журналды. Анда ишлеген Н. Балашова журналны 1983 жылда февраль айда чыкьган номеринде былай жазады: «... есть в этом спектакле образ, определяющий, раскрывающий смысл спектакля, даже, пожалуй, подчиняющий себе развитие всех его событий. Это образ матери в исполнении Розы Байзуллаевой.

Трудно поверить, что роль матери (со всеми присущими старости приметами – походкой, жестами, тембром голоса, сутулой спиной) играет молодая актриса. Перевоплощение настолько полно и органично, что созданный образ воспринимается как абсолютно достоверный, даже узнаваемый. Эта мать – реальная горянка, живущая незатихающей болью старых ран. И вместе с тем актрисе удаётся вписать бытовую достоверность своей героини в общий философско-символический строй пьесы Ф.-Г. Лорки».

Башха журналла бла газетле да Розаны фахмусуну юсюнден тюз да ол халда махтап жазгандыла. Ол а артистка ишинде уллу жетишимлеге жетгенине толу шагьатлыкь эте эди.

Артистлик ишинде адам, ол не бу сыфатны алапат кьураялыкьма деп, артыкь таукел болалмайды. Нек дегенде аны ишини жетишимине адамла багьа бичедиле. Артистге уа ишинде таукеллик, итиниулук керекди. Роза да ма аллай таукеллик бла кюрешеди – хар кьураган сыфаты да кесини энчи жарыгы бла, энчи кьарамы, кьылыгы бла кьыйматлы бола. Аны этген иши адамланы эслеринде кьалады, сахнада угьай, жашауда керти да болган затлача.

Ара пресса окъуна аллай бир махтау берген артистле алай кѐп жокъдула бизни республикада.

Роза бюгюн да фахму борчун толтура, сахнада ишлеи келеди. Андады аны насыбы, – кесини ишин чынтты суйген, фахмусун кюнден-кюннге кючлендире баргъан, хар оюнда къараучулары къууандыргъан артистканы. Розаны кесини къараучулары да кѐпдюле – аны ишин багъалагъанла, жангы рольларын сакълагъанла.

Анга фахмуну Аллах ёлчемсиз бергенди. Ол шартды. Болсада ол хар заманда къайгъылыды – ыразы болдуламы къараучула деп. Розаны бла къараучуну арасында байламлыкъ бир заманда да юзюлмегенди – ол искусствогъа жаны-къаны бла берилгени ючюн, къараучусун керек жерде кюлдюре, жилията да билгени ючюн, театрны суйгенле анга чексиз ыразыдыла. Кѐп жылланы малкъар сахнаны бек жарыкъ жулдузларындан бири болгъаны ючюн да, миллетине къуланнган, малкъар культурагъа эм искусствогъа уллу кюч салгъаны ючюн да.

Жарыкъ жулдузунг бир заманда мутхузланмасын, хурметли эгечибиз Роза!

МУСУКАЛАНЫ ХАСАН

(1953 жылда тууганды)

Республикадан тышында жашагъан адамларыбызны иги хапарларын эшитсек, ол бизни чексиз къууандырады. Анда, сен хар нени да жаппа-жангыдан башлагъан, санга уллу гурушхалыкъ бла къарагъан, энди бу уа не адам болур деп, хар ким да билирге суйген жерде, кесинги танытхан неда атынгы айтдыргъан тынч болмагъанын барыбыз да билебиз. Мында, юйюбюзде, бизни ата-анабызгъа, тукъумубузгъа дагъыда башха жаны бла ким болгъаныбызгъа эс бургъан неда къарагъан эртгеден тереди. Алагъа этилген хурметден бир кесеги бизге да жетеди. Анда уа ишибизге, усталыгъыбызгъа жараулу неда жараусуз болгъаныбызны ачыкълау, уллу сынау сакълайды. Жаланда сен кесинг кьргюзтюрге, ачыкъларгъа керексе белгилеген бийикликге ерлерге къолунгдан келлигин.

Мусукаланы Мутайны жашы Хасан жашауу аллай бийикликге ерлеуню аламаг колгюсюдю. Мындан бир белек жыл алгъа скинхедде богъурдагъын кесген тыш къыраллыны къутхаргъан врач ОРТ каналны «Заман» программасында селешген эди. Ол иш а Санкт-Петербургда болгъан эди.

Бир ненча сагъатны операция этилиучю столну къатында сюелген врач Мусукаланы Хасан эди. Дауур азыракъ болур ючюн, тыш къыраллыны жанын сакъларгъа керек эди. Ол а

жаланда, Хасан кибик, уллу устаны, чынты профессионалны кьолундан келлик эди.

Мусука улу 1953 жылда атасы Мутай бла анасы Къалабекланы Аминат кечгюнчюлюкде Къыргъызстанны Къызыл-Къыя шахарында жашагъанларында туугъанды. Юйюрню таматасы – Мусукаланы Жанхотну жашы Мутай – анда устаз болуп ишлегенди. Ол кеси да Малкъарда ахшы педагог билими болгъан биринчи устазладан эди, урушну ал жылларында Чегем районну Думала элинде школну директору да болуп тургъан. Артда аны билим бериуню район бѐлюмюне кечюрген эдиле.

Мутай бла Аминат алаамат сабийле ёсдюргендиле. Тамата жашлары бирда болмагъанча, халал жюрекли адам – Борис – бизнес бла кюрешгенди, кѐп болмай ауушханды. Хусей ёлгенли уа, иги кесек болады. Къызлары Надя биология илмуланы дагъыда бир жашлары Алий эл мюлк илмуланы кандидатларыдыла. Марина уа – врачды. Хасан ма аллай уллу юйюрге ёсгенди.

Ол он классны Орта Азияда – Къызыл-Къыяда – бошагъанды. Нальчикге келип, университетни медицина факультетине кирирге экзаменле бергенди, алай ёталмагъанды. Билими жетмегенден угъай (школну айырмалы бошагъан эди), анга дагъыда бир башха зат кьошаргъа керек болур эди да, андан. Артха, Къызыл-Къыягъа къайтып, школда физкультурадан устаз болуп, бир жыл ишлегенди. Шахарда белгили спортсменни-дзюдочуну барысы да иги биле эдиле.

Мусука улу Къыргъызстанны кырал медицина институтуна кыйналмай киреди да, 1977 жылда аны айырмалы бошайды. «Студент заманымда мен анда белгили врач Рачик Гайдарович Авитяннга, иш усталыгъы бла Къызыл-Къыяда угъай, битеу республикада да аты айтылгъан хирургга, ушаргъа кюрешгенме», – деп эсгереди ол.

Хасан Ленинград шахарда профессор Н. Н. Петров атлы онкология институтда клиника ординатураны бошагъанды. Ол анда кесини ишин уста билген доктор, жангы амалланы бла онгланы излеген алим болаллыгъын кѐргюзтгенди. Аны себепли анга аспирантурагъа кирирге, арсарсыз, рекомендация береди. Мусука улу 1979 жылда аспирант болады, юч жылдан сора уа профессор Мельниковну башчылыгъында онкологиядан кандидат диссертациясын кьоруулайды.

Алгъа Хасан Мутаевич Санкт-Петербургну Елизавета атлы больницасында биринчи хирургия бѐлюмню хирургу, артда аны таматасы болады. Эки мингинчи жылда уа аны бу уллу шахарны Мариинский больницасында хирургия жаны бла баш врачны заместителини кьууллугъуна чакъырадыла. Былтыр а ол доктор диссертациясын кьоруулагъанды. Айхайда, ол ишни эртте этерге да боллукъ эди, диссертация хазыр эди, алай анга ол кезиуде чырмаулукъ этгенле да болгъандыла. Алай бла

Мусукаланы тукъумларындан илмуланы дагъыда бир доктору чыгъады.

Бир ауукъ заман мындан алгъа, Санкт-Петербургда Онкология ара ачылгъанда, анга башчылыкъ этиуню малкъар жашха ышангандыла – Мусукаланы Хасаннга.

Кесине жашау нёгерге ол Столярова Ирина Викторовнаны сайлагъанды. Ол да медицина илмуланы докторуду, бусагъатда Санкт-Петербургну рентгенология эм радиология институтунда ишлейди. Жашлары Борис юристди. Петербургну кырал университетини юридический факультетин бошагъандан сора, ол Швецияны Уппсало шахарында университетде бир жылны стажировкада болгъанды. Бусагъатда халкъла аралы правону магистриди, Санкт-Петербургну Василеостровский районуну администрациясында юрист болуп ишлейди.

Санкт-Петербургну Мариинский больницасында аны биргесине ишлеген нёгерлерини бла саусузланы арасында Хасан Мутаевични намысы керти да бек бийикде жюрюгени къайсы таулуну да кёлюн кётюрлюкдю. Хар эрттен сайын медицина консультация алыр неда тюрлю-тюрлю вопросланы тамамлар ючюн, аны кабинетини аллына кёп адам келеди. Уллу ыразылыкъ бла кетгенлерин а кеси кёзюбюз бла да кёргенбиз.

«Хасан Мутаевич конференциялада доклад этген заманда биз барыбыз да, солуубузну тыйып, алай тынгылайбыз. Ол бек акъыллы адамды, чынтты профессионал. Баям, Аллах аны хирург болургъа деп жаратхан болур эди. Андан кёп затха юренирге боллукъду. Мен быллай жерлешим, кавказлы бла бирге ишлегениме бек къууанама, ёхтемленген да этемс. Мен да къоншу республикаданма, аны себепли бютюнда бек ыразыма малкъар жашны намысы-сыйы да мында бек бийикде болгъа-нына», – дейди врач Фаризат Шахимовна Батчаева да.

Хасанны танышлары, биргесине ишлегенле да аны адамлыкъ шартларын чертип белгилейдиле. «Хасан Мутаевич жюрегинде бир тюрлю харамлыгъы болмагъан, жарыкъ, таза адамды, уллу оптимистди. Аны бла бирге ишлеген насыпды. Не заманда да къууанчыбызда, жарсыуубузда да ол болушургъа, билеклик этерге хазырды», – дейдиле аны коллегалары.

Дунияда игилик, огъурлулукъ бар эсе, сен кесинг да анга къуллукъ эте эсенг, аны бир кесеги санга къайтмай къаллыкъ туююлду. Анда, Россейни бек алапат шахарында да, бизде, Кавказдача, намысха сакъ, къонакъ алыргъа суюген, не заманда да алагъа ышаныргъа, ийнаныргъа да боллукъ сейирлик адамла жашайдыла. Бизни тауушлукъ жашыбыз Хасан да аладан бириди – кюн сайын адамланы жашаугъа къайтара, кесине, тукъумуна, миллетибизге да сууаплыкъ ала жашагъан чынтты адам.

БЁЗЮЛАНЫ РУСЛАН

(1954 жылда тууганды)

Бёзюланы Сагъитни жашы Руслан – Россей Федерацияны ошйик билим бериуюню сыйлы кьуллукъчусуду, К. Д. Ушинскийни майдалыны (педагогика илмуда бек даражалы саугъа) эм «Москвагъа – 850 жыл» атлы майдалны дагъыда башха сыйлы кьырал саугъаланы да иесиди.

«Билимин чыракъ этген» деген нарт сёз Бёзюланы Сагъитни жашы Русланны юсюнден айтылгъанчады. Аны ишлеген жерлери, кьуллукълары да ол затха шагъатлыкъ этедиле: РСФСР-ни Жарыкъландырыу министерствосуну миллет школларыны илму илём институтуну илму кьуллукъчусу; «Советская педагогика» журналны жууаплы секретары, илму редактору, сора баш редакторууу заместители; Ленин атлы МГПИ-ни (педагогика институту) орус эм битеудуния литература факультетини деканыны заместители; Миллетлени ишлери жаны бла министерствода осегин-ингуш кьаугъаны жеринде болжаллы администрацияны тамагасыны кенгешчиси; Ингушетияны Россейни президентинде дайым келечисини заместители; «Образовательная политика» журналны баш редактору. Бусагъатда Россейни Билим бериу жаны бла Илмула академиясыны билим бериуде инновация иш жаны бла институтуну директоруну заместителиди. Педагогика илмуланы докторуду. Политикагъа да кёп заманын береди,

бир кезиуде уа аны бла профессионал халда кюрешгенди. Ол инсанлыкъ, уланлыкъ борчун да тийишли даражада толгуруп келеди. Немис, тюрк тиллени уста биледи.

Руслан 1954 жылда 21-чи февральда Къыргызстанны Ош областыны Къара-Суу элинде туугъанды. Школну уа ата журтубузда бошагъанды. Къабарты-Малкъар къырал университетге кирип, аны история-филология факультетини малкъар-орус бѐлломюн жетишимли бошайды. Ол гитчелигинден да сые эди анда окъургъа. «Манга ана тилге, окъуугъа суймекликни башланган класслада окъутхан устазым Османланы Мариям Магомедовна бергенди – айтхылыкъ Темирбашны къызы. Ол мени бек суйген устазым болгъанлай къалады бюгюнде да, аны бла бек иги эм жарыкъ эсгериулерим байламлыдыла. Бюгюнде да Бабугентде жашайды, Аллах анга узакъ ёмюр берсин, – дейди Руслан, школ жылларын эсгере. – Андан сора историяны устазы Виктор Иванович Чудаев бла орус тилден бла литературадан а Батчаланы Роза Ахмановна эдиле (артда ол республиканы билим бериу министри болуп тургъанды)».

Университетден сора Руслан Москвада аспирантурагъа киреди – СССР-ни Илмула академиясыны М. Горький атлы Битеудуния литератураны институтуна. Анга ол заманда жаланда 21 жыл бола эди. Мында институтну бек жаш аспиранты Бёзю улу тынгылы насийхатчысына тюбейди – Зоя Григорьевна Османова-Гефтерге. Ол аны илму башчысы болады. «Роль поэтических традиций в развитии прозы Северного Кавказа» деген темагъа кандидат диссертациясын къоруулайды.

Филология илмуланы кандидаты болуп, Руслан Нальчикге жарыкъ умутлары бла къайтады. Алай аны не университетге, не илму-излем институтха, не устазланы усталыкъларын ёсдюрген институтха ишге алмайдыла. Тогъуз айны ишсиз айланады... Тынгылы окъууу-билими болгъан жаш алим алай бла республикагъа керек болмай къалады. Бёзю улу ол кезиуню эсгерирге да суймейди. Къыйын сынау эди ол – тогъуз айны ичинде кабинетден кабинетге жюрюу, иш излеу... Болмагъандан сора, Москвагъа кетеди. «Мени хар ишимде да кёллендирген, мени ангылагъан эм аякъ юсюме салгъан – анамды. Бир жетишим эталгъан эсем жашаумда, ол анамы хайырынданды», – дейди ол.

Русланны анасы – Атабийланы Махайны къызы Мариям – заводда ишлеп тургъанды. Баш иеси бла насыбы тутмагъанды, алай жангыз жашына билим берир ючюн а, кесин аямагъанды. Умуту да толгъанды аны – Руслан бюгюнлюкде белгили алим эм жамауат къуллукъчуду, керти, ышангылы адамды.

Москвагъа къайтхандан сора, Руслан ишге тохташады, юйдегили да болады. Къызы Эльмира юрист болуп ишлейди, аспирантурада да окъуйду, эки сабийни анасыды. Москвада

есгенликге, тауча алапат иги селешеди, къадарын да таулу жаш бла байлагъанды. Жылгъа эки-юч кере келеди Акъ-Суугъа – ам-масы Мариямны тансыкълап. Руслан кеси уа узакъ Москвадан жыл сайын 20-чы майда анасын туугъан кюню бла алгъышлар ючюн да келеди, башха заманны къой да. Анасы алай юйрет-генди – гитчелигинден окъуна жашы хар этген затына жууаплы кезден къарарча. Русланны атасы бла байламлыгъы бир заманда да юзюлмегенди. Москвада аспирантурада окъугъанында, хар солургъа келгени сайын, атасы Сагъитни тансыкълагъанды. Аны сабийлерине тамата къарындашларыча къарайды бюгюнде да.

Ара шахарда Бёзю улу кёп жерледе ишлегенди, анга жууаплы къуллукъланы да ышангандыла. Туугъан жеринден узакъда жашагъанлыкъгъа, миллетине къайгъыргъанладанды. Аны хайырындан, жаланда бюгюнлюкде ол ишлеген институтда окъуна оннга жууукъ таулу аспирант окъуйду. Дагъыда Бёзю улу Русланны, Атабийланы Асланны, Алафаланы Алимни эм алача башха билимли эм алчы жашларыбызны къайгъырыулары бла кёп ахшы иш этиледи. Аладан бири – Москваны Правительствоу къарачай-малкъарлыланы «Минги тау» атлы жамауат миллет-культура араларын къуаргъа эркинлик бергенди. Дагъыда РФ-ни Юстиция министерствосу «Балкария» деген регионла аралы жамауат организацияны регистрациясын этгенди. Бёзюланы Русланны уа аны таматасына айыргъандыла.

«Москвадагъы таулула, жыйылып, кесибизни миллетге болушурча, аны жумушларына къарарча структура къуаргъа керекбиз деген оюмну айтып, алай бла къуралгъанды «Балкария». Энди ол бир ненча жылдан бери ишлеп келеди, – дейди Руслан, бу жамауат организацияны ишини юсюнден айта. – Дагъыда Шимал Кавказны жаш тёлсюню парламенти да къуралгъанды. Мен аны координаторларындан бириме. Аны борчу – хар таулугъа онг этергеди: билим алыргъа, иш табаргъа, жашау, политика жанлары бла болушлукъ берирге. Ол организацияны санына бу ишле бла кюрешип тургъан, аладан ангылаулары болгъан жашла бла къызла да киредиле».

Руслан бардыргъан ишге уллу багъа берилгенине шагъатды аны бу организацияны башчысына айыргъанлары да. Кесини къырал къуллугъун да ол бардырады. Аны битеу жашауу, иши адамлагъа, халкъына къайгъырыугъа аталыпды.

Бёзюланы Руслан дагъыда Малкъарны бла Къарачайны илму институтун ачар муратлыды, аны хар кереги да хазырды дейди ол. Кеси да ол иш федерал даражада сюзюлгенди. Институт бизни халкъыбызны тарыхын, культурасын, экономикасын тинтирикди, анда жангы алим кадрла хазырларгъа белгиленеди. Аны таматаларындан бири уа Залийханланы Михаилды.

2006 жылда, 8-чи мартда Лубянкада, малкъарлыла жыйынып, Бёзю улуну башчылыгъы бла митинг этгендиле. 28-чи

мартда уа, журналистлени да чакъырып, «тёгерек стол» къурагъандыла. Митингде бла «тёгерек столда» республикада РФ-ни Конституциясыны жоруклары бузулгъаныны, малкъарлыланы жашау болумлары бек осал болгъаныны юсюнден айтылгъанды. Ишсизлени асламысы малкъарлыла болгъанлары да чертилгенди. Руслан башчылыкъ этген жамауат организация уа къыйын болумгъа тюшген жаш тёлюге болушады – окъууда, иште да.

Федерал властьха Элбрус районда, Акъ-Сууда, Хасанияда болумну юсюнден политика запискала да жазгъанды Бёзю улу. «Алада мени тукъумум болмагъанлыкыгъа, асламысы Путинни (президент болгъан кезиуонде) къолуна тюшгендиле. Юг регионда проблемалагъа къараргъа Починок келген эди да, Малкъарны жерлерини юсюнден мен жазгъан бла ол айтхан да бирге бек келишгендиле, хар ким кеси аллына хазырланганлыкыгъа», – дейди ол.

Алай бла, кесини къырал жумушундан сора да, малкъар халкъны закон жаны бла эркинликлерин къорууларгъа эм аны культурасы бла илмусу айнырына себеплик этерге Руслан кёп заманын береди.

– Жашаумда мен ёхтемленген эки зат барды. Россейни президенти Борис Ельцин малкъар халкъны аллында анга этилген зорлукъ ючюн кечгинлик тилеген текстин жарашдыргъан эдим. Ол кезиуде Миллетлени ишлери жаны бла министерствода ишлей эдим, – деп эсгередиде ол. – Бек алгъа ол текст бла министрни заместители (артда аны Миллетлени ишлери жаны бла министр этген эдиле) Вячеслав Александрович Михайлов шагъырейленеди. «Ишден къыстарыкъдыла бизни, президентге аллай кечгинлик тилетгенибиз ючюн», – деген эди ол. Анда уа былай айтыла эди:

Президент Российской Федерации

Балкарскому народу

Дорогие соотечественники!

В последние месяцы, в канун скорбных годовщин насильственного переселения многих народов, наша память с особой горечью возвращает нас в годы сталинского беззакония и произвола, которые не обошли стороной ни один народ России.

8 марта 1944 года, в то время, когда сыны балкарского народа восвали на фронтах Великой Отечественной, старики, женщины и дети были отправлены в товарных вагонах в далёкие степи Казахстана и Киргизии. Как и другим репрессированным народам, балкарцам в полной мере пришлось испытать горькую чашу оскорбительных подозрений, несправедливых обвинений, тяжелейших моральных и физических унижений.

Балкарский народ издавна славился своим трудолюбием,

мудростью и добротой. Именно эти качества и, конечно же, бесконечная вера в торжество справедливости помогли им выстоять в бесчеловечных условиях спецпоселений. И непросто выжить, но и заслужить глубокое уважение в республиках, ставших для балкарцев второй родиной.

Сегодня, в скорбный день 50-летия насильственного переселения балкарцев, низко склоняю голову перед памятью безвременно погибших в ссылке, выражаю искреннее сочувствие и соболезнование их родным и близким. Как Президент Российской Федерации приношу вам извинения за допущенную несправедливость.

Для того, чтобы хоть в какой-то степени возместить тяжелейший материальный и моральный ущерб, нанесенный в результате депортации, принят Указ Президента Российской Федерации о мерах по реабилитации балкарского народа и государственной поддержке его возрождения и развития. Глубоко уверен, что происходящие в России и в вашей республике социальные, экономические, духовные перемены смогут окончательно залечить тяжелые раны. Желаю мира и спокойствия вашей земле, счастья и благополучия балкарскому народу.

5 марта 1994 года

Б. Ельцин

Кёчгюнчюлюкню сынагъан халкъланы арасында реабилитациягъа тийишли деген Указ биринчилени санында малкъар халкъны юсюнден болгъанды. Аны хазырлаугъа уа миллетибизни алчы жашлары къатышхандыла – Бёзюланы Руслан, Алафаланы Алим (министерствону къуллукъчулары), Асанланы Тембот (жамауатны келечисича), Къарачайдан а – Алийланы Исмайыл (битеу Совет Союзну репрессиялагъа тюшген халкъларыны конфедерациясыны председатели). Кеслерини оюмларын жазып, хазыр этип, ала РФ-ни Президентинде право жаны бла управлениясыны таматасы Руслан Ореховха келгендиле.

Реабилитация бла байламлы битеу излемлерин окъуй кетип, Орехов тёрт малкъар районну жангыдан къуараргъа керекди деген пунктха жетгенлей, аны къырып къояды. Ол кезиуде: «Сиз Къазахстандансыз деп эшитгенме, алаймыды? – деп сорду Бёзюланы Руслан. – Анда, Къазахстанда, тёрт районну магъанасы да болмаз. Бизни халкъны битеу ата журту уа – жангыз ол тёрт районду. Шёндю сен къаламны бир тартханынг бла халкъны келлик заманын къырып къояса. Бизни халкъыбыз ахшылыкъны, аманлыкъны да эсинде тутхан халкъды. Бир адамны атын, тукъумун да унутмайды. Сен кесинге бек уллу жууаплыкъ аласа». Андан сора Орехов ол излемни да Указгъа къошады, англайды аны магъаналылыгъын. Ореховдан чыкъгъандан сора уа, Алийланы Исмайыл: «Барыбызны да жоюп къоя эдинг

да», – дейди. Болсада бек ыразы эди Бёзю улуну таукеллигине, базынуулугуна да. Кёп ишлерибиз, аллай ышаныбыз, батырлыгыбыз болмагъандан, жарты жолда кыаладыла.

«Государственная политика России по истории образования народов Северного Кавказа» (2-я половина XVIII в. – начало XX века)» – ма аллай кыйын темагъа жазгъанды ол доктор диссертациясын да. Анда да халкыны тарыхына, культурасына кыйгырыуу уллуду.

Руслан кесине тынч жолну бир заманда да излемегенди. Бюгюнде да халкыны жашауу бла жашайды, аны кыйгысында жюрюйдю, аны иги болурун излейди. Арымайды, талмайды, кесин аямайды.

Жашауунда ата-анасыны атларын, тукъумун, миллетин да иги бла айтдыра, сайлагъан ишине кертичи бола келеди. Не жерде ишлеген эсе да, адамлыгы, огъурлулугу, биреуленнге да болушургъа угъай демегени ючюн, анга кыйда да хурмет этдиле, сый-намыс бердиле. Халкыма бир хайыр келтирир эсем а деп, жамауат иш бла, политика бла да кюрешгенди, заманын, кючюн, билимин аямагъанды. Окъугъан акъыл окъуйду. Бёзюланы Руслан а, акъылын, билимин, фахмусун да чыракъ этип, халкына болушады. «Ахшы адам – халкъ байлыгы», – деп бош айтылмагъанды халкъда. Бёзюланы Сагъитни жашы Руслан да жууаплылыгы, акъылы, миллетине этген магъаналы ишлери бла аты хурмет бла айтыла турурча этгенди.

Алтын Дебетни туудугъу

БИТТИРЛАНЫ АМИН

БАЧИЛАНЫ ХАМЗАТ

(1956 жылда туугъанды)

Бачиланы Теипни жашы Хамзатча, уста темирчиле Россейде жаланда алтауландыла, дейдиле билгенле. «Россейни халкъ устасы» деген сыйлы ат да анга бошдан берилмегенди. Аны кеси кьолу бла ишлеген гюрбежисинде этген затлары – малкьар кьамалары, бичакълары – неле да болсунла – тынгылылыкълары, тыш кьрюмдюлери бла да айырмалыдыла. Алада Хамзатны энчи белгиси-мухуру да барды – сюлесин сураты. Алай эсе уа – базынуулуду, таукелди уста этген ишине. 2008 жылда Бачи улу КъМР-ни Парламентини Сыйлы грамотасы бла саугъаланганды. Кесини усталыгына Нальчикде 1-чи номерли гимназия-интернатны сабийлерин да юйретеди, технологияланы устазыды.

Халкъына уа Хамзат бек алгъа «Балкария» кьырал фольклор-этнография тепсеу ансамбльге, аны биринчи кюнюнден окъуна башлап, этген болушлугъу бла белгили болгъанды. Къайталаны Исмайыл, «Алтын кьол» фирманы таматасы, ансамбльни хар керек зат бла жалчытыугъа къайгысы бла бек алгъа кьолдан уста Бачиланы Хамзатха келип, алтын суу ичирилген 40 кьама, алагъа уа бел баула да ишлерге сапарыш этеди. Жумушну магъаналыгъын ангылап, Бачи улу, кече-кюн демей, ызындан болгъанлагъа да къарамай, кълюн салып ишлегенди. Сьюме-

генле, халкына алай болушлукъ этгени ючюн, Хамзатны мастерскойларын бири бири ызындан жапхан эдиле. Андан сора, айтханыбызча, ата юйюню къатында, Акъ-Сууда, ол кесини гюрбежисин ишлегенди.

Бачиланы Хамзат кѣчгюнчюлюкде туугъан тѣлюденди. Ол 1956 жылда 12-чи февральда Къыргъызстанны Ош областыны Джалалабад районунда туугъанды. Уллу юйюрге ѳсгенди. Атасы – Бачиланы Идирисни жашы Теип бла анасы – Чабдарланы Дохчукъайны къызы Баттай – он сабий ѳсдюргендиле. Бюгюнлюкде аладан алтысы сау-эсендиле, къалгъанлары кими ауруп, кими уа ажымлы ѳлгендиле, жаннетли болсунла.

Теип къолдан уста болгъанды – агъачдан, темирден да кѣп затла ишлегенди. Хамзат атасыны къатындан кетерге суюмеучю эди, аны этгенине къарап, сейир этип тургъанды. Жашауун темирчилик бла байлагъаны да андан болур эди! Жюргеги талпынып, кѣлленип. Къадар деп да, баям, андан айта болурла, ансы беш къарындашдан жаланда Хамзат кеси берилмез эди бу къыйын ишге.

1979 жылда ол «Рембыттехниканы» сувенирле этген цехинде бир жыл ишлейди. Анда кюмюш бла ишлерге да юйренеди. Бачи улу мында уста ювелир Габоланы Асланны жашы Мусабий бла да танышады. «Экибиз да жаш адамла эдик, алай Мусабий менден абаданыракъ болуп, кеси да бу иш бла алгъаракъ кюрешип башлагъаны себепли, мен андан да кѣп затха юйренгенме», – дейди Хамзат.

Кече-кюн демей ишлеген Бачи улу усталыгъын ѳсдюреден ѳсдюре бара эди. Алай темирчилик аны суюген ишиди. От жарыгъы, темир таууш да, атасы Теипни къатында сюелип ишлей тургъанча, бир сейир сезимле туудура, зауукълукъ, хычыуунлукъ да сыната эдиле.

1986–1987 жыллада уа Хамзат къолдан усталаны республикада бардырылгъан кѣрмючюне къатышады. Ол этген затларыны айырмалыгъы бла, кесини энчи къол ызы бла да белгили болады. Аны атын критикле, санат усталары да махтау бла айтадыла. Андан бери Хамзатны юсюнден «Заман», «Газета Юга», «Северный Кавказ» эм башха газетле дайым да жазадыла. Къарачай-малкъарлыланы Москвада чыкыгъан «Эльбрусид» журналлары да анга уллу махтау салады. Кѣп болмай а, Нальчикде чыкыгъан «Территория гор» журналда ишлегенле аны юсюнден кеслерини тынгылы сѣзлерин айтхандыла.

Бу арт онбеш жылны ичинде Бачи улу кѣрмючлеге хазна къатышмайды. «Нек?» деген соруугъа ол былай жууаплайды: «Тѳгерек ѳтюрюкден, кѣзбаудан, миллетчиликден толуду. Мен а алай затланы кѣрюрге да суюмейме, кир ниет бла этилген ишлеге къатышыргъа да суюмейме. Малкъар художникле энчи кѣрмюч ачсала, къошуллукъма».

Хамзат гюрбежисин, бурунгу таулулача, ташдан ишлегенди. Таугъа барып, таш ташып, алай. Кесине гюрбежи ишлегинчи уа, айтханыбызча, ол Нальчикде художественный мастерскойда эди. Ма быллай эсгереде ол кезиуюню юсюнден Бачи улу: «Балкария» тенсеу ансамблге быллай-быллай затла керекдиле деп келгендеринде, эгечимден туугъан Биттирланы Хусей, Занибекланы Суфиян бла мен къамала ишлеп беребиз. Ансамблге керек реквизитни бир 60 процентин а Курданланы Рашит бла этгенбиз: къочхар, жилин башлы таякъла, гоппанла, башха керекле. Атаман а «Балкариягъа» агъач гоппан бла жау ургъан чыккырчыкъ этип берген эди сауугъагъа. Бизни алай ишлегенибизни керюп, мастерскойну жабадыла».

Ол заманда Нальчикни культура эм солуу паркны директору Таукенланы Идирис таулу усталагъа паркда бир отоу береди – «Балкарияны» реквизитин чырмаусуз ишлерча. Бир юч-тёрт айт ишлегенлей а, ансамбльни къуралырын сюймегенле, быланы ызларындан болуп, аны да жабадыла. Хамзатны айтханына керё, алагъа «Нальчик» турбазаны директору Зокаланы Зейтун болушады – межямыны подвалында жер белюп. Алай быланы ызларындан айланган биреулен мында да табады Хамзатланы. «Ол бизни къайда ишлегенибизни сынчылап айланган тасхачы эди. Кеси да бизге «къонакъгъа» келип кетсе, экинчи кюн окъуна «погонлула», жетип, жабып къоя эдиле ишлеген жерибизни. «Башындагыладан» бир къауумла сюймей эдиле бизни ансамблибиз болурун. Аны биле, ансамбльни керек затларын – адырларын, сауут-сабаларын башха реквизитин да – кечеле бла ишлей эдик. Алай бла Курданланы Рашит, Биттирланы Хусей, Занибекланы Суфиян, Аллахха шукур, не болса да жетишген эдик «Балкариягъа» болушургъа. Кёлленип, жумушубузну магъаналылыгъын керё. Бюгюнде да ангыламайма кимге хата эте эдик биз агъач гоппанланы, башха затланы да ишлей?» – дейди Хамзат, озгъан ёмюрню 90-чы жылларын эсгере.

1990 жылда Бачи улу Хамзат телевизорда Суздальдан 50-жылыкъ Вячеслав Иванович Басовну кереди – ол къат-къат къатланган темирни къыздыра эди... Бир ауукъдан а Хамзатны негерлери анга Басовну бичагъын келтиредиле. Тура кетип, ол суздальчы устагъа барыргъа таукелленеди. Анда тёрт кюнню къонакъ болуп турады, Басовну иши бла тынгылы шагъырейленеди. Орус уста, Хамзатны Малкъардан болгъанын билип, анга жарыкъ тюбейди. Ол, бир кере республикагъа келип солугъанында, таулула анга къалай иги тюбегенлерин эсгере эди.

Темирни Басовну амалы бла къыздырыргъа таукелленеди Хамзат. Алай юйге келгенден сора, атасы Тсип ол амал анга эртте белгили болгъанын айтады, болсада Хамзат, Басовну бла кесини технологияларын да тенгleshдирип, келишдире келип, темирни башха тюрлю къыздырыу, жалгъашдырыу амалын да табады.

Бюгюнлюкде Бачиланы Хамзат Россейде, андан тышында да аты айтылган устады. Атлары айтылган политикле, башха уллу кзулдукчула да кеслерини сайлама коллекцияларына Хамзат этген затланы суйюп аладыла. Агъачдан да ол этмеген зат жокъ. Аны себепли сапарилшери да бек кепдю. Бютюнда бег'а кьамалагъа бла бичакълагъа уллу сурам болгъанын айтады уста – Чеченден, Сауд Аравиядан, Тюркден, Россейни жер-жерлеринден, башха кыралладан да.

Кеп болмай а, 2008 жылны кюз арты сюренгисинде, анга кьонакыгъа японлу келип кетгенди – Тетсутака Сугавара. Ол, Европаны кыралларын кыдырып чыкыгъан адам, кылай бла келди Кавказгъа? Кылай тапды Акъ-Сууну, анда жашагъан уста темирчи Хамзатны? Японлула бурун заманлада миллет кылычларын темирден кылай ишлегенлерини технологияларын билирге суйюп, Сугавара кеп литература окыгъанды, кеп жерледе да болгъанды. Ахырында, эрттеги заманлада японлу темирчилени-усталаны устазлары скифле болгъанларын билип, аланы ызлары Кавказгъа келтиргенлерин ангылап, Интернетде излеп тапханды айтхылыкъ малкяр темирчи Бачи улу Хамзатны жашагъан жерин.

Биринчи кере Сугавара Кыбарты-Малкяргъа 2006 жылда келген эди, жаланда эки кюннге. Хамзат а анга: «Бир затха юйренирге сие эсегиз, бек аздан бир ыйыкыгъа келирге керексиз», – дейди. Японлу уа жаланда 2008 жылда кыайтып келалгъанды Акъ-Суугъа. Сугавара малкяр жашдан 15 жылгъа тамата болгъанлыкыгъа, аны хар айтханын этип, устандан кеп затха юйренгенди. Бачи улуну уа кесини устазына санагъанды. Малкярлыланы айранларын Хамзатны юйюнде ичгенде уа, болмагъанча бек жаратханды. Уллу ыразылыкыда, хурмет этип кетгенди японлу ата журтуна – Малкярны деу тауларын, ёхтем адамларын, айтхылыкъ устасы Хамзатны да унутмазгъа айтып. Аны гюрбежиси да эсинде кыаллыкыды кьонакыны – аны гитче отоунда (солургъа деп этилгенди ол) малкяр адабиятны мурдорун салган закий Кязимни сураты тагылынды, ол кеси кьолу бла ишлеген кыпты да сыйлы жерде турады.

Башында айтылгъаныча, Россейде Бачи улуча устала бек аздыла. Алай Хамзат менсиниуден, ёхтемлениуден да кенгеди. Зарланыу, эришиу деген затла уа эсине да келмейдиле. Умуту уа барды: XVIII–XIX ёмюрледе жашагъан кыарачай-малкяр аскерчини сауут-сабасын толусунлай этерге... Алай анга заманы жетмейди алыкыа. Суйсе, суймесе да, сапарилшени этерге тюшеди. Алайсыз уллу юйюрюню тутхан тынч болмаз эди. Хамзат, юйдегиси Бёзюланы Ёзюрюню кызы Сафият бла, Аллахха шукур, беш сабий ёсдюредиле: Зухура (КъМКЪУ-ну биология бёлюмюн бошап, устазлыкъ ишдеди), Фаризат (СГУ-ну экономика бёлюмюн тауусуп, почтадады), Асият (модельер-закройщик-

ди, заочно эл мюлк академияда окъуйду), Адам (КъМКъУ-ну медицина факультетини стоматология бёлюмюню студентиди), Самат (11-чи классны окъуучусуду).

«Хар сабий кеси ырысхысы бла тууады, – дейди кёп сабийли ага. – Алай алагъа болушургъа, кёз-къулакъ болгъанлай турургъа керекди. Ол хар ата-ананы да баш борчуду. Мен насыплы адамма – суйген ишим бла кюрешеме, энди манга киши да чырмамайды. Гюрбежимде тырман, оноу этген да жокъ, жүрсгим излеген заманда, кёлленсем, ишлейме. Ишни кезиуонде уа нени да унутама... Насыпха, юйдегиле мени болушлукъчуларымдыла – иги окъуулары, ишлери, кыылыклары бла да. Гюрбежиде этерге керек ууакъ-тюек ишлени да тамамлайдыла, угъай демейдиле».

Ма алайды Россейден тыншында да аты махтау бла айтылгъан малкъар темирчини жашауу. Хамзат миллет адамыды – халкъын, Малкъарын да бек суйген. Иши, жашауу, уллу юйюрю да анга пагъатдыла. Отну ышыра, сагъышлы олтургъан кезиуонде, баям, ол сезим да жарыга болур аны огъурлу бетин.

БИТТИРЛАНЫ БОРИС

(1957 жылда туугъанды)

Кёкню ариулугъу, аны жашырын теренлиги адам улуну не заманда да кесине тартханлай, аны акъылын къозгъагъанлай турады. Бир тюрюлю тыйгъычы болмагъан чыпчыкъча, бийикге кётюрюлюп, хауаны женгиллигин сынаргъа суйгенле аз туююлдюле. Биттирланы Адрахманни жашы Борис аскер къуллугъунда лейтенантдан полковник чынына дери ёсген таулу лётчик-истребитель.

Аны ата-анасы юйюрлерин кёчгюнчюлюкню къыйын жылларында Къыргъызстанны Кант районуну Дмитриевка элинде къурагъандыла. Борис да анда туугъанды. Жашха жыл да толгъунчу, Биттирлары ата журтха къайтадыла, Акъ-Сууда орналадыла.

Борис эслилиги, акъылы бла да тенглеринден айырмалы эди. Ол Акъ-Сууну орта школуну тарыхында алтын майдал алгъанладан биринчи болгъанды. Андан ары жашаууму не бла байламлы этейим, не усталыкъ сайлайым деген сагъыш жашны ахырда къайгъы этдирмегенди. Нек дегенде ол сабийлигинден окъуна лётчик боллугъуна ишекли туююл эди. «Акъ-Сууну башы бла таула жанына самолётла учуучу эдиле, – деп эсгереди Борис. – Биз, сабийле, туюнден алагъа къарап, кимибиз лётчик, кимибиз космонавт боллукъма деп, аллай умутла этгенбиз. Бир

8-чи классда болур эди, биз «Ким не усталыкъ сайлайды» деген темагъа сочиненис жазабыз. Мен лётчик болургъа суйгеними билдирме. Устазыбыз сочинениямы класс аллында окъугъанда, бары да харх этип кюледиле. Сиз алай эсегиз, мен сизге кёрнюзгюрге деп, бютюнда къаты болама».

Школну бошагъандан сора, алтын майдал алгъаны себепли, Борис окъургъа къайры суйсе, ары кирирге эркин эди. Атасына лётчик усталыкъны сайлагъанын айтханда, ол ыразы болмайды. Анга да къарамай, жаш документлерин военкоматха элтеди. Алай врачла аны саулугъу осал болгъанын ачыкълайдыла: окулист «дальтониксе» дейди, кардиолог жүреги тапсыз ишлегенин айтады. «Сюе эсенг, техника училищеге бар, лётчик болургъа уа жарарыкъ туюлсе», – деп ашырадыла.

Алай бла, ол Ростовну къырал университетини физика-математика факультетине кирирге хазырланады. Былайда бир затны айтыргъа гийишлиди: Борисни атасы Адрахман жапшы аскерге барлыгъын суймей эди: «25 жылны сени къайры болса да жиберип, ананг бла мен къалай турлукъбуз?» – деучю эди. Ол себепден, хыйлалыкъ этип, алгъадан окъуна аскер комиссариатха барып, Борис медицина тинтиуледен ётмезча, врачла бла келишген эди. Алай жашыны мудах болгъанын кёрген атаны жүреги тёмейди, ол хыйлалыкъны юсюнден айтады.

Бир кюнню ичинде медкомиссиядан жангыдан ётюп, Борис 1974 жылда Ставропольда хауада къоруулаучу аскерлеге лётчиклени бла штурманланы хазырлагъан бийик авиация училищеге киреди. «Бир алты айдан биз учуп башлагъан эдик. Биринчиден Чехословакияда чыгъарылгъан окъуу-тренировка самолётлада юйрене эдик, 3-чю эм 4-чю курслада уа МИГ-леде учханбыз», – дейди ол.

Тёрт жылдан, окъуун бошап, ол лётчик-истребитель болады. Училищеден сора Туркменистанны Небит-Даг шахарына гюшеди. Тёгерек къум болгъанлыкъгъа, шахарчыгъ'а ариу эди. Мында ол Эбзеланы Мажир бла танышады, Хасаниядан таулу жаш бла. Ол да аскер лётчик эди. Ала бирге тёрт ай чакълы къуллукъ этгендиле. Андан сора Борисни Горький областьха кёчюредиле, ол а Туркменистанда Красноводск шахарда къалады. «Ызы бла, мен билгенден, ол Германияда, Азербайджанда да къуллукъ этип тургъанды. Жаннетли болсун, ёлгенди», – дейди Битир улу тенгини юсюнден.

Аскерде аслам заманны жигитибиз Калинин областьда ётдюреди (бюгюнлюкде ол Тверь областьды). Къуллукъ этерге лейтенант чында келген эсе, ызы бла тамата лётчик, звенону командири, эскадрильяны командири орунбасары болады. Андан сора Москвада аскер академияда билимин ёсдюреди. Ара шахардан къайтхандан сора уа, Борисни полкну командирини виместители этедиле. Бу жылланы ичинде ол МИГ-25, СУ-15,

МИГ-31 истребительледе учанды, 1-чи класслы лётчик болганды.

Мамыр жашауда лётчик-истребитель неге керекди, ол не бла кюрешеди дегенле да болурла. Ол жыллагъа «гонка вооружений» деп айтадыла, – кыралла сауутларын кючлендириу бла къаты кюреше эдиле. «Биз Ата журтубузну кьорууларгъа хазырланганбыз. Мен учхан истребитель-перехватчик, тюрлю-тюрлю электрон приборла бла жалчытылыннганына кёре, аламгъа чыкъгъан ракетагъа ушагъанды. Илмуда не жангылыкъ бар эсе да, ол авиацияда хайырланылады, самолётланы двигательлери, радиолокациясы, сауутлары да илму бла тенг тюрленедиле», – дейди Борис.

Быллай сейир машинаны жюрютгенде, къаугъасыз да болмайды. Лётчикни саулугъуна, ол угъай, жанына окъуна кьоркьуулу кезиуле тубемей къалмайдыла. «Былайда бир ишни юсюнден айтырыкъ эдим. Бюгюнча эсимдеди, 1981 жылда, 31 августда, мен ол кезиуде тамата лейтенант эдим, Маршанскде 9 жаш лейтенант кёкге чыгъабыз, сунмай тургъанлай кюнню халы бузулады. Биз учургъан СУ-15 самолётлада жауунну кезиуюнде учаргъа ахыры да жарамайды: аны терезеси плёнка бла жабылгъанча болуп, жукъ да кёрюнмей къалады. Жерге кьоннганда да, тормоз системасы ышаныулу тюйюлдо. Аны себепли бизге терк окъуна кьонаргъа буюрадыла. Истребитель кьоннганда, уллу терклик бла келеди, сагъатха 350 километр тенгли бир, полосаны узунлугъу уа 2 километр бла жарымды. Ол теркликни тормоз парашютну болушлугъу бла азайтадыла. Мен биринчи кьонама. Ызымдан келген самолёт жерге жетгенлей, аны парашюту юзюлюп, ол кеси аллына баргъанча болуп, трассадан тышына чыгъады. Аны ызындан келген 7 машина да тюз алай боладыла. Аварийный команда бир-бири ызындан кьоннган самолётланы тартып чыгъарыргъа кючден жетишеди. Аллах сакълагъан болур, тогъуз жашдан бирибизге да заран болмагъан эди. Насыбыма, андан сора мен аллай кьоркьуулу кезиулеге тюшмегенме, Аллах мени уллу хатадан сакълагъанды».

Жаш къаугъалы болумгъа тюшмегени, аны юйретгенле кючлю болгъанларыны, ол окъуугъа эсин бёлюп берилгенини хайырындан да болур. «Мен окъуугъа киргенимде, инструкторларыбыз Уллу Ата журт урушну заманында учуп айланган лётчикле эдиле. Аланы аллай сынамылары болгъанды! Бизни кабинагъа олтуртуп, кёзлерибизни жабып, бу приборну, башхасын кёргюзт, ол кезиуде, бу кезиуде къайсы приборну хайырланырыкъса деп, билимибизни автоматизмге дери жетдирген эдиле».

Былайда бизни жигитибиз миллет атыбызны аламны бийиклигине чыгъарыргъа аз къалгъанын да сагъыныргъа тийишлиди. Аны Звёздный шахарчыкъгъа космонавтланы хазырлагъан къауумгъа кирирге чакъыргъан эдиле. «Звёздный

шахарчыкъда медицина комиссияда Чабдарланы Роза деп таулу тиширыу болгъанды, манга аны юсю бла чыкъгъан эдиле, – деп эсгереди Борис. – Алай мен унамагъан эдим. Кесими къарыууму билип этгенме алай, космонавтланы саулукъларына сурам къаты болгъанды. Аладан ётмей, артда лётчик да болмай къалыргъа къоркъуу бар эди. Таулула айтханлай, тау башында жугъутурдан эсе къолда къоян ахшыды. Алай этгениме бир кюн да сокъуранмайма».

Биттир улу аскер авиацияда 25 жыл къуллукъ этгенди. Андан ол бек къыйын 90-чы жыллада кетгенди. Бюгюнлюкде ол Май районну Новоивановское элинде жашайды, Октябрьскийде школ-интернатны директоруду. «Сабийлеге лётчик болгъанымы юсюнден айтсам, ала сейир этип тынгылайдыла, ким биледи, аладан бирлери бу усталыкъны сайласала уа, – дейди ол. – Кёкге суймеклигими юсюнден айтмай болалмайма. Мен билип, жер башында лётчикча адамны кёлюн быллай бийикге кётюрген экинчи усталыкъ жокъду. Жюз кере учсанг да, кёкге бир чыкъгъанынг экинчиге ушамайды, къуруда жангы зат ачханча боласа. Телевиденияда тюрлю-тюрлю авиашоу кёргюзтселе, учуп баргъан самолётну тауушун эшитсем, кёкге тансыкъ болгъанымы букъдуралмайма. Учарыгъым бек келеди, жюрегим кёкге тартады, аны ёмюрден ахыргъа суйгенлей къалдым. Булутланы башы бла стратосферада учханыгда, асыры ариудан, тамашагъа къаласа. Сен, жерден 20 километрден артыкъ бийикликде учуп, энишге къарасанг – булутла, ёрге къарасанг а – жулдузла... Бу сейирликни айтып ангылаталлыкъ туююлсе».

Борисни ахыр заманда къырал оноучула аскерге, алгъынча, энчи эс бёлюп башлагъанлары ёхтемлендиреди: «Витязи» къауум, шоу къурап, къараучуланы сейирсиндирип, самолётланы сатаргъа болушадыла. Ала россей авиацияны даражасын кётюргенлерине сёз да жокъду. Авиашоуну кёрген жаш адамла бу усталыкъны сайларгъа да болурла. Трюкланы юсюнден айтханда уа, аскер лётчикле барысы да аланы эте биледиле, ол санда мен да».

Кёпле Борисге лётчик болгъанынга сокъуранмаймыса деп соруучудула. Алай ол угъай деп таукел айтады: «Бу усталыкъ мени толусунлай бийлегенди. Романтикасыз, лётчик болгъан къыйынды. Кёкге суймеклигинг болмаса, учаргъа юйренириксе, алай бу усталыкъда кёпге турлукъ туююлсе. Булутлада учуп, аладан чыкъсанг, тюрбюнде – туман, аллында уа – жарыкъ кюн, башында – жулдузла. Бу затла битеу къыйынлыкъланы да унуттурадыла. Аны ючюн жаш адамлагъа лётчик болугъуз деп, ишексиз айтама».

Борис ата-анасына дайым да ыразыды, ала анга суйген усталыгъын сайларгъа къойгъанлары ючюн. Аны атасы Адрахманны агасы 1937 жылда репрессиягъа тюшген эди, алай бла, Орта

Азиягъа кёчюрюлгенде, анга 8 жыл толгъан эди, кеси да ёксюзлей къалгъанды. Анасы Отарланы Хусейни кызы Кезибанны атасы да урушда белгисиз тас болгъанды. «Болсада атам бла анам, жашауну ныхыт жолларында тас болуп къалмай, уллу юйюр ёсдюргендиле. Мен сейир этеме, ол заманда аллай бир къыйынлыкдан ётюп, уллу юйюр къурагъанларына: төрт жаш бла бир кызы ёсдюргендиле. Барыбызгъа да билим бердиле, усталыкъ да алдыкъ. Кеслерини уа бир болушлукълары болмагъанды. Бюгюнлюкде да бизге ала болушургъа кюрешедиле».

Борисни юйюрюню юсюнден айтханда уа, ол Курданланы Ражабны кызы Жамиля бла эки кызы бла бир жаш ёсдюредиле. Тамата кызы Жаннет Тверьде ишлейди, бухгалтер билим алгъанды, жашы Руслан да анда аскер-хауа къоруулауну академиясында окъуйду, ортанчы кызы Света уа экономистди. Бюгюнлюкде юйюрюне, эки туудугъуна да къууана жашайды Биттирланы Борис. Алай кёкге къарагъаны, анда самолётну тауушун эшитгени сайын, тансыкълайды усталыгъын, кёкге илячинча учхан заманларын эсгере.

НАТАЛЬЯ Бельх
ТЕМУККУЛИАНЫ Асият

МУСТАФАЛАНЫ МАГОМЕТ

(1957 жылда туугъанды)

Къабарты-Малкъарны сыйлы врачы, медицина илмуланы доктору, профессор, республика клиника больницаны бет-жаякъ хирургия бѐлюмюню таматасы, КъМКъУ-ну медицина факультинде тиш-бет-жаякъ сюеклеге къарагъан кафедраны башчысы... Аллаи жетишимлени иесиди Мустафаланы Шабазны жашы Магомет. Дагъыда ол Американы Бирлешген Штатларыны бет-жаякъ, пластика эм реконструктив хирургия академиясыны, Европаны баш эм бет-жаякъ хирургларыны ассоциациясыны да членлериди. Дайым европа ассоциация къурагъан конгресслени ишине къатышады, ала уа Испанияда, Францияда, Финляндияда, Англияда, Шотландияда, Германияда, Италияда бардырыладыла.

Мустафаланы Магомет Тѐбен Чегемде 1957 жылда, 12-чи июньда туугъанды, орта школну да анда тауусханды. Иги окъугъаны ючюн, 6-чы классда аны «Орлёнок» деген битеусоюз сабий лагерьге солургъа иедиле. Тамата класслада уа комсомол организациягъа башчылыкъ этип турады. Тарых магъаналы урушланы, сермешлени юслеринден китапланы окъургъа сюйгенди. Анга кѐре фантастиканы да. Медицина уа бир заманда да юшис келмегенди. Суворов атлы училищеге кирирге эди мураты, аллай ата-анасы унамадыла.

Школдан сора лётчиклени хазырлагъан училищеге киреме деп, поездде бара, костюмун, андагы ахчасы бла документлерин урлатады. Артха къайтып, документлерин жангыдан хазырлагъан заманда, комсомолну область комитетинде Махачкъаладагы мединститутха бар, бир направление къалгъанды дейдиле. Ол а анга онг бере эди къагъытларын ары берирге, окъуугъа уа, къалгъанла бла бирге экзаменлени ёталса, алай кирлик эди. Унамайды. Юйде уа аны юсюнден сагъынганда, барысы да: «Бар ары окъургъа, бар!» – деп тохтайдыла. Аны бла жолгъа тебирейди.

Махачкъалада уа экзаменлеге хазырланмагъанды. Тенгиз жагъасында, шахарда айлана, къадаары былай тюрленнгенине ийналмай эди. Анга ол заманда жаланда 16 жыл бола эди. Экзаменлени берип, артха, Тёбен Чегемге, келеди. Августну ахырында уа почтальон институтха киргенини юсюнден извещенияны береди. Ма алай, билими анга жол ачып, сунмай тургъанлай, Магомет Дагъыстанны мединститутуну студенти болады. Уллу юйюрге ёсген жаш окъуугъа тюшгенини насыбын ангылагъанды. Колхозла чачылгъынчы, атасы анда ишлегенди. Анасы уа – Ахкёбекланы Айшат – төрт сабийин да ёсдюре, эки къарт ыннагъа да къарагъанды. Ала экиси да кёп ауругъандыла. Туудукълары Магомет да, аны кёре, жарсыгъанды алагъа.

Институтда ол бек ахшы адамлагъа тюбегенди. Окъургъа уа Магомет не заманда да суйгенди, мында уа илму тинтиулеге, сынау ишлеге къатышханын да бек жаратханды. Сынаулары итледе этгендиле. Алай бла, студент заманында окъуна Магомет тенглерины аллында конференциялада доклад бла сёлешгенди. Алчы, билимли, фахмулу студентге саналгъанды. Аны себепли Магометни институтну кафедрасында къояргъа суйгенлерин айтады аны илму башчысы, алай ол унамайды. Умуту хирург болургъа эди.

Хирургну усталыгъын ол кесине, институтха кирип, бир кесек окъугъандан сора белгилеген эди, ючюнчю курсда уа хирурглары кружогуна жюрюп башлайды. Бир жылдан а Магомет поликлиникада врачны болушлукъчусу болуп ишлейди (окъуудан бош заманында), саусузлары тишлерине багъады, кетереди. Окъуудан сора ингирде 19 сагъатха дери лаборант, кече уа реанимацияда медбрат болуп ишлегенди. Бешлеге окъугъаны себепли, башхаладан эсе кёбюрек эди таулу жашны стипендиясы, аны юсюне лаборантны бла медбратны иш хакъларын да ала эди. Бир-бирледе уа вагонлары жюклерин да ташыгъанды – ахчасы илму тинтиулеге, реактивлеге бла суратлагъа кете эди.

Нальчикге келгенден сора, интернатурада реанимациядан бла анестезиологиядан усталыкъ алады – аллай билим медицинада ишлегенни хар бирине да бек керекди. Ызы бла ол төрт жылны республиканы клиника больницасында анестезиолог-

реаниматолог болуп ишлейди. Реанимация бѣлжумну таматасы Къудайланы Юсюпну жашы Абдул-Керимни уа, анга тийишли болушханы эм эс тапдыргъаны ючюн, уллу ыразылыкъ бла эс-гереди.

Магомет андан ары да окъургъа сую эди. Алай анга Махачкъалада ординатурагъа иербиз дегенле сѣзлерине ие болмадыла. Кеси амал изледи да, ара шахаргъа кетди. 1983–1989 жыллада ол Москвада окъугъанды эм ишлегенди. Ординатураны Москваны кырал медицина-стоматология университетинде (МГМСУ) ѳтгенди. Андан сора, аспирантурагъа кирип, кафедрада ассистент болуп ишлегенди. Кандидат диссертациясын къоруулагъандан сора да, Мустафа улуну университетде ишлерге къоя эдиле, алай ата-анасы ючюн Нальчикге къайтады.

Болсада медицина илмуланы кандидаты Мустафаланы Магометге Нальчикде иш табылмады. «Бизде аллай саусузла жокъдула, сенича специалистле да бизге керек туююлдуле, – деген сѣзле бла тубедиле анга республиканы Саулукъ сакълау министерствосунда. Артха, Москвагъа, кетерге таукелленеди, алай алгъа ата-анасын кѳрюрге Тѳбен Чегемге келеди. Мында атасы бла биченнге барады. Ол таулада тургъанлай, ары обкомну къара «Волгасъ» келеди. Больницагъа къыйын саусузла туюшгенлерин, алагъа болушлукъ керек болгъанын да айтадыла. Арта белгили болгъаныча, бийик къуллукълада ишлегенле авариягъа туюшгендиле. Алагъа бир айны бакъгъанды Магомет Шабазович, сора Москвагъа кетерге тебирейди. Ол заманда КъМКЪУ-ну ректору Владимир Глостанов, аны кесине чакъырып, стоматология факультет ачаргъа деп тургъанын билдиреди.

Алай бла 1992 жылда, КъМКЪУ-ну медицина факультетинде стоматология бѣлжум ачылгъанда, анга Магометни башчыгъа саладыла. 1993 жылда уа бет-жаякъ хирургия кеси энчи бѣлжум болады. Анга биринчи кюнден бери Магомет башчылыкъ этип келеди. Алай бла больницада, университетде да ишлейди. Болсада, стоматология кафедраны биринчи таматасы болургъа ыразылыгъын берирден алгъа, ол кадрланы сайлауда эркинликни голусунлай анга къоярларын излейди. Анга угъай демейдиле.

Не жаны бла да бу бек къыйын иш болгъанды: кафедраны эм клиниканы мурдорун къурау, кадрланы сайлау эм хазырлау. Жаланда илму жаны бла угъай, анга больницада ишлерге да уста специалистле керек эдиле. Республикадан тышындан специалистлени чакъырып, мекамгъа ремонт эте, оборудованианы сатып ала дагъыда кѳп тюрлю жумушланы тамамлай, къазауат этип ишлегенди Мустафаланы Шабазны жашы Магомет.

Аны урунуу ызы юч тюрлю болгъанды. Биринчиси – саусузгъа болушхан иши; экинчиси – бу усталыкъ жеринде туруп гурмазча илму тинтиле, излемле бардыруу; ючюнчюсю уа – бу усталыкъгъа фахмусу болгъан жаш студентлени сайлап юйре-

тиу, алагъа насийхатчылыкъ этиу. Аланы барын да бек магъаналылагъа санайды ол кеси да. Хирургия уа Магометни жашаунда баш жерни алады, къалгъан затла уа аны ызындандыла.

Магомет Шабазович, 1997 жылда Москвада доктор диссертациясын къоруулап, медицина илмуланы доктору болады. Кандидат иши операцияладан сора бетинде къалгъан уллу жараланы башха жерлеринден кечюрюлген тери бла жабыугъа жораланган эди. Доктор диссертациясы уа бетлеринде, жаякъларында къыяулары болгъанланы шендююю препаратла бла багъыугъа аталгъанды. «Экспериментальная апробация и клиническое применение разорбруемых мембран в комплексном лечении переломов костей лицевого скелета и при реконструктивных операциях» деген тема эди аны доктор диссертациясы.

Больницада Магомет башчылыкъ этген бѐлюмге бет ормларында, жаякъларында, ауузларында, тишлеринде къыяулары эм ауруулары болгъанла келедиле. Туугъанларында окъуна эринлеринден, жаякъларындан, тынгылауукъларындан къыяулу сабийлени багъыугъа да мында уллу эс бурулады. Сыннганычыкъгъаны болгъан саусузланы саны уа битеу да 40 процентге жууукъду. Ол а аз туююлду. Адамла юйлеринде, транспортда, спорт бла кюрешгенде да ачыйдыла эмда тюрлю-тюрлю жарала бла тюшедиле бери. Мында уа саусузлагъа ишлерине жууаплы кѐзден къарагъан уста специалистле тюбейдиле. Мустафаланы Магомет кесини бѐлюмюне бирикген, билимли, бир ниетли тири жаш специалистлени жыйгъанды. Ол да аны уллу, ахшы жетишимлеринден бириди. Аны къолунда ишлеген врачладан кѐпле кандидат диссертацияларын къоруулагъандыла, больницада, университетни кафедрасында да ишлейдиле. Иште тюбеген проблемалагъа уа тынгылы илму тинтиу этиледи. Врачны ишинде уа, илму бла сынау бирге атласала, андан аламаты не? Биргесине ишлегенледен Мустафа улу Батырбекланы Фатиматны, Къужонланы Жамболатны, Мустафаланы Муслимни, Ахкѐбекланы Тенгизни, Шукаланы Назирни эм башхаланы уллу ыразылыкъ бла айтады. Алайды да Магомет Шабазович башчылыкъ этген коллектив жюрек халаллыгъы, таза ниетлиги, жууашлылыгъы бла да айырмалыды. Ол кеси уа биргесине ишлегенлеге не жаны бла да юлгюю.

Шабазны жашы, жаланда ишлеген коллективине ахшы юлгю кѐргюзтгени бла къалмай, Газаланы Аммайны къызы Земфира бла да ахшы юйюр къурап, юч сабий ъсдюредиле. Эки къызы – Фаризат бла Сафият – университетни стоматология бѐлюмюнде окъуйдула, жашы Исмайыл а школну быйыл тауусханды. Земфира да, баш иесича, илмугъа берилген адамды, экономика илмуланы докторуду, КЪМКЪУ-ну менеджмент бла маркетинг кафедрасыны доцентиди. Иши, жашауу, билими бла да эрине тийишли адамды.

Республика больницаны бет-жаякь хирургия бёллюмюню тамагасы Мустафаланы Магомет дуняны бек даражалы медицина аралары бла байламлыкь жюрютеди: Американы Бирлешген Штатларыны бет пластика эм реконструктив хирургиясыны академиясы эм Европаны баш-жаякь хирургларыны ассоциациясы бла да. Дагъыда Россейни кёп институтлары бла да бирге бардырады сынау ишин: Пластика хирургия эм косметология институт (аны директору профессор Владимир Виссарионовду), Москвада стоматология университет бла да. Магомет кеси да ол университетде окъугъанды, диссертациясын хазырлагъан заманда. Ол окъуу юй саулай кыралда да бет-жаякь хирургия усталыкыгъа башчылыкь этеди.

«Россейни сабийлери» программаны чеклеринде «Бетден-бетге» акциягъа он жылны ичинде къатышханды: америкалы коллегалары бла ёксюз сабийле тургъан юйледе бет-жаякь тийресинде кыяюлары болгъан сабийлеге операцияла этгенди. Ол жандауурлукь ишин бюгюнде да бардырады. Шуёху Владимир Виссарионов бла төрт ёксюз сабийчикге операция этгенлеринден сора, ол сабийчиклени юйюрлеге жангы ата-анала алгъандыла.

«Болушлукь излеген, инжилген адамгъа болушхандан бек жюрегинги хош бир зат да этмейди. Жаланда ачыгъанла, ауругъанла, кыйналгъанла излейдиле врачны. Бетинде кыяюу бла туугъан сабийни кыйналгъанындан къутултсанг, ол къуанчны бир зат бла тенглешдираллыкь туююлсе. Аллай кыяюлулагъа бакъгъан жаланда бизни арады. Сабийле уа, къуру кеслери кыйналгъан бла къалмай, битеу юйюрлерин жарсыгадыла. Алагъа тийишлисича ашаргъа, сёлеширге, ышарыргъа онг бергенни уллу къууанчха санайма мен», – дейди Шабазны жашы Магомет ишини юсюнден.

Дайым окъууда, иште, излеуде, тинтиудеди аны жашауу. Битеу жетишимлерине кесини кыйыны эм иш кёллюлюгю бла келгенди. Жашауунда аз чырмаулагъа тюбемегенди Магомет, алай, кёлсюзлюк этмей, не заманда да муратына жетерге кюрешгенди. Кесин насыбы тутхан адамгъа санайды. «Аллах жол бергенди манга, мен да аямай ишлерге кюрешгенме. Атам бла анам, юйюрюм, юйдегим да мени ангылагъанлары бла кёллендиргенлей турадыла. Ангылау болгъан жерде уа насып да болады». Алайды бу фахмулу врачны, таза ниетли таулуну оюму.

Хирургланы насыплары да башха тюрлюдю, аны ючюн ала уллу кыйын саладыла. Магомет Шабазович а кыйын ишинде не тюрлю тапсыз болумгъа да хазыр болургъа кюрешеди. Саусузла жаланда анга ышанып келгенлерин билген Магомет, Аллахны болушлугъу бла, алагъа эс тапдыра, кёл этдире, игиликге ийнандыра жашайды.

Минги таудан Эверестге Тейри кылыч тартхан

САРАККУЛАНЫ АСИЯТ

ЁЛМЕЗЛАНЫ
АБДУЛ-ХАЛИМ

(1957 жылда тууганды)

Ёлмезланы Мукайны жашы Абдул-Халим, биринчи таулу болуп, 2009 жылны 19-чу майында дуняны бек бийик таууна – Эверестге – чыккыганды.

Ол Къазахстанда тууганды. Школну Терс-Къолда бошоп, КъМКъУ-ну экономика факультетинде заочно окъуганды.

Абдул-Халим халкъла аралы даражасындагы кутхарыучуду. Элбрус тийресинде таугъа ёрлегенлени жол усталарыды. Россейни МЧС-ини КъМР-де бёлюмюню «Эльбрус» излеу-кутхарыу къауумунда жыйырма төрт жылдан бери ишлейди. Тас болган туристлени, альпинистлени кутхарыргъа 500 кере барганды. Минги таугъа 250-ден артык кере чыккыганды.

Альпинист жаш Кавказ, Алтай, Гималай таулары эм бийик төппелерине да ёрлегенди. Россейни ски-альпинизмден чемпионатларына къатышып турганды. Элбрусха кётюрюлюп, терклиги бла рекорд салганды. Бусагъатда Терс-Къолда жашайды. Шауаланы Рита бла юч сабий ёсдюредиле. Жашы Дагиб, кызы Зульфия да Санкт-Петербургда окъуйдула. Дагиб связъны институтун, Зульфия да 1-чи медицина институтну бошай турадыла. Гитче жашлары Ислам алыкъа школчуду.

«Бёрю атарыкъ – бёркюнден», – дейдиле халкъда. Алай эсе, жашауда уллу жетишимлеге, этген муратына жетерик – гитчелигинден да белгилиди. Адамны дуняны бек бийик таууна – Эверестге – чыгъарыгъы-къаллыгъы уа сабийлигинде эслене-билине болурму? Анга къарап, жангылмай, ол алапат альпинист, къутхарыучу болукъду деп айталлыкъбызмы? Баям, угъай. Нек дегенде аллай альпинист, къутхарыучу да болур ючюн, бек алгъа жүрек кюч, кесинге, этген муратынга ийнануу, ышануу да керекдиле. Аланы уа спортсменле, сабий кюнлеринден башлап, муратларына жетгинчи, кюнден-кюннге, жылдан-жылгъа ёсдюре, жашауларын, акъылларын да ол жанына буруп къоядыла.

Айхай, къадар да хар спортсменнге бирча жарыкъ къарамайды. Ол кеси айырады – жетдирикмиди альпинистни муратына, огъесе термитипми къоярыкъды. Бирде уа анданамы къаты сынау берир, Аллахды билген.

Бир бутун эки кере, ызындан бирси бутун да сындыргъанда, спортну къоймазгъа, анга кергичилей къалыргъа сабий Абдул-Халимге къаллай тёзюм, кюч-къарыу да керек эдиле? Операция эте, докторла берген наркоз азлыкъ этип, «саулай» бичакъ тийгеннге тёзген жигитликге уа не айтхын? Ол кюн билдиргендиле анга: «Бюгюн мынга тёзген – сен кёп жашарыкъса», – деп.

Абдул-Халимни жашауу, атасы Мукайгъа ушаса, 103 жылгъа жетерикди. Ол жыл санда да чалгъы чалгъанын, бахча ишлегенин къоймагъан къарт, чынтты таулуча, ахшы юлгю къойгъанды юйюрюне. Аны уллу кызы Захира: «Ата бизге «аманланы ичинде игилесиз, игилени ичинде уа аманласыз» деп ёсдюргенди», – дейди. Таулулада ата-ана сабийин махтагъан адет жокъду. Мукай да ол тукъум затлагъа бек сакъ эди.

Элбрус тийресинде туугъан Мукай, кёчгюнчюлюкден къайтханда, тюзге бармай, атасыны жеринде ишлегенди юйюн. Кечекюн да, эрттен-ингир да деу тауланы кёрюп тургъан Абдул-Халим алагъа жан атмай амалы жокъ эди. Тау башына чыгып, аны кесине бойсундургъанын кёргюзтюр ючюн угъай, адам улусу алагъа тенг болургъа кюрешгенин, таула аны, таулуну, кеслерине тенг этерлеми деген соруууна жууап излей.

Абдул-Халимни, муслийманланы сыйлы жерлерине барып, хаж къылып къайтыр мураты да барды. Ол да бошдан туююлду. Атасы Мукайдан бла аппасы Дагибден къаны бла келген жүрек галпыууду ол аны. Таулагъа элтген жолуна да анстан чыкъмагъанды. Анасы Хаджиланы Мюрютханны аппасы Жаппулары Жатчи 1828 жылда генерал Эмануэльни къаууму бла Минги таугъа биринчи атланган таулуладанды.

Ёлмез улу кеси уа Минги таугъа биринчи кере 28 жылында ёрлегенди. Ол жыл сан альпинистге кечирек окъунады. Алай, битеу аллында баргъанланы озуп, Элбрусну эки тёппесине да

чыкыгыяны аны кеси къарыууна ышандыргъанды. Эверестге ёрлерге да ол кюн кёлленгенди.

Ёлмез улу Эверестни башына таза ниети бла баргыяны себепли, чыгыалгыянына уа не сёз! «Таула кеслерине хурмет этмегенлени къоймайдыла. Аллаиланы жутуп къоядыла, неда ала, чыгыалмай, тюбюнде къаладыла. Таулары кеслерине бойсундурургъа кёпле излейдиле. Алай аллайлагъа таула эшиклерин ачмайдыла, – дейди Абдул-Халим. – Таулары бойсундурмайдыла, алагъа чыкыгъан этедиле, ёрлеген. Къуранда «таула, Аллахдан къоркып, къалтырагъан этедиле» деп айтылады. Аланы жанлары барчады. Дайым да тепгенлей турадыла. Таулары Аллах жерни чайпалтмай турургъа деп жаратханды. Аланы тамырлары жер юсюнде кёрюнгенлеринден эсе, эки кере тереннге кетедиле. Къыямат кюн ала юзмез боллукъдула».

Къарачай-малкъар эпосда да таулары юсюнден тюз да бу оюм айтылгыяны сейир туююмюдю?! «Ала (Тейриле. – С. А.) жерни жаратханда, жер къалтырауукъ, тенгизле чайпалыулу, толкунлу болгъандыла. Нарт улула, баш уруп, Тейрилеге жети жылны жиягъандыла, айтхандыла:

Жерни жаратхансыз – къалтыратмагъыз,

Суулары болдургъансыз – чайпалтмагъыз! –

деп тилегенлеринде, Къайнар-тейри, таулары жаратып, жерге чойле этип ургъанды. Андан сора жерни къалтырагыяны, тенгизлени чайпалыулары тохтагъанды».

Сейир туююмюдю, бурун, тейрилеге табынган заманлада окъуна, таулула таулары юсюнден Къурандача айтханлары?! Аны себепли таулары, Къуранны да бирча сыйлы кёрген таулу, Ёлмез улу, Гималайны сууугъун, бузун, къарын да хорлап, Эверестни башына чыкмай – чыгыалмай – къаллыкъ туююл эди! Ол – боллукъ иш эди!..

Альпинист кесини узакъ, къоркыуулу да жолуна нёгерсиз, тренерсиз, докторсуз атлана: «Биргеме Аллах болгъанды», – дейди. Бу сёзлеге эс бурмай къояргъа да боллукъ эди. Алай, андан сау-саламат къайтып, Москвагъа жетгенинде, ары дери кишиге да айтмагъан жашырынын эгечи Назифагъа ачыкъ этгенди: «Ары тебирегинчи окъуна, къулагъыма бир ауаз келген эди: «Жолгъа бешеулен атларырыкъсыз. Аладан жангыз сен чыгъарыкъса башына», – деп.

Андан сора да Абдул-Халимни жашауунда сейир этерча затла кёп кере бола тургъандыла. «Тырныаузда къутхарыу ишле бара эдиле, – деп эсгереды Ёлмез улу. – Басхан сууундан адамны чыгъарыргъа тюшеди. Мен, белиме да жип кысып, суугъа кире. Олсагъат, суу уруп, мен жыгылама. Жашла жипни тутуп тургъандыла. Кесиме келеме да, Аллахдан: «Бюгюн мени ахыр кюнюмюдю?» – деп сорама. Ол а: «Угъай», – дейди да, мени аякъ тюбюме ташла салады. Башымы кётюргенимде, ауузумда,

бурунумда не кѳулакѳларымда суу жокѳ эди. Басхан суудан уртлагѳан да этген эдим. Ол заманда мен вакуумда кибик тургѳанма. Аллах ма алай болушады...»

Жигит альпинист узакѳ жолоучулугѳундан кѳп сурат келгиргенди. Алагѳа кѳарай, былай айтады: «Бийикден-бийик ѳрлей баргѳаныбыз сайын, эслейсиз да, суратла да аздан-аздыла. Жолну ол бѳлегинде бир кере жангылгѳанны иши кыргы болуп кѳалады. Биргеме кислород баллон да бар эди, аны бла 7300 бийикликде хайырланып башлагѳанма. Кѳапланы тазаламайдыла да, тынгылы солур амал жокѳду. Термосумда литр чайны да энишгеде ичгенме. Рюкзагымда аладан сора кѳол кѳапла бла сурат алгѳан аппаратым бар эдиле. Хазна жукѳ ашамай эдик. Аллай амал жокѳду анда. Эверестге ѳрлеп, тюшер кѳарыуунг жокѳ эсе, анда ашарма да, кюч алырма деген – бошду».

Абдул-Халим жолоучулугѳунда он килограммдан кѳпге азгѳанды. Шерпле (Эверестни этегинде жашагѳан халкѳ) таугѳа ауурлукѳлары кѳп болмагѳанларыны хайырындан чыкѳгѳанларын билип, Ёлмез улуну ашамай тургѳан кезиулери да болгѳанды. Сора андагѳы халкѳ мал соймайды, ол кеси кѳартдан ѳлгюнчю. Бизде ол харам этге саналгѳаны себепли, этни да кѳрмегенди. Абдул-Халим 52-жыллыгѳына да тау этегинде тюбегенди. «Шапама тилеген эдим да, бѳрек эт деп, барыбыз да ашагѳан эдик», – дейди ол, хар замандача ышара.

Альпинистни, этген жигитлигин биз ангылайбыз. Алай аны профессионал жанындан башха альпинист толу ачыкѳларыкѳды. Пакистанны тауларындан кѳайтхан 44-жыллыкѳ москвачы Алексей Милевич: «Адам эки кере тууады: анасы аны тапхан кюн эм ол бир уллу иш этсе, – дейди. – Абу экинчи кере туугѳанды. 36 – 37 жылымда жашла таулада менден женгил айлангѳанларын кѳргенимде, альпинизмни кѳояргѳа керекди деген эдим кесиме. Абу уа 52 жылында чыкѳгѳанды Эверестге. Ол фантастикады! Таулада кѳп айлангѳанны кѳаны жангырып турады. Абу алыкѳа 60 жылына дери, андан сора да чыгѳаллыкѳды таулагѳа. Мен анга аны тежейме».

Абдул-Халимни биргесине ишлеген «Терскѳол» турбазаны баш инструктору Владимир Биляловский (72 жыл) анга тюз да туугѳан жашынача кѳууанады. «Таулада Абугѳа толу ышаныргѳа боллукѳду. Ол бек жууаплыды. Ол кѳутхарыучуду. Бир тюрлю амал болуп, таулада Абу кишини кѳоярыкѳ туююлду. Кеси да нѳгерсиз, докторсуз, тренерсиз, жангызлай кетгени – жигитликди. Аны жюреги дуниягѳа кѳалай ачыкѳ эсе да, кѳадары да алай жарыкѳ болсун!» – дейди ол.

Эверестни башына чыгѳып кѳайтхан альпинист кесин кѳутхарыучу болгѳанын бир заманда да унутмайды. Унутханны кѳой, Непалда, туризм алай иги айныгѳан жерде, кѳутхарыу ишлеге уллу кѳллю болгѳанлары аны бек жарсытады. Эверестде

ёлгенлени да тауда кялып кялгъанларын Абдул-Халим тюзге санамайды.

Аны халаллыгыны юсюнден да кёп хапар жюрюйдю. Эгечи Захира уа: «Бир жол тас болгъан бир кызычыкны излерге чыгып, аны ёлюп тургъанлай тапханында, жюреги кыйналып, жилип кялгъан эди», – деп эсгереди. Бюгюнлюкде Ёлмез улу кьутхаргъан сабийле Тырнауузда да бардыла. Ол Эверестден кьайтып, Тырнауузда байрам кьуралгъан кезиуде бир таулу тиширыу, кьутхарыучугъа кызычыгы бла жанлап: «Мында ырхы келгенде, сен кызымы жолну бир жанына, кьоркьуусуз жерге ётдюрген эдинг», – деген эди. Ол а, сёзсюз, кимге да кьууанчды.

Ёлмез улугъа башхала, нёгерлери да этген хурмет бошдан келип кялмагъанды. Жылдан-жылгъа усталыкъ ала, Минги таугъа ёрлерге келгенлеге болуша, жол усталыкъ эте, кьыралда белгили адамланы таныгъанды, бюгюн-бюгече да ала бла шуёхлукъ жюрютеди. Эверестге чыгъар тенгли бир ахчаны да (бир миллиондан артыкны) ол шуёхлары жыйгъандыла. Сынаулу альпинистге битеу чырмау жаланда ахчаны азлыгында болгъаны да кьужур ишча кёрюнеди. 1990-чы жылладан башлап, республиканы башчылары Ёлмез улуну бу муратыны юсюнден билгендиле, алай болумсуз сылтаула кьурап, анга ахча бёлюр акьыллы болмагъандыла. Баям, тюз ниетли адам огьурлу ишге кёлленсе, ол таплыкъ бла бошала болур. Ёлмез улу Эверестни башына чыгып, эм бийик тауну башындан энишге 24 жылдан сора кьарагъанды. Ол айтханнга кёре, жер жюзюню тегерек болгъаны бу тауну тёппесинден тамам кёрюнеди. «Элбрусда кюн альпинистле бла тенгшиде чыгъа эсе, Эверестде уа ол аланы аякъ тюплеринден чыкьгъанчады. Ёрге кьарасанг а, кёкге минип баргъанча болуп, кьоркьуругъунг окьуна келеди», – дейди ол.

Эверестни башы тик болгъаны себепли, Ёлмез улу анда намаз эталмагъанды. Алай дууала уа окьугъанды. Минги тауну башына вертолёт бла чыгып, парашютле бла да тюшедиле. Эверестде уа аллай онг жокьду. Жел асыры кьаты ургъандан, тутаргъа жипле болмай, олтуруп кялгъан кезиуюн да айтады ол.

Непалда альпинизмге бек уллу эс бурулгъанын быллай шарт да билдиреди. Эверестни башында болгъаннга шагъатлыкъ кьагъыт бериледи. Алай ол кезиуде комиссиягъа видеоплёнканы неда суратланы кёргюзтюрге керксе. Алай болмаса, сени бек бийик тауну башына чыкьгъаннга санамайдыла.

– Мени биргеме баргъан шерпге уа ийнанмаймысыз? Неда сурат алгъан аппарат сууукьда бузлап кьалса уа? – деп соргъан эди бизни альпинистибиз.

– Ол а сизни ишигизди, – деп кьысха жууаплап кьойгъан эдиле анга.

Аллай къатылыкъгъа да къарамай, сууукъдан, бузладан къоркъмай, «сыйрат кѣпюрден» ѳтгенча, альпинистле жыл сайын да барадыла ары. Абдул-Халим андан кѣп сурат келтиргенди. Бузилада басхычланы эм бийик тауну «буз жухун» кѳрген узакъдан къарап къоркъурукъду. Ол суратлагъа къарай, бек къыйын кесегине жетгенде, «Жаханым башланды», – деген эди, ол чакъланы жангыдан ѳтгенча. Жаланда Аллах, муратына кертичилиги, кишилиги бергендиле анга кюч-къарыу да.

Альпинист, Эверестни тубюнде лагеръледе жерсине (акклиматизацияны ѳте) туруп, анда шерпле, башха альпинистле бла да танышып, хар бирине къарап, сынап тургъанын айтады. Алай аланы барындан да кеси онглу болгъанын да сезген эди.

Эверестге чыгып къайтса, анда Малкъарны байрагъын шууулдатса, ѳз халкъы, битеу Къарачай да бирден кѳтюрюлюп, анга Тейри эшиги ачылгъанча къууаныр деп, Абдул-Халимни эсине да келмей эди. Аны Огъары Малкъаргъа бара да айтхан эди ол:

– Эсимде-бусумда жокъ эди, тейри, халкъ, былай къууаныр да, былай байрам этер деп...

Халкъ а, бирден туруп, башы кѳкге, Эверестге жетгенча болду 19-чу майдан бери. Аууздан-ауузгъа айта, назмула тагъа, элден-элге чакъыра, къурманлыкълэ эте, жигит альпинистни кѳрюрге, къолун тутаргъа излей. Чалбаш къартла, элледен шахаргъа келип, жолгъа чыгып сакълагъандыла Абдул-Халимни.

– Кѳчгюнчюлюкден Туугъан жерибизге къайтхандан бери, былай уллу къууанчыбыз алай кѣп болмагъанды, – дей эдиле ала.

Элдеде къартла республика газетледе Ёлмез улуну юсюнден чыкъгъан номерлени сакълагъанлары да шагъатды Абдул-Халим халкъыны кѳлюн, сыйын да къалай кѳтюренине. Огъары Жемталада бир къарт, «Газета Юганы» окъуй келип, Ёлмез улуну суратыны тѳгерегин алгъыш жазыуладан толтуруп тура эди: «Жюз жылла бла жаша. Саулукул бол. Жюрегинде не ахшы муратларын бар эселе да, ала толсунла. Аллах нѳгеринг болгъанлай турсун. Къызыу салам иеме санга, Абдул-Халим!»

Ёлмез улуну ыспас этерча дагъыда бир шарт: Эверестни этегинде жашагъан шерплеге аны хурмети, намысы да бек уллуду. Шерпле да, малкъарлылача, тау халкъ болуп, юлерин ташладан ишлегенлерин, эллери да бизни бурунгу журтлагъа ушагъанларын айтады. Бир жол а назмучу Ёлмезланы Мурадинге, ойнап, кѳлю бла айтды эсе да:

– Шерплени бла таууланы къарындашла этип, Минги таудан Эверестге Тейри къылыч тартдынмы? – деп сорду...

Элбрус къарачай-малкъар халкъны белгиси болуп, анга эм таза, эм бийик таугъача къарап, жашауда, литературада да уллу жетишим этгенни аны бла тенгледиргенбиз. Къарачай-Малкъарны закий жырчысы Семенланы Исмайылны жырын, Ёлмез улуна келиширча, бир кесек «тюзетип»: «Сен, Минги тау кирик, бийиксе», – дейбиз. Таулу альпинист Эверестге чыкъгъанлы, кесибиз да аны биргесине ёрлегенча болуп, башыбыз да кёкге жете, жашауубузда кёп бийиклеге чыгъараллыкъ миллет кючюбюзге ийнанырча болгъанбыз. Ол сезимни туудургъан Ёлмез улуна Аллах хар заманда да болушсун!

Жюрегинде кюню болгъан устаз

БАЙСЫЛАНЫ Марзият

ЖАНГОРАЗЛАНЫ
ЛИЗА

(1958 жылда туугъанды)

2008 жыл Бабугент элни орта школуну малкъар эм орус тиллени устазы Жангоразланы Хадисни кызы Лизагъа бек огъурлу болгъанды. Ол Москвада ана тилледен окъутхан устазланы арасында бардырылгъан Битеуроссей конкурсдан биринчи жерни алып къайтханды. Конкурсну баш саугъасына – «Кюмюш къаламгъа» («Серебряное перо») – Жангоразланы Лизаны тийишли кѳргендиле. Сѳзсюз, быллай бийик даражалы эришиуде хорламы бла ол миллетини, элини эм республиканы сыйларын кѳтюргенди.

Бу жетишим Лизаны урунуу жолунда биринчи туююлду. 2006–07-чи окъуу жылда «Ана тилим – жаным, тиним» деген конкурсда Черек районда Гран-приге тийишли болгъанды, республикада уа, «Малкъар тилни эм литератураны эм иги устазы» деген номинацияда хорлап, КЪМР-ни Билим бериу эм илму министерствосуну биринчи даражалы дипломун алгъанды.

Дагъыда Жангоразланы Лиза «Гайдар. Заман. Биз» деген биринчи битеуроссей конкурсда жазуучуну жашаууну эм чыгъармачылыгъыны юсюнден классдан тышында ишни къалай бардырыргъа кереклисини юсюнден тинтиуюу бла экинчи даражалы дипломгъа тийишли болгъанды. «Жазууну эм иги дерси» деген битеуроссей конкурсда да, методика жаны бла жетишимлери

ючюн экинчи даражалы диплом алгъанды. Кёп болмай а Лиза «КъМР-ни сыйлы устазы» деген атха тийишли болгъанды.

Фахмулу устазны статьялары республика газетледе дайым басмаланганлай турадыла. Ол Россейни Журналистлерини союзуна киреди. 2008 жылда кеси «Сиркиу топчугъум» деген сабийлеге назму китабын эм «Кюн – хар назму тизгинимде» деген лирика жыйымдыгъын басмалагъанды. Бусагъатда кандидат диссертациясын жаза турады.

Лиза школларында газет да къурагъанды. «Къыралда демократия бар эсе, ол хар адамны жашауунда, ол санда сабийлеге да, болургъа керекди. Школда, газетни хайырындан, окъуучула оюмларын ачыкъ айталадыла, аланы чыгъармаларын тенглери, устазла да окъуйдула. Мен газетибиз бла бек ёхтемленеме», – дейди Лиза.

Устаз дерслеринде окъулгъан чыгъармадан сора не сезимле туугъанын сабийле бла терен сюзеди. «Бусагъатда ана тилни магъанасыны юсюнден кёп айтадыла, ол тюздю, – дейди ол. – Ана тиллерин уста билип, алай аналарын чыртда ангыламагъанла да аз тыйюлдоле. Жер башында сүймекликни тили бирди. Мен сабийлени ол тилге юйретирге кюрешеме. Есенинни анасына атап жазгъан назмусун окъугъанда, айхайда, хар адам ана аллында терслигин сезеди. Олду ишни башы. Сёз – бийик сезимлени дунясыны ачхычыды».

Лизаны сабийлиги малкъар халкъ кёчгюнчюлюкден къайтхан жыллагъа тюшгенди. Ол заманда тойлагъа, бушугъа да эл толусунлай жыйылып къала эди. Ныгъышда къартла жомакъла, таурухла айтхан, къууанчлада уа эжиу бла эрттегили жырла жырланган жылла эдиле ала.

Заман терк тюрленеди. «Бусагъатда элде болум да сахардачады: хар ким кеси бир дуняда жашайды, адамланы бирикдирген затла азая барадыла. Энди жомакъларыбызны, жырларыбызны сабийле жаланда китаплада окъуйдула. Миллет жашауну энчилиги къуруй, аны жерин «цивилизацияны илляулары» ала баргъанларына шагъатбыз. Ол мени бек жарсытады. Аны себепли, школда сабийле ана тилибизни сюср ючюн, адетлерибизни-тёрелерибизни билир ючюн, къолумдан келгенни аямай-ма», – дейди таулу устаз.

Кесини школда устазларын да уллу жүрек ыразылыкъ бла сагъынады. Мокъаланы Локъманни къызы Марьям орус тилден окъутханды. Аны ызындан а – Елена Викторовна Золотухина, ол Ленинградда педагогика институтну бошагъандан сора келген эди Бабугентни школуна. Аны айтханлары Лизаны бюгюн да эсиндедиле. Ана тилни бла литератураны дерслерин Мокъаланы Карохну жашы Халим бергенди. Ол, хар чыгъармада персонажлагъа сыфатла къурап, рольла бла окъуса, ала къызыны кёз аллына келгенча бола эдиле.

Лиза Хадисовна бюгюнлюкде дерслеринде оюнну амалларын кенг хайырланады: КВН-ле, эришиуле, брейн-рингле бардырады. «Окьюу кыйынлык туююлдо, окьюй туруп, сабий насыплы болургъа керекди. Устазны иши – билим бериудю, муратына жетер ючюн, амалланы уа кеси сайлайды», – дейди Лиза Хадисовна. Школда устаз не иш кюрайма десе да (тюбешиумю, эришиумю), директор, Мокъаланы Халимни жашы Даниял, анга болушмай кълалмагъанды.

Лизаны оюмуна кёре, устаз, ишлеген къадарында, усталыгъын ёсдюрюп турургъа борчлуду. «Билмеген затларым болгъанына женгдирирге, алагъа юйренирге уялмайма, – дейди ол. – Компьютерни толусунлай хайырланыргъа тамата жашым юйретгенди, эндиги информация технологияла ишимде бек болушадыла».

Фахмулу устаз ишинде жаланда дерсле бла чекленип кълалмайды. Бусагъатда республикада жашагъан жазычула Бабугент школда къонакъда терк-терк боладыла. Сабийле быллай тюбешиулене унутмайдыла.

Лизаны кесини юч жашы барды: Руслан, Аслан, Алий. Ала аны юч кюуанчыдыла. Лиза бла баш иеси ишде болгъанларында, жашчыкъланы къатларындан ынналары Сурат кетмегенди. Бюгюн да ол туудукъларына кюуана жашайды. Руслан бла Аслан экономистледиле, Алий а юристге окьюй турады.

«Мен къадардан не байлыкъ, не бир башха игилик тилемейме. Жаланда юйном сабийледен толгъанлай турсун, ала саулукълу, насыплы болсунла деп тилейме», – дейди таулу ана. Бюгюнлюкде жашлары аны къол аязларында жүрютедиле.

Лиза Бабугентни хар ташын биледи. Сюйген жериди. Туугъан жери. Жолда хар кёрген кучакълайды, алгыш сёз айтады. «Адамлагъа кюуанч саугъаларгъа къарыуум бар эсе, андан сора, не зат керекди манга?» – дейди огъурлу устаз.

«Кюн – хар назму тизгинлеринде» деп атагъанды китабына Лиза. Кюн, назму тизгинлеринден сора да, Лизаны жүрегинде барды. Кюн – адамлагъа таза ниетинде. Кюн – кёзлеринде. Кёзлери, жүреги жарыкъ адамгъа уа насып келмей кълалмайды.

АХКЁБЕКЛАНЫ НЕЛЛИ

(1959 жылда тууганды)

Ахкебекланы Къайтмырзаны кызы Нелли, Бызынгыда туууп, аны орта школунда окъуганды. Ызы бла, КъМКъУ-ну медицина факультетин бошاپ, кызыл диплом алады. Москвада ординатурада, аспирантурада да окъуганды. Медицина илмуланы кандидатыды. Белгили эндокринологду. Аны илму статьялары Англияны, Испанияны, Италияны, Польшаны эм Финляндияны медицина журналларында бююн-бюгече да басмаланадыла. Бусагытда Нелли Пятигорскде бла Железноводскде ишлейди, эндокринология ауруулары болгъан саусузлагъа къарайды, доктор диссертациясын къорууларгъа хазырлана турады. Кызы Илина, университетни химия-биология факультетин тауусуп, усталыгына кёре ишлейди.

Ахкёбекланы Къайтмырзаны кызы Неллини аты Къабарты-Малкъарда угъай, битеу Шимал Кавказда да белгилиди. Ол уллу билими болгъан, даражасы бийикде жюрюген врачды. Кеслерин анга къаратыргъа сойген саусузланы саныны кёплюгю да шагъатлыкъ этеди Неллини сайлагъан ишинде усталыгына. Анга Ставрополь крайдан, Къабарты-Малкъардан, Ростовдан, Къарачай-Черкесден, Шимал Кавказны башха жерлеринден да, ол жарар, сау этер мени деп, ийнанып, базынып келедиле. Пятигорскчиле уа: «Она врач от Бога», – дейдиле, таулу тиширыуну махтай.

Бызынгылы кызы ол даражага дайым билимин ёсдюргени, окъугъаны, юйреннгени бла жетгенди.

Ахкёбекланы Къайтмырза юй бийчеси Созайланы Люба бла беш сабий ёсдюргендиле: Магомет, Элдар, Нелли, Жансурат, Алидар. Барысы да иш кёллюле, бийик билимлиле, жер-жерледе бет жарыккылы ишлейдиле. Окъууга жан атхан къауумдула. Ол зат а, баям, билимни неден да сыйлыгъа санаучу аммалары – Къайтмырзаны анасы Нисадан окъуна келе болур, озгъан ёмюрню отузунчу жылларында кырал майдалга тийишли болгъан жигер таулу тиширудан.

Гитчелигинде окъуна белгилеген эди кесине Нелли врач боллугъун. Окъууда хунери, эслилиги, жууаплылыгы, билими терен болууга итиниюлюгю – ала бары да аны студентле арасында айырмалы болуруна себеплик эте эдиле. Алай бла таулу кызы медицина факультетни жаланда бешлеге бошайды. Бир ауукъну ол Нальчикни 3-чю поликлиникасында ишлейди. Алай, билимин андан ары ёсдюрге умут этип, СССР-ни Медицина илмуларыны академиясыны сынау эндокринология эм гормонланы химия институтуна киреди. Ол Москвада эки жыл окъугъан да, ишлеген да этип тургъанды. Нальчикге къайтып келгенден сора уа, аны сахар больницасыны эндокринология бёлюмуне ишлерге чакъырадыла. Мында ишлей туруб'а – англайды: богъурдакъ безлери (зоб) ауругъанла республикада бек кёпдюле, аны себепли ол усталыгъын энчи эндокринология жаны бла андан ары ёсдюрге керекди. Республикада саусузла кёп болгъанлыкъга, тийишли оборудование болмагъанын да эсге алгъан эди.

Москвага окъургъа кетгенинде, Неллини илму ишини темасы алыкъа бир кере да тинтилмегени баям болады. Тыш кыраллы специалистлени илму ишлери бла шагъырейлене, саусузлагъа багъа, аланы аурууларын тинте, диссертациясын алай жазарга тюшеди. Аны илму ишини аты уа «Показатели кальцие-фосфорного обмена и костного метаболизма у женщин с диффузным токсическим зобом и первичным гипотиреозом» деп эди. Бу аурууну палахы – адамны суюкклери хыраланып, асыры къарыусуздан сына башлайдыла. Ол а адамны чархында кальций болмагъаныны неда аны жетишмегенини хатасынданды. Таулу кызы бу аурууну тинтиуге, аны жашырынлыкъларын билирге жоралайды ишин.

Таулу кызыны илму башчысы уа профессор Евгения Ивановна Марова эди – Россейни сыйлы врачы, РФ-ни Кырал саугъасыны лауреаты, Россейни Илмула академиясыны клиника эндокринологиясыны институтуну директору, медицина илмуланы доктору. Жаш аспирантканы эслилиги, хар нени билирге итиниюу, иш кёллюлюгю да хычыуун эдиле Евгения Ивановнага. Аны себепли ол анга энчи кёзден къарагъанды.

Ахкёбекланы кызылары уа солуу кюнүм не солуу айымды деп кыарамагъанды – окъуй тургъанлай ишлегенди, сынауларын бардыргъанды. Ишинде Американы, Израильни, Скандинавияны, битеу Европаны белгили специалистлерини сынауларын да хайырланганды. Таукеллилиги, билимлилиги, уллу кёллю болмай, хар саусузну аурууун багъыуда аны жик-жигине дери тинтгени эм кыайгыргъаны, тюрлю-тюрлю амалланы да сингдире билиую аны ишин айырмалы этгендиле. Билимин ёсдюрюуден арталлыда арымагъанды бу малкыар кыыз.

«Бек алгъа адам болургъа керексе», – деучю эди анга гитчелигинде окъуна атасыны анасы. Медицинаны не теренине кирге итинсе да, не кёп билсе да, Нелли ыннасыны айтханын бир заманда унутмагъанды. Ол жорукъ кыанында болгъаны да, тутхан ишинде фахмулугъу да болушхан болурла анга чынтты врач болургъа.

Нелли кандидат диссертациясын кыоруулагъанда уа, анга битеу залда олтургъанла кызыгу кыарс кыагъа эдиле. Аланы арасында уа айтхылыкъ академикле, алимле, эндокринологияны белгили усталары, тыш кыыраллы кыонакыла да бар эдиле. Кандидат диссертациясын кыоруулау алай жетишимли ётгенден сора, жаш алимни симпозиумлагъа, конгресслеге, конференциялагъа да чакыргъандыла. Ала уа Россейни шахарларында бла Европада бардырыла эдиле. Ахкёбекланы Неллини Космонавтиканы институтуна, Кремльни поликлиникасына, Диабетологияны институтуна, халкыла аралы эндокринология арагъа да ишлерге чакыргъандыла. Илму ишин андан ары бардырыгъа, докторлукъ диссертация бла кюреширге да. Айтханыбызча, Неллини статьялары Англияны, Испанияны, Италияны, Польшаны эм Финляндияны медицина журналларында басмалангандыла. Кёп ахшы онглары бар эди, жолу ачылып эди кыайда суйсе да ишлерге, алай... Эртте-кеч болса да Нелли туугъан журтуна кыайтырыкъ эди, доктор диссертациясын да кыоруулап, Кыабаргы-Малкыарда саусузлагъа багъарча иги онгла да кыурап. Болсада «адамдан кыадар кючлюдю»... Неллини атасы Кыайтмырза кыыйын ауруйду. Мында врачла, «биз анга эталлыкъ жокъду, бир айдан ары барлыкъ туююлду» дегенни айтып, юйюне ашырадыла. Аны эшитген Нелли, жан атып, Москвадан Нальчикге жетеди. Битеу алгъан билимин хайырлана, анга уа атасына чексиз суймеклиги да кыошулуп, Аллах да болушуп, кыызы эл саулай да хурметин кёрюочю Кыайтмырзаны аягъы юсюне салады. Алай бла, Нелли да кёз-кыулакъ болгъанлай, аппаны (Бызынгыны жаш тёлюсю, кыубултуп, Кыайтмырзагъа алай айтыучу эди) суйген жамауаты бла жашауу дагъыда алты жылгъа созулады...

Ахкёбекланы Неллини огъурлулугъу, саусузгъа кыайгыра билиую, аны не жаны бла да жик-жиги бла тинтиую, халаллыгъы,

туугъан жерин эм халкъын да бек суйгени аны бет жарыкълы этмей амалы жокъ эди. Аны мураты бар эди Нальчикде эндокринология ара ачаргъа, алай республикада ол жаны бла атлам этилмедиле. Бизни республикада угъай, саулай Шимал Кавказда да (бизни регион без ауруулары бла Россейде бек кыйын жерге саналады) Неллича уста специалистни болушлугъун сакълагъан саусузла бек кеп эдиле. Алай...

Неллини Пятигорскде аты айтылгъан профессор Мишагинни клиникасында ишлерге чакъырадыла. Бир ауукъдан а аны «Ленинские Скалы» санаторийге кел деп кысадыла. «Мишагинни клиникасына жюрюген саусузла Нелли Къайтмурзаевнаны ызындан кетгендиле. Не къадар адамгъа жарагъанды ол! Бек билимли врачды. Жангы жылны аллында азайгъандыла адамла ансы (бир 15–20 саусуз сакълай эдиле коридорда кезиулерин), анга бир-эки ай алгъаракъ бардырылычуду жаздырыу. Ини кепден, саусузгъа тынгылы къарагъаны себепли, анга тюшген бек кыйын болады», – дей эдиле ары келген саусузла. Таулу тиширыуну даражасы алай бийикде жюрюгени, аты иги бла айтылгъаны да анстан туююлдо. Туугъан жеринден тышында анга киши кезбау этип махтамагъаны да баямды. Таулу врачха кирирге кезиулерин сакълагъанланы арасында Къабарты-Малкъардан келгенлени саны бек кеп эди... Алай, жарсыугъа, башында айтханыбызча, Неллича уста специалистге республикада тийишли эс бурмадыла, шо саусузланы кеплюклерин окъуна сан этмедиле. Бу санаторийни коридорунда, Ахкъбекланы Къайтмырзаны врач кызына ийнанып, Нальчикден келгенлени КЪМР-ни саулукъ сакълау министрени къуллугъун терк-терк алышындыргъанла бир кёрсе эдиле. Эки-юч ай алгъа жазылып, саулукъларына эсенлик излегенле...

«Богъурдакъ безлери болгъанла саулукъларына сакъ болургъа керекдиле. Ол ауруу адамны, жан тамырларындан башлап, саулай да чархын бузады. Шимал Кавказны тийресинде аш-сууда йодну жетишмегени бла байламлы бу ауруу кенг жайылгъанды. Заманында къаратмаса саусуз, артда анга бакъгъан бек кыйын болады,– дейди Нелли. – Адам ашына тийишли эс бурургъа керекди. Сёз ючюн, хурманы алайыкъ. Башха жемиш кегетледен эсе анда йод игида кепдю. Йоддан сора да, кеп витаминле бардыла. Аны себепли хурманы эрттеден бери дарман халда хайырланадыла. Богъурдакъ безни ауруу озса, аллай саусузну сабийи болмайды неда сакъаты туады. Дагъыда саусузну мыйысында тюрлениуле болургъа боллукъдула. Айтыргъым: адам кесин заманында эндокринолога къарата турургъа керекди. Ауругъанла бары да саулукълу болсала эдиле!.. Андан уллу тилегим жокъду къадардан. Саулугъу бар адамгъа, жашау да иги кёрюнеди, жарыгъыракъ», – дейди Нелли Къайтмурзаевна, чынтты Врач, эсенлик сакъчысы.

Сабийни дуниясын жарытхан доктор

КЪОНАКЪЛАНЫ Хасан
АХКЪБЕКЛАНЫ Аслан

ЖЕТИШЛАНЫ РАШИТ

(1959 жылда туугъанды)

Бизни республиканы тарыхында сабий врач болуп (педиатр), доктор диссертациясын биринчи къоруулагъан Жетишланы Абдулну жашы Рашитди (2002 жылда). Бюгюнлюкге ол 150 илму ишни авторуду.

КъМКъУ-ну медицина факультетинден сора Рашит Ленинградны педиатрия мединститутну ординатурасын бошагъанды, илму-излем иш бла тири кюрешеди: жангы туугъан сабийни мыйысы, нервалары (жан тамырлары) ауругъанын, къаныны азлыгъын (анемия), «искусственная вентиляция лёгких», энчи парентеральный амал бла ашатыу дегенча эм дагъыда башха амалланы бизни республикада сабийлеге багъыуда биринчи болуп хайырланганды.

1990 жылда республика даражалы сабий больницыны мурдорунда «Реанимация для детей первых месяцев жизни» деген бѐльюмню Шимал Кавказда биринчи болуп ачханды. Рашитни биринчилик, башламчылыкъ ишлери андан сора да кѐпдюле.

Къабарты-Малкъар къырал университетни сабий ауруула, акушерство эм гинекология кафедрасыны профессору, КъМР-ни Саулукъ сакълау министрствосуну баш специалисти Жетиш-

ланы Рашит республикада кьагъанакъ сабийлеге багъыугъа, алагъа тийишли болушлукъ бериуге уллу кыйын салгъан бийик даражалы врачды.

Жетишланы Рашит 1959 жылда Нальчикде туугъанды. Атасы Абдул, Уллу Ата журт урушха кьатышып, бир ненча кере жаралы болуп, контузия да алып, фронтдан капитан чында кьайтхан эди. Миллетин жеринде тапмай, бери келирге эркинлиги да болмай, бир талай жылны Сибирьде жашагъанды. Артда, туугъан жерине кьайтып, кечирек болса да, юйюр кзурайды – Тёбен Чегемден Мызыланы Хызырны кызы Узифат бла. Къадар алагъа жангыз жаш бергенди – Рашитни.

Тимбора Мальбахов, республиканы башчысы, комсомол ишде кесин иги жаны бла кёргюзтген Абдулну иги таный эди, аны себепли кесини аппаратына ишге алады. Эки отоулу фатаргъа да кечеди Абдул. Бир ауукъдан а аны Элбрус райкомгъа жууаплы ишге иедиле.

Заман жетгенде, Рашит Нальчикни 5-чи номерли орта школуна жюрюп башлайды. Алай юйюрню насыбы узакъгъа бармады: урушда алгъан жаралары бир заманда да тынчлыкъ бермеген Абдул жашауундан замансыз кетеди. Рашитге уа жаланда онеки жыл бола эди. Ананы насыбына жашы бек иги окъуй эди. Узифат да, сабийине ёксюзлюкню сынатмазгъа кюреше, аны гитчелигинден да низамлы, хар неге жууаплы кёзден кьараргъа юйретгенди. Бир ненча жыл мындан алгъа ауушхунчу, жашы, келини бла жашап тургъанды.

Жетишланы Абдулну жашыны аты республикадан тышында да кенг белгилиди. Аныча специалист (неонатолог) бизни республикада жокъду. Аны багъыу амаллары бла кёп сабий аягъы юсюне болады, ёлгенлени саны уа игида азайгъанды. 500-граммлыкъ сабийни окъуна сау кьалдыргъан Рашитни кьолундан кёп зат келеди.

Аны университетде окъутхан преподавательле, биргесине ишлегенле да, Рашит фахмусу, уллу билими да болгъан, саусузлагъа болушургъа суйген, алагъа жюреги бла кьарагъан адамды деп, бир аууздан айтадыла

КъМР-ни сыйлы врачы, белгили хирург Сабанчыланы Халим кесини сохтасыны юсюнден былай айтады: «Школда, университетде, Санкт-Петербургда аспирантурада да бек иги окъугъанды. Студент заманындан бери таныйма Рашитни, хирургиядан дерсле бергенме. Ара шахарда профессорладан кем туююлду билими. Бек жууаплы адамды. Кесине, тегерегиндегиле да сурамы, излеми да бирчады.

Студентле аны айтханын ангыларча, билимлери болурча, Рашит кёп кыйын салады. Сабийлени аякъ юсюне салыр ючюн а, кьарыуун-кючюн, билимин да аямайды. Ол бек гитчечиклеге багъады. Кёпле очукълагъа болушалмай кетгенде, роддомда,

поликлиникада башха жерледе да адамла аны излеп келди-ле. Анга бирси республикаладан келгенле да аз туююлдуле. Неонатология жаны бла аныча специалист бизни республикада жокъду. Диагностикасы да тюппе-тюз болуп чыгъады. Педиатрия жаны бла тыш кыраллада билип келген жангылыкъланы да – жангы методиканы, дарманланы да – мында хайырланады. Биз аны бла бек ёхтемленебиз, жетишимлерине кыуанабыз».

90-чы жыллада Шимал Кавказда биринчи болуп, «Реанимация для детей первых месяцев жизни» деген бёлюмню ачканында, тийишли специалистле жокъну орунунда эдиле. Сора ол аланы кеси хазырлап башлайды, юйретиу-окъутуу ишин да бардыра, керек оборудованияны да мажара. «Искусственная вентиляция лёгких» деген ангыламны да биринчи болуп ол кийиргенди. Кеси усталыгы бла реанимацияда, перинатальный арада, роддомда да аллай болушлукъ берген жангыз профессорду, биринчи.

«Ана сабий сакълагъан кезиуде бек тап болумда турургъа, ашы-суу иги болургъа, къайгы этмезге керекди. Анала уа кеслери да саусуздадыла асламында, туугъан сабийле да алагъа кёре. Аланы багыуда жетишим болур ючюн, бек уллу усталыгы, терен билими болгъан, шёндюгю технологияланы билген специалист керекди. Жетишланы Рашит илмуда жангылыкъланы уста биледи. Алай бла, саусуз сабийчиклени багыуда ол бизге бек болушады», – дейди Рашитни ишини юсюнден перинатальный араны баш врачы Мария Темботова.

Медицина илмуланы кандидаты, хирург Рахайланы Аслан да тюз алай оумлайды: «Бюйрек, ёпке, чеги патологиялары бла кёпле тууадыла. Заманы жетмей туугъанланы асламысы кыяулуладыла. Ала сакъат квалмазча, кёп кыйын салыргъа керекди. Дарман, оборудование, диагностика аппарат – барысы да бек багъалы затла. Дарман жетишмеген кезиуде да боладыла. Рашит а жангы туугъан сабийлеге кече-кюн демей болушады. Бек билимлиди. Диагностика жаны бла да къан устады.

Кёп болмай ол Москвада Кырал Думада врачланы атларындан сёлешгенди. Аныча адам миллетге, республикагъа да бек багъалыды. Адамлыгы, билими, усталыгы бла да бизге дайым юлгюдю. Бек халалды».

УЗИ-ни, компьютердеги ишлени да кеси этеди. Аны уа хар доктор да эталмайды. Жангы туугъанлада мыйы кыяулары болгъанла кёпдуле. Бюгюннге келишген тынгылы диагностика оборудование болса, врач эки-юч сагъатха билликди сабийни ауруун. Хау, ол жаны бла тыш кыралла бла бизни арабыз бек узакъды. Алай Рашит къатышмай бир конференция не симпозиум ётмейди. КъМКъУ-ну Рашит ишлеген медицина кафедрасы бла клиникалы больница къаты байламлыкъда ишлейдиле.

Иши бла халкыгъа болушлукъ бергенден тышында да, Рашит

жамауат иш бла да кюрешеди. РФ-де кьуралгъан Медицина усталаны жамауат биригиуюн КьМР-де кьурагъа да белгиленгенди. Ол жууаплы борчну толтурургъа Жетишланы Рашитге ышангандыла.

Рашитни бююнню жетишимлери атасы Жетишланы Абдулну бла анасы Мызыланы Хызырны кызы Узифатдан келедиле, аланы огьурлу нюрлерини, юйретиулерини хайырындан. Ол хар атламына, этгенинс да жууаплылыгъын сезе ёсгенди. «Алма терегинден узакъ кетмез» деген халкъ сёзюна быллай юлгю ючюн айта болурла. Рашит гитчеликден окьуна ата-анасыны жюреклерин жарытыргъа сюйгенди.

Рашитни жашау негери Эфендиланы Салихни кызы Иринады – медицина илмуланы кандидаты, белгили пульмонолог, университетни медицина факультетини преподаватели. «Сыр – сырына, суу – ызына» дейдиле, сабийлери да билимни кыйып, алай а сейир жолун сайлагъандыла. Жашлары Рустам, медицинаны сайлап, ата-анасыны ызларындан баргъанды, кызылары Жамиля уа юристге окьуйду. Ала да, Рашит бла Иринача, алгъан билимлерин хайырлана билирле деген таукеллик барды.

Къагъанакълагъа деп, башда сагъынылгъан магъаналы араны кьурап, Жетишланы Рашит уллу сууаплыкъ иш этеди. Кюн сайын ата-аналаны ыразылыкъларын кёре, саулугъу игиге айланган сабийлеге кьууана, кеси да ыразы болады, жюреги жарыйды. Сууап ишлери кёп болгъан Рашитге Аллах ёмюр кьуанч, насып да берсин.

ЧЕРКЕСЛАНЫ ТАХИР

(1960 жылда туугъанды)

Черкессланы Ахматны жашы Тахир 1960 жылда Тёбен Чегемде туугъанды.

1983 жылда Пенза шахарны художество училищесини скульптура бёлюмюне окъургъа киргенди.

1987 жылда, аны бошагъандан сора, кесини профессионал жолун республиканы художество фондунда башлагъанды.

Тахир гитче эм уллу монумент скульптура жанрлада ишлейди, агъачдан этилген затлары да чыгъармачылыгъында аслам жер аладыла.

2002 жылда Россейни художниклерини Союзуна киргенди. Республика, регион, битеуроссей даражалы кёрмючлеге да къатышып келеди.

1992 эм 2004 жыллада Нальчикде энчи кёрмючлери болгъандыла.

Таш, агъач, темир малкъарлыланы бурундан бери да къурулуш кереклери болгъанлай келедиле. Аладан ишлегендиле сауут-сабаларын, юйлерин-журтларын да ата-бабаларыбыз. Таш, таула, таулада чыкъгъан магъаданла да Малкъарны белгилерине айлангандыла, адам улуну жашау жолун, атауулланы тамырларын а терек бла, аны ёсюю-жайылыуу бла тенгleshдиредиле.

Бирде кеси алларына жубана, бирде мал ызындан айлана,

къайда уа сабийлеге, туудукълагъа жомакъ айта, таулу аппала агъачдан илляула, гинжиле, сауутла ишлегендиле. Жюреклерин учуннан, дунягъа башха кёзден къарагъан, агъачны тилин ангылагъаннга уа ол иш аны жашаууну магъанасы бола да келгенди. Черкесланы Тахирни болгъан кибики.

Хар скульпторча, Тахир да, эсгертмелери, композициялары багъырдан къуралсала, бек ыразы боллукъ эди. Алай аны багъалыгъы муратына жетдирилмайды. Скульпторну мастерскоюнда ишлерине къарагъан, кёрмючде кёргенлерин да эсгерген аланы, хазна къалмай, бир бирге жууукълукъларына тюшюнюрюкдю. Ол жууукълукъ миллет энчиликдеди. Аны хар ишинде малкъар халкъны бурундан келген ызы эсленеди. Устаны хар гоппаны, композициясы, сураты да авторну халкъыны келечиси болгъанын ачыкълагъанлай турадыла.

Скульпторну мастерскоюнда эки жангы эскизи эсинги бютюнда бек аладыла – «Таулу ана» бла «Нарт къала». Биринчисин, автор айтханнга кёре, малкъар халкъны старейшиналарыны сапарыши бла ишлегенди. Аланы этген муратлары толса, ол Нальчик шахарны эм ариу бир жеринде сюелликди.

Эскизде къолуна къагъанакъ сабийин алып тургъан таулу ананы кёребиз. Аны аллында уа – бешик. Ол битеу таулу сабийлени, халкъыбызны туугъан журтуну, туугъан ташыны белгисиди. Таулу ананы бешиксиз кёз аллынга келтирген окъуна къыйынды.

Бу эскизге къарай, Жангырыу ёмюрде жашап, атлары жулдузлача жанган художниклени – Рафаэльни, Леонардо да Винчини, Тицианны башхаланы да мадонна суратларын эсгеребиз. Алада анала балаларын жюреклерине къысып неда ёшюн салып турадыла. Ана жашауну тутуругъу, юзюлмеген сейирлик тауруху болгъанын ангылайбыз.

Черкесланы Тахирни «анасы» уа баласын, бешикден олсагъат тешип, эки къолуна алгъанчады. Сени ючюн мен не къыйынлыкъларга да тёзерме дегенча къарайды ана сабийини бетчигине.

«Мен бу ишим ючюн ахча излемейме. Таулу ананы эсгертмесин халкъ кеси ахча жыйып орнатса керекди, къырал болушурукъду деп къарамай», – дейди таулу скульптор.

Тахирни «Нарт къаласы» уа!..

«Нартла» дегенлей, бизни кёз аллыбызгъа деменгили, алауган, жигит батырла келмеймидиле?! Алай эсе, аланы къалалары да кеслерине кёре болургъа керекди. Устаны «Нарт къала» деген эскизи халкъыбызны ата-бабаларын, аланы къыйын тарых жолларын да эсибизге келтирип, ёхтемлик да туудурады. Ол ишленген формасы, тыш кёрюмдюсю бла Чегемде Малкъарукъ къаласына ушайды. Аны бийиклиги онбеш метр болургъа керекди. Онг жанында, къаланы белинде, садакъчы, бир бутун

бюклеп, садагъын да тартып, жаугъа атаргъа хазыр болуп турады. Сол жанында уа къалауур сюеледи. Къаланы бек башында атны сыртында къолуна да от алып келген жигит Сосурукъгъа да ушайды. Аны тюрбюнде аты уа нарт эпосдан алыннган, Минги тауну жырып, башха жанына секирген, Айгъа учуп жетген жигитлени керти шуёхлары – Гемуда. Къаланы аллында, арт жанында да асланланы суратлары боллугъун да айтады автор.

Сёзсюз, быллай деменгили композиция Кавказны къайсы шахарына да къууат, миллет энчилик да берликиди. Жарсыугъа, бизни ара шахарыбыз кесини энчилигин, бетин тас этип барады. Тюрлю-тюрлю бояула бла боялгъан, Западны тюкенлерине ушаргъа кюрешген мекамла, орамла мында жашагъан халкъланы юслеринден бир хапар да айтмайдыла. Тахирни «Нарт къала» деген композициясы уа къаллай бир тарых, фольклор, этнография, культура шартны сыйындырады!

Черкесланы Тахир халкъыбызны айтхылыкъ адамларына да сансыз туююдю. Аны «Къулийланы Къайсын» деген скульптура ишинде биз Къайсынны башын ёрге тутханында, сюелгенинде, къарамында къаллай чынтты эр киши къылыкъланы, ёхтемликни эслейбиз! Аны ачыкълай, автор бу ишине келишген алаамат форманы – жамычыны – хайырланнганын да белгилерчады. Поэт инбашларын тюзетип, эркин, азат турады, юсюне жамычы кийгенча. Аны кенг, ючгюл инбашлары Къайсынны сифатына тийишли кюнню бередила.

Кязимни бла Ульбашланы Мутайны портретлерин да ишленди ол. Тахир кеси уа Кязимни бла Пачевни Нальчикни солуу паркында Кърымшамханланы Хамзат ишлеп салгъан бюстланы бек алааматлагъа санайды.

Тахирни чыгъармачылыгъында тиширыу скульптура суратлагъа да энчи эс бурады. Ол бир къауум жыл Долинскде паркада, Нальчик суугъа жууукъ бир юйчюкде, жашап тургъанды. Ол тийреге Нальчик суу тамырлары бла къобарып келтирген агъачладан уста кесини «Жолоучуларын», «Тепсеучю къызын», «Сатанай бийчесин» эм дагъыда кёп алаамат скульптуралаларын ишленди.

«Агъач жарты тура эди, бир бутагъы да чыгъып. Мен а, къарап, аны тиширыу бла сабий «болгъанларын» кёреме, – дейди скульптор. – Табийгъат кеси ишлейди быланы. Къарачы, тиширыуну санлары, инбашында къумгъаны... Мен алагъа жаланда форма береме».

Тахирни агъачдан ишлеген суратларындан «Сатанай бийчени» энчи белгилерчады. Башха тиширыуланы бетлерин, юслеринде кийимлерин да, мунуча, хар накъышчыгъын кёргюзтюп кюрешмегенди. Сюеледи Сатанай. Сатанай бийче, «обур, билгич, къуртха», нартла анасы. Ай бла Кюнню къызы. Эпосда кибик ёхтемди ол. Тиширыу къудуретин адам улусуна саугъа

теди. Аны жаулугъуну хар ызчыгы, жыйрыгыны хар оюу, накышы, нарт бийчени юсюнден хапарлайдыла. Узун, иничке бармаклары, аны ишлеген уста кьоллача, нартлагъа дары-дарман этип, ёлюмден кьутхара тургъандыла. Аны жыйрыкъ этегини тюбюнде кьотурла, ёсген дугъурла, тенгиз толкьунлача, бери-бери уруп, устаны кючу бла бир сейир жашырынлыкъ, жомакълыкъ, таурухлукъ бередила бийчеге. Ала, аны аякларынын жерге жетдирмей тургъанча, Сатанайны тёп-тёгерегин алып, жерде туууп ёсген угъай, кёкден келген инсан болгъанына шагъатлыкъ этгенчадыла. Сандро Боттичеллини «Венераны туугъаны» деген суратында тенгизден сюймеклик бийчеси – Венера туугъанлай...

Скульптор кесини ишлерин, суратларыны юслерин сыйдамлап, ариулап кёп кюрешмейди, – эталмагъандан угъай, агъачны табийгъат берген кьудуретин сакъларгъа итингенден. Агъачны жылтыратыргъа, бояргъа да боллукъду, алай ол заманда бу огъурлу, жаны сау материал кючюн тас этерикди.

Алайды да, Тахир атылып тургъан бош тюкгючню окъуна «кемчиликлерин» – бутакларынын, кьотурларын да – аны «ахшы кылыкларына» бура биледи. Суратчыны, скульпторну, кьол устаны да энчилиги анда болур – ала хар нени да башха тюрлю кёредиле, башха кёзден къарайдыла неге да.

2004 жылда Черкесланы Тахирни Долинскде Малкъар халкынын репрессияда жоюлгъанларынын мемориалында энчи кёрмючю болгъан эди. Анда кёргюзтюлген ишлери кёплени эслериндедиле. «Къойчуну», «Ташчыны», «Уучуну» эм башхаланы сыфатларында халкыбызны бюгюннге дери сакълагъан, аны чынтты бетин ачыклагъан адамларын кёз аллыбызгъа келтиребиз. Башхача айтханда, ала миллет ышанларыбызны бирге жыйгъан чыгъармаладыла. Сёз ючюн, скульпторну «Нарт къаласы» халкынын тарых жанындан кёргюзте эсе, аны къойчулары, ташчылары, уучулары малкъарлыланы харкюнлюк жашауларын суратлайдыла. Тахирни хар уллу, гитче ишини юсюнден айта, аны ёз халкыны, кесини юсюнден да хапар билирге боллукъду. Аланы хар бири бирер белгиге буруладыла. Юлгюге, аны гоппанларын алсакъ, аллай сауутладан бизни ата-бабаларыбыз уллу кьууанчалада, алгъыш да айта, боза тартханларын эсгеребиз, ызы бла уа узакъ ёмюрлеге, нарт жырлагъа жетebиз. Бир жанындан а ол гоппанла бюгюн ариу, багъалы сауутла болуп, кёзню кьууандырадыла. Юйюнде аллай саууту болгъан аны бла ёхтемленирге эркинди. Уста уа ол гоппанланы аллай сюймеклик бла ишлейди, хар бирине энчи сурат, форма берип, бир бирге ушатмай. Сёзсюз, алада Тахирни чексиз фантазиясы, халкына сюймеклиги толу ачыкъланадыла.

Дагъыда Тахирни бир энчилиги – ол ахча ючюн, бир этген ишин экинчи къайтармайды. Къанын, кючюн, усталыгъын ая-

май ишлеген затларын кѐлю бармагъан адамгъа сатаргъа да суймейди. Устаны тѐрт сабийи ѐсе тургъанларын эсге алсакъ, ахча-бохча да керек болгъаны хакъды. Алай ол Аллах берген фахмусун, жюрегини теренинден чыкъгъан суратны биркюнлюк да, учуз да эталмайды. Баям, фахмусун учуз искусствогъа бир алышса, артха жолун тапхан кыйын боллугъун толу сезе болур.

«Айгъа бир-эки кюнню терк сатыллыкъ гоппанла, башха суратла ишле да, Элбрус тийресине не къадар турист келеди, ала аллай затланы суйюп аллыкъдыла. Алай бла ахча этер амал барды», – дегенлеге ол «хо, боллукъ эди», дегенни да айтып: «Угъай, аллай затлагъа заманым жокъду. «Нарт къаланы» (неда бир башха ишин) бошаргъа керекме», – деп, кесгин айтады.

Тахир бла ушакъ этген да тынч туююлдо. Ол кесини юсюнден сагъыныргъа суймеучюдо: «Скульпторла кѐп сѐлешмейдиле, ала ниетлерин, ич сѐзлерин, муратларын да ишлери бла айтадыла», – деп къоюучудо. Сабий жылларында агъачдан бир затчыкъла кесерге, юзмезден суратчыкъла ишлерге къалай суйюучюсюн а эсгериучюдо. Сюелген скульптура къызгъа къарап, ол агъачны къайда тапханын, ол къотур-мотур агъачдан бу субай къыз къалай туугъанын айтып тебиресе уа, зауукъ этип тынгылайса.

Аллахны, табийгъатны ишин билген кыйынды. Сайлап, Черкесланы Ахматны юйюрюнде юч къарындаш бла тѐрт эгечни ичинде артыкъ Тахирге къалай берилди бу фахму?! Аны экинчи уллу фахмусу уа – Аллах бергенни сакълай билиуюдо, кыйын жашау болумлагъа да къарамай.

Тахирни жашчыкълары Мустафа бла Омар Искусстволаны 1-чи номерли школуна жюрюйдюле. Ала ары аллай бир суйюп бармай эселе да, жашауларында бир затларына жарар деп ышанадыла Тахир да, юй бийчеси Света да.

Батталаны Ийбакъны къызы Светлана да искусстводан узакъ адам туююлдо. Ол Къулийланы Къайсын атлы малкъар къырал драма театрда актѐрлагъа кийимле тикген цехни таматасы болуп ишлейди.

Тахир юйюрюню юсюнден кѐп айтмаса да, юйюрю аны энчи къууанчы болгъанын жашырмайды. «Художник, керти да белгили болургъа, жашаун искусство бла байларгъа сюе эсе, юйюрленмесе керекди. Юйюр къурагъандан сора уа, жашаунгу баш магъанасы – сабийлеринги ахшы адамла болуп ѐсюулерине, кече-кюн демей, кыйын салыу болургъа керекди», – дейди белгили скульпторубуз Черкесланы Тахир.

Биз а усталыгъы бла халкъыбызны кѐлюн кѐтюре жашагъан Тахирге ишинден, сабийлеринден да къууана, узакъ ѐмюрлю болурун Аллахдан тилейбиз.

Таулула бийикликни суюдиле

ТИКАЛАНЫ Фатима

ГУЗОЙЛАНЫ
АЛИЙ

(1961 жылда тууганды)

Адам улусу бурун заманладан бери кёкде учаргъа, жерден айырылып, хауа жениллигин сынаргъа суйгенди. Биринчи болуп, кёкге кетюрюлген Икарны заманындан адам, ол муратын юзмей, бюгюнлюкде аламгъа окъуна чыгып, аны жашырынлыкъларын ачыкъларгъа излейди. Биз хапарын айтырыкъ таулу жаш ол бийикликге жетгенди дерге боллукъду. Ол бюгюнлюкде граждан авиацияда бек къарыулу машинаны – «Боинг-747» – жюрютген жаш Гузойланы Хасимни жашы Алийди.

Аны атасы Хасим Огъары Малкъарда сыйы-намысы жюрюген адамды, кёп жылланы колхозда тирменчи болуп ишлегенди. Анасы Марьям Догучаладанды. Таулу тиширыугъа юйде жумуш не заманда да кёпдю. «Мени анам да юйюрню ауурлугъун кеси боюнуна алгъанды», – дейди Алий аны юсюнден.

Жашны сабийлиги Алма-Ата шахарны тегерегин къуршалагъан тау жерледе этгенди. Ол 1-чи классдан 8-чиге дери анда орта школда, ызы бла уа республика даражасы болгъан физика-математика школда окъугъанды. «Тынч сабий болгъанма деп айталмайма, окъугъан а не заманда да иги этгенме», – дейди Гузой улу, сабий жылларын эсгере.

Школдан сора лётный училищеге кирир умут этеди. Алгъа арсарлы да болады. «Мен – маллагъа къарап айланган элли

жаш, самолётла уа – кёкде!» – дейди ол. Алийни ата-анасы аны сайлауна ыразы болмагъандыла. Жангыз жашларына ала башха къадар тежей эдиле. Анасы Мариям врач болса, бек суйгенди. Алай жаш кесини сабий умутун ычхындырмазгъа таукел эди.

Кертиди, анга жашауда хар не да тынч, кеси аллына келип къалмагъанды. Лётный училищеге биринчи жылында киралмайды да, къадалып, хазырланып, экинчи кере да, барып, экзаменле береди. Алгъан баллары бла уа аны лётчикге угъай, диспетчерге юйренирге чакъырадыла.

Алай бла Алий, 1982 жылда Ригада лётный училищени бошап, диспетчер усталыкъ берген бёлюмню къызыл дипломгъа бошайды. Жашны мураты уа – кёкде учаргъа эди. Ол жыл окъуна Актюбинскде Бийик лётный училищеге киреди.

Аны юсюнден ол былай эсгереді: «Мени хазырланыргъа заманым ахырда болмагъанды, биченни къыстау кезиюу эди. Тюз да экзаменле башланыргъа барама. Мен, къызыл дипломуму хайырындан, бир сынаудан ётерге керек эдим. Школда математикадан иги билим алгъанма, аны ючюн битеу соруулагъа жууапны терк беремс. Заманым кёп болгъаны ючюн, жазгъанымы жангыдан ариу къагъытха кёчюреме. Мени артымда олтургъа бир къазахлы жаш а, берчи манга жазгъанынгы деп тилейди. Кеси уа, кёп сагъыш эте турмай, къагъытларыма кесини тукъумун жазып берип къояды. Ишле бир къол ыз бла жазылгъандыла деп, экибизге да ючле саладыла», – деп ышарады ол. Аны себепли жаш бир экзаменни орунуна тёртюсюн береди.

Окъуу жылларын Алий жүрек жылыулукъ бла эсгереді. Жаш адамлагъа тюрлю-тюрлю ишлеге къатышыргъа да тюшеди. «Аллай сейир жылла эдиле, бирин айтып, башхасын къоярча да туююлду. Ол заманым «Гусары» деген киногъа ушаш болгъанды», – дейди ол. Алий бла бирге тыш къыраллыла окъуй эдиле – бир афганлы бла он венгерли. Жаш иги окъугъаны ючюн, аны венгерлилеге болушлукъчу этген эдиле. «Жарсыугъа, мен аладан бирине да артда тюбемегенме. Алай кёп болмай Будапештде болгъан эдим да, анда аланы юслеринден хапар билгенме, ала барысы да учадыла – бирлери «Боингледе» окъуна. Афганлы жашны уа бир кере телевизорда кёргенме. Аны ата-сы ол заманда Афганистанны Индияда посолу эди. Жаш мени кеслерине да чакъыра эди, алай ол заманда пропаганда къаты баргъанды. Мен, совет адамча, тыш къыралгъа барыргъа бирда излемегенме. Жаланда, тилеп, андан анама бир Къуранчыкъ келтиртген эдим».

Жаш бир-эки кере училищеден къысталыргъа да аздан къалгъанды – окъууда жетишалмагъаны ючюн угъай, тюзлюк ючюн! Взводну старшинасыча, ол курсантланы окъууларын-дан башлап, отоуларында тизгинлерине дери жууаплы эди. Бир курсантланы тургъан жерлери асыры къатышдан, жашлагъа

аны эсгертмей жарарыкъ туююл эди. Аладан бири уа ушагысыз жууап къайтарады. «Мен – таулу жаш, аллай сёзлени айтхан угъай, эшитирге да суймейме. Не этерик эдим, башхача ангыларыкъ туююл эди – аны тюерге, тюшгенди. Беш минутдан къайтханымда уа, отоуда аллай тазалыкъ бар эди! Алай ол жаш, тарыгып, рапорт жазады. Командирибиз, сау болсун, ол заманда манга бек болушханды. Артда мен ол жашха тюбегенме – бек иги шуёхлача болгъанбыз. Бюгюнлюкде ол Саратовда учады», – дейди Алий.

Таулулукъ бла кишилик Алийге бирча ангылашыннган затладыла. Аны бла байламлы ол окъуу жылларында бир ишни эсгереди. Училищеде, тюз аскердеча, низам къатыды. Курсантла уа жаш адамладыла, солургъа угъай демейдиле. Бир жол жашла отоуладан биринде солургъа, аракъы ичерге жыйыладыла. Алийни да, къоймай, ары чакъырадыла. Ол кезиуде офицерледен бири, тапсыз ишни сезип, отоуну эшигин къагъады. Быллай кезиуде тутулгъанла уа, сёзсюз, училищеден къысталлыкъ эдиле. Жашладан бири, андан къоркъуп, терезе бла къачаргъа умут этеди да, 4-чю къатдан (этаждан) секиреди. «Аны тегереги къан болуп тура эди. Башха амал жокъ – эшиклени ачабыз. Экинчи кюн мени, взводну старшинасы болгъаным себепли, битеу училищени аллына чыгъарып, анда кимле болгъанларыбызны айтырымы излейдиле. Мен а аны сатхычлыкъгъа санагъанма», – дейди. Алай бла Гузой улуну бир ыйыкъны ичинде сынадыла. Отоуда жыйылгъан жашла училищени таматасына баргъанларына да къарамай, Алийни окъуудан къыстаргъа оноу этедиле. «Мен сабий умутуму тас эте тура эдим, – дейди ол андан ары, – аны ючюн училищени таматасы Михаил Митяшиннге барып, мен учаргъа сюеме дейме. Ол манга айтхан сёзле бюгюнча эсимдедиле: «Гитче булутчукъдан окъуна къоркъгъан лётчикле кепдюле, алай бирлери уа элия жашнагъан булутлагъа кирирге да угъай демейдиле. Башынгы ким ючюн отха сукъгъанынгы бил! Сен а жигитледенсе!» Мен аны не ючюн айтама, не сынауладан ётгенде да, таулулукъну, кишиликни тас этмезге керекди!»

Окъуудан сора Алий граждан авиацияны Шимал Кавказда управлениясына тюшеди. Мында ол кеси ыразылыгы бла Калмыкияны ара шахары Элистагъа барады. Анда тогъуз жылны ЯК-40 самолётну жюрютгенди. Ызы бла Нальчикге кечюрюледди. Мында ол ЯК-42 самолётда учханды. Сёзге, биринчисинде жаланда 30 пассажирге жер бар эсе, экинчисини жерлери андан төрт кереге асламдыла.

Алий Нальчикге къыйын 90-чы къыллада келген эди. «Манга ол заманда эки адам болушлукъ этгендиле. Ала болмасала, ким биледи, жашауум башха ыз бла барлыкъ болур эди. Мен Залийханланы Чокканы жашы Михаилге бла Темиржанланы Ибрагимни жашы Суфияннга бек ыразыма», – дейди ол.

Нальчикде «Спартак» футбол команданы дагъыда Къабарты-Малкъарны алгъыннгы Президенти Валерий Коковну жюрютюп тургъанды. Ол заманда бир къыйын ишге тюшгенин да эсгереди. Бир жол, Сочини «Жемчужина» футбол командасын алып бара тургъанда, жауун башланып, кёк жашнайды. Бу болумда жаланда не къадар энишге тюшерге керекди. «Биз алай терк тюше тебирегенибизде, салонда футболистледен бири, асыры къоркъгъандан, болгъанны къычырыкъгъа алдыргъан эди. Артха уа самолётда учаргъа унамагъанды», – деп хапарлайды ол. Быллай къоркъуулу кезиулери Алийни дагъыда болгъандыла. «Аллай заманда гузаба этерге ахырда жарамайды, – дейди ол, – битеу билиминги, сынаунгу хайырланып, къаугъадан кеси кючюнг бла чыгъаргъа керексе».

Бир-эки жылдан жашны экипажын ЯК-40 самолёт бла бирге Москвада авиакомпанияладан бирине кечюреди. Анда ол 1-чи класслы беш лётчик бла бирге ТУ-154 самолётда учаргъа юйренеди. Ызы бла жаш «Авиаэнерго» компаниягъа кечеди. Анда ТУ-154 жюрюте тургъанлай, «Аэрофлотда» «Боингде» учаргъа экзаменле береди. Аны жаланда тыш къыраллада учхан, ингилиз тилни иги билген, 1-чи класслы пилотла жюрютюрге эркинди. Алий мында да гиртчилигин кёргюзтюп, тыш къыраллагъа самолётланы учуруу жаны бла сынауу болмагъанлыкыгъа, анга дуняда да бек кючлюге саналгъан «Боинг-747» самолётну жюрютюрге эркин этеди. Ол а бек улуу ышаныулукъду. «Аныча къарыулу, алапат самолёт алыкъа жокъду. Аны ауурлугъу 377 тоннады, бир жолгъа 110 тонна жюкню кетюреди. Самолётну кесини узунлугъу 70 метрди», – дейди Алий.

Алий бюгюнлюкде ишлеген «Airbridgescargo» авиакомпания Юго-Восточный Азиядан Европагъа жюк ташыу бла кюрешеди. Россейде уа ол жаланда юч жерде къонаргъа эркинди: Москваны, Санкт-Петербургну неда Красноярскни аэропортларында. Компанияны самолётлары Къытайны юч шахарындан эм Японияны эки шахарындан Германиягъа, Нидерландыге эм Люксембургга учадыла. Алай чартер рейслени уа дуняны битеу къыралларында да бардырадыла. «Сёз ючюн, кёп болмай, мен аллай рейс бла Суданда болгъанма, бек сейирлик къыралды. Бир ариу кюн эди. Биз Индияны, Индия океанны, Аравий къумланы, Жер аралы тенгизни башы бла учханбыз. Аллаи ариулукъну мен биринчи кере кёргенме!» – дейди Алий.

Сёзсюз, жаш усталыгъын сайлагъанда, битеу дуняны кёрлюкме деп, эсинде да жокъ эди. «Къыралла бир бирлерине ушамайдыла. Сёз ючюн, жаланда Гонконгну бла Къытайны шахарларын алсакъ окъуна, аллай улуу башхалыклары барды, – дейди Алий. – Алай не жер да адамлары бла айырмалыды. Мен бир затха тюшоннгенме: бизни адамларыбыздан иги, бизни тауларыбыздан ариу жокъду деп, толу таукеллик бла айталлыкъма.

Мен ишими кьойсам, жаланда мында жашарыкьма, таулагъа жууугъуракьда!»

Тыш кьыралланы юсюнден айтханда, Алий Германияны культурасын энчи белгилейди. Анда адамла ачыкьдыла, ала кесслерини кьой, тауудукьларыны да келир жашаулары ючюн кьоркьмайдыла. Болсада, аны оюмуна кьере, бизни халкьны жашауу тынч тьойюл эсе да, алай адамларыбызны жюреклеринде огьурсузлукьлары жокьду. «Аны ючюн мен таулу болгьаныма ёхтемленгенлей турама, – дейди ол. – Алай мен шендю кьарайма да, бираз абызырагьаннга ушайды миллетибиз. Бир бирибизни кьаты тутаргъа, артха тьортмегенлей болушургъа, бир бирибизге жарыкь бет бла кьараргъа керекбиз. Миллетден биреу ёрге кетюрюлген эсе, башхалагъа да таянчакь болургъа тийишлиди. Сёз ючюн, пилот болама деген жаш адамлагъа кьолумдан келгенни этип болушургъа хазырма».

Гузойланы Алий юй бийчеси Глашланы Лариса бла эки сабий ёсдюредиле. Жашы Далхатха 8 жыл, кьызы Ангелинагъа уа 3 жыл бла жарым толгьанды. Сабийлери врач болсала ыразыды. Самолётну жюрютюрге суйген, аллай итиниулюгю болгьан жаш адамлагъа уа: «Умутугьузну юзмегиз, алгъа таукел барыгьыз!» – дейди Алий.

Жыры барны жолу бар

БИТТИРЛАНЫ АМИНАП

АСАНЛАНЫ
КУЛИНА

(1963 жылда тууганды)

Композитор, жырчы эм белгили тележурналист Асанланы Кулина миллетибиз энчи хурмет этген кызыларыбыздан бириди. 100-ге жууукъ жырны авторуду. 2001 жылда «Орайда!» концерт программаны кыураганды.

Кёп жылланы ичинде миллетибизни ариу жырлары бла Байчеккуланы Абидин бла Жеттеланы Мустафир кыууандырып тургандыла. Аланы ызларындан не профессионал музыкантыбыз, не композиторубуз болмагъаны бизни бек жарсыта эди. Насыпха, 90-чы жыллада музыка искусствобузгъа бир кыауум музыкант, эки фахмулу адам да келдиле – Асанланы Кулина бла Этчеланы Музафар. Кеслери, жангы жырла жазгъандан сора да, жангы фахмуланы излеп, аланы халкыгъа туура этип, кёп жаш адамгъа жол ачдыла. Сахнагъа ёсюп келген тёлюню бек фахмулуларын чыгъарыу, атларын айтдырыу а миллетибизни культурасын айнытыугъа уллу кыошумчулукъду. Аны юсюнден Кулина былай айтады:

«Бу арт кезиуде адамланы эстрадагъа сейирлери сууугъанды. Жаш адамла айтханынга тынгыларгъа, окъургъа да суймейдиле. Низам да кыарыусузду. Шёндю эстрадагъа алаамат техника болушады – ауазын табыракъ этерге, кемчиликлерин «жутдуругъа». Анга алданып, профессионал усталыкыны алыргъа итинмейди-

ле. Бир-эки жыр айтханлай, «жулдуз» аруу да бийлейди кёбюсюн. Ол а ишге уллу чырмауду. Миллет макъамны сакъларгъа керекди десенг, аны да ангыламайдыла. Жаланда Жеттеланы Мустафирни жашы Зауур къууандырады. Уллу адамча, анга не керегин ангылап, тынгылы кюрешеди. Кесин «жулдузгъа» санамай, насыпха, ишлерге суйген жашды».

«Орайда!», «Салам алейкум!», «О-ха-хай!»... Бу арт жыллада бу сёзле бизге жарыкъ, хычыуун эшитиледиле, берекет бередиле жашауубузгъа. Ол концерт программаланы суйгенле, сакълагъанла да, насыпха, кёпдюле.

«Жыры болмагъанны кюню болмаз» деп бош айтылмагъанды халкъда. Артистни фахмусундан сора, ниети да керекди къараучугъа – аны энчи багъалайды халкъ. «Орайдагъа» къатышханла уа аллай нистлиле сунама: миллетни бирикдириге, кемчиликленни жашауубуздан кетериге, туугъан жерибизни сюерге, мамырлыкъда, бир бирибизни суйюп жашаргъа чакъыргъанла.

Асанланы Кулинаны жырлары кимни да жүрегине жол табадыла. Ол фахмусу бла мингле бла адамланы жүреклерин жылытады. Хар жырына, хар сезимине ийнанаса аны. «Мен сенсиз туралмайма, туралмайма сенсиз» десе, ийнанаса аллай суймеклик болгъанына. Неда, къайсы адам суймейди анга алай айтсала? Иги умутлагъа кёллендирген, жашаугъа къууат берген, алапат ариу макъамлы, суймекликге да жораланнган жырла.

Жыр жазардан алгъа, ол, кёп поэтлени назму китапларын окъуп, сайлап, Кязимни, Къайсынны, Танзиляны, Макытланы Сафарны, Бегийланы Абдуллахны, Табакъсойланы Мухтарны эм башхаланы сёзлерине кёре, эсде къалырча, ариу макъамлы жырла къурагъанды.

Асанланы Кулина Огъары Малкъарда туугъанды, жети сабий болгъан уллу юйюрде ёсгенди. Аталары Магомед бла аналары Ылсюерланы Халимат аланы ариу ниетлиле, иш кёллюле болурча юйретгендиле, билимлиле болурларын суйгендиле. 1972–73-чю жыллада Огъары Малкъаргъа музыка жаны бла специалистле келип, 1–6 класслада окъугъан сабийлени музыкагъа хунерлерин тинтип, фахмулуданы санында Кулинаны Нальчикдеги интернатда окъургъа сайлагъанларында, ала угъай демедиле. Ол заманда миллет кадрла хазырлаугъа уллу эс бурула эди. Бери 18 таулу сабийни эм 30-дан аз аслам къабартылыны аладыла. 18 таулудан жаланда Асанланы Кулина бла Огъары Жемталадан Угчеланы Музафар бошайдыла интернатны. Кеслери да ала ючге айланнган эгеч бла къарындашдыла. Ол заманны эсгерс: «Хар заманда да жарсыучума интернатдагъы нёгерлерим окъууну ахырына дери бардырмагъанларына, – дейди Кулина. – Къабартылыланы уа асламысы бошагъан эдиле окъууну, бюгюнню музыка культураларында белгили адамла да аладыла».

Биринчи жырын да ол мында жазгъанды. Къыйын болса

да, ноталаны сейирлик дунясы аны бийлегенди. Ызы бла, музыка училищени бошап, Краснодарны Культура институтуна киреди – музыка-педагогика бѐльюмюне. 1990 жылда ол диплом кьоллу болуп кьайтады. Ма андан бери кьуллукъ этип келеди ол миллет культурасына. Республика телевидения музыканы редакциясында ишлей тургъанлай, ариу макъамлы жырла жазады, аз-аздан, кьураучу хунери болгъанын да кѐргюзтгенди.

«Музыка училищедѐ окъугъанымда, устазларым Блаева Тамара бла Нгуен Ван Нам кѐп болушхандыла манга. Таукелликге, кесиме ийнаныугъа да ала юйретгендиле, Аллах ыразы болсун, – дейди Кулина. – Кеси жырларым бла сахнагъа уа, эшгада, «Салам алейкум!» деген концерт программада чыкыгъан болурма».

Кулинаны жырларын, кесинден сора да, башхала да айтадыла: Газаланы Алим, Грамланы Татьяна, Бегийланы Зайнаф, Габаланы Тенгиз эм башхала. «Халкъны жырын жырласанг, халкъ санга эжиу этер» дегенлей, Кулинаны ариу макъамлы, суймекликни, огъурлулукъну тежеген жырларын халкъ асламла суюдиле, жырлайдыла. «Салам алейкум!»-ну да жети жылны ичинде музыкалы редактору болуп тургъанды телевиденияда, кѐп чырмаулары хорлай. Этчеланы Музафар бла биригип ишлегенлери да кьууандыра эди.

«Бек суйген жырынг кьайсыды?» – деген соруугъа Кулина:

«Барысы да багъалыдыла манга. Музыкантча, бир кьауумларын энчи белгилерге да боллукъма... «Шукур, энтта тюбедик», «Кѐзлеринге кьарасам» дегенча дагъыда бардыла. Алай, саулай алып айтханда, хар биринде жюрегими кесекчиги барды. 100-ге жууукъ жыр жазгъанма, барысын да суюме. Эки-юч айны жыр жазмай турсам, бир зат жюрегими кьыйнап, тынчлыгъын алып тургъанча болама, кесиме жер табалмай. Хар кюнден да жыр жазылмайды. Анга илхам Аллахдан келеди. Кесим да тынч болумда ишлерге суюме. Хау, чырмаусуз болмайды жашауда. Аны хорламай а, адам насып табалмайды. Бир кюнде ач-жаланнгах болмасанг, сен аллай адамны тийишлисича ангылаяллыкъмыса? Угъай. Аллах берген насыпны да ангылаяллыкъ туююлсе, кесинг сынамасанг. Сейиринг болмаса, олду палах. Къачан ишлейди жюрек? Чырмауну, терсликни хорласа».

Ма ол оюм бла жашайды композитор. Аны юйретеди кызы Лайпанланы Мадинагъа да. Ол музыка школну тауусханлыкъгъа, анасы суймейди кызы аны ызы бла барырын. «Нек?» – деген соруугъа: «Жюрегинги кючюн ашайды музыка. Жыр жазгъанлыкъгъа, арымайма, алай а ол кѐп сезиминги, кючюнгю да бийлейди. Кьыйынды чыгъармачылыкъ иш бла кюрешген адамгъа. Мен а аны кьыйналырын суймейме. Алай ол иш жюрегини излеми болса, аны бир киши да тыялмаз», – дейди.

Кулинаны чыгъармачылыкъ жетишимлери игида кѣрюм-дюлюдюле. «Халкъ сайлагъан жырла» деген концертни Жангы жылгъа жоралап бардырады, «Орайданы» уа – 2001 жылдан бери малкъар халкъны Жангырыууну кюнюне атап. Аны юсюне да жырла жаза, телевиденияда да журналист борчун толтуруугъа заман табалады Кулина. Къараучуну уа, музыкасы бла жюрегин бийлеп, сахнада къурагъан жигитлерини сезимлери бла жашатады.

Къаллай бир кюч-къарыу, заман, къурау хунер керекди «Орайданы» жаланда бир концертин хазырларгъа, анча жырчыны бирикдирип, байрамлы иш этерге! Жыр искусствобузда уа быллай концертлени къурагъан саулай республикада да Асанланы къызлары биринчи тиширыду.

2004 жылда, 19-чу майда уа, Профсоюзланы Култура дворецинде Асанланы Кулинаны чыгъармачылыкъ ишине жораланган алапат ингир болгъан эди. Халкъыбыз бек суйген «Болалмайма сенсиз», «Кѣзлеринге къарасам», «Малкъар башында ай» деген эм башха жырларындан сора да, ол жангы жырларын да айтханды. Белгили орус поэт Андрей Дементьевни сѣзлерине кѣре «Баллада о любви» деген жыры да Кулинаны бийик жетишимлеринден бириди (фортепианода Виктор Коржавин согъа эди). Бу концертде айтылгъан кѣп жангы жырла Кулина чынтты да фахмулу адам болгъанына, аны усталыгъы игида ѳсгенине шагъатлыкъ этедиле. Ол фахмусуну чакъгъаны бла, ниет хазнабызны байыкъландыргъаны бла бизни барыбызны да бек къууандыргъан эди.

Жаш фахмуланы сахнагъа чыгъарыу ахшы тѣрени Кулина кесини творчество ингиринде да бузмагъанды. Холамханланы Къайсын, Трамланы Татьяна, Бийланы Аслан, Бегийланы Зайнаф эм башхала энчи ауазлары бла, жангы фахмулары бла къууандыргъандыла. Малкъарланы Мурат а къобузну алапат уста сокъгъаны бла.

Концертле миллетни бирикдиредиле, шуѳхлукъну, ангылауну кючлейдиле, жашауну жарыкъ, магъаналы этедиле. Алада белгиленедиле жангы фахмула да.

Културабызны, искусствобузну айнытхан фахмулу адамларыбыз не уллу махтаугъа да тийишлидиле.

Миллетине кѣллениуню, къууанчны, ѳхтемликни сезимлерин саугъа эталгъан Асанланы Кулина да сау болсун! Гюллю, ырахатлы, насыплы болсун аны жолу!

«Бёрю атар – бёркюнден»

ХОЛАЛАНЫ Марзият

ЧОЧАЙЛАНЫ
АЛИМ

(1964 жылда тууганды)

Хасанияны тюз да ортасында, Нальчикден келе, жолну сол жанындагы тёшде, ариу тёрт кьатлы юй сюеледи. Аны Чочайланы Хусейни жашы Алим атасыны жеринде ишлетгенди.

Алимни аппасы Ибрагим Хасания (Аллах энди кьыйынлыкь бермесин!) ахыр кере кьуралгьанында, биринчи журт салгьанладан болгьанды. Хусей а эл школда кьыркь жылгьа жууукь заманны малкьар тил бла литературадан дерсле бергенди. Хусей, жарсыугьа, замансыз ауушханды. Ары дери уа, пенсиягьа чыкьгьанындан сора, элде уллайгьан адамланы советине башчылыкь этгенди. Ол огьурлу адам юй бийчеси Улакьланы Ахматны кьызы Соня бла бирге аламаг юйюр да ёсдюргенди. Аланы эки жашлары бла юч кьызлары барды.

Гитчелигинден Алим тийреде кеси тенгли жашчыкьла бла сабий садха журюгенди. Юйюрге бек кичи болса да, ол эрке ёсмегенди. Школда, айырмалы окьуууу бла бирге, спортха да жан атханды. Аны спортну устасы, боксдан айтхылыкь тренер Жаболаны Серго юйретгенди. Алим жаш тёлюню арасында бардырылгьан эришиуледе кёп керс республиканы, Россейни, Совет Союзну да чемпиону болгьанды.

Школну бошагьандан сора, ол окьургьа Москвагьа кетеди. Анда университетни жетишимли бошайды. Юйде дагьыда тёрт

сабий болгъанын ангылап, Алим ара сахарда кеси кесин кечиндирирге кюрешгенди. Жашау кыйынды деп тарыкъмагъанды, окъууун кыймагъанды. Аллына салынган борчну тамамларыгына таукел болгъанды, ийнанганды.

Ишчи жолун а Алим, бийик окъуу юйню бошагъандан сора, Горький сахарда (шёндогю Нижний Новгородда) башлайды. Цехни начальниги, ызы бла баш экономисти болады. Токъсанынчы жыллада уа аспирантурагъа, МГУ-ну дуня экономика факультетине окъургъа киреди. Аны бошагъандан сора, «ВЯЗ» акционер компанияны генеральный директоруну заместители, ызы бла генеральный директору болады. Андан ары уа – МГУ-ну докторанты.

Ол доктор диссертациясын къоруулай туруп, алим советни членлерини арасында даулаш башланганды. Жашха илму ишини юсюнден сау алты сагъат хапарларгъа тюшгенди. Ахырында алим советни 15 членинден 14-сю ыразылыкъларын билдиредиле.

Аспирантурада окъугъан кезиуюнде, Алим кеп илму статья, монография басмалагъанды, халкъла аралы симпозиумлагъа эм конференциялагъа къатышханды. Ара газетлени, журналланы бетлсринде агъач сакълауну юсюнден терен магъаналы илму статьялары дайым да басмалангандыла. Чочай улу РФ-ни табийгъат ресурсла департаменти бардыргъан кенгешлеге къатышханды. Алим Россейни Илмула академиясыны агъач мюлк жаны бла бёлюмюню комиссиясыны советнигиди.

Таулу жаш къысха заманны ичинде кесини ёз кыйыны, билимге итиниую бла жетгенди аллай бийик даражагъа.

Ол ёсюп келген жерлешлерине да, къолундан келгенича, болушлукъ этерден артха турмайды. Къайда ахча бла, къайда окъуугъа кирирге кёз-къулакъ бола келеди.

Алгъаракъда СКГИИ-ден бир къауум адам Москвагъа баргъанды. Ала музыка инструментле сатып алыргъа керек эдиле. Алим, нальчикчилеге къонакъбайлыкъ да этип, жумушларын да тындырып ашыргъанды. Аны аллай ишле бла кюреширге заманы артыкъ кеп болмаса да, аллына келгенни сансыз этип кыймайды, доктор диссертацияла жазгъанлагъа да болушады. Жыл сайын аны башчылыгында беш-алты адам доктор диссертацияларын къоруулайдыла. Спортсмен жашла эришиулеге Москваны юсю бла баргъанларын билгенлей, ол, заман табып, темир жол вокзалгъа неда аэропортха келип, алагъа тюбеп, ахшы жолгъа барыгъыз, хорлам бла къайтыгъыз деп ашырады.

Москвадан юйюне келсе уа, анасына, атасына да къайсы жууукъгъа не бла болушургъа кереклилигини юсюнден соруп, къолундан келгенни аямай, эс тапдырыргъа кюрешеди.

Алим Отарланы Мадина бла бир юйюр къурагъанды. Аны юч къызчыгы барды.

Аллай бир жылны туугъан жеринден, миллетинден кенгде жашагъанына да къарамай, жаш ана тилинде уста, шатык сёлешиди. «Заман» газетни уа бир номерин да къоймай, къарап, жаратхан статьясы болса, окъуп, кесини оюмун атасына билдирип тургъанды.

Алим музыканы, жырны да бек сюеди. Ишден бош заманында Отарланы Омарны, Жанатайланы Исмайылны, Газаланы Алимни эм кёп башха таулу жырчыланы жырларына тынгылаучуду.

«Ишден арып келип, Газаланы Алимни жырлауунда «Къарачайым, Малкъарым» деген жырны эшитсем, жүрегим тау тёппелеге тенг болады, олсагъат арыгъаным кетеди, кёлюм кётюрюледди. Ол жырда айтылгъан затла ючюн жашарыгъынг, ишлеригинг да келеди», – дейди Алим.

«Сен агъач мюлкню нек сайлагъан эдинг, къалай-алай десек да, ол бюгюнлюкде, кёплени оюмларына кёре, артыкъ даражалы иш тюйюлдю?» – дегенибизде, жаш былай жууаплагъанды: «Мен гитче заманымда, атам, аммам бла Хасанияны агъачына кюз артында барып, айланыргъа бек суйюучю эдим. Уллайгъанымда уа, ол суймеклик бютюнда кючленгенди, аны иш бла байламлы этерге кереклисин ангылагъанма. Бусагъатда Бабугент къатында агъачны къырадыла, мени анга жаным бек къыйналады. Бюгюн жашагъанла тамбла келлик тёлюлени юсюнден сагъыш этмейдиле, алагъа не кюн келлигин ангыламайдыла. Ол а иги тюйюлдю».

Москвагъа окъургъа баргъаныны юсюнден а Алим былай айтханды: «Мен школда окъугъан заманымда, Москвагъа эришиулеге барсакъ, бизге анда Мусукланы Алим тюбеп, юйюне чакъырып, сыйлап ашырса, сёзсюз, бек хычыуун кёрюнюучю эди. Мени уа аллай онгум къачан боллукъ болур деп, кёп кере сагъыш этиучю эдим».

Бюгюнлюкде хасаниячы жашны иги онглары бардыла. Алим илмуда уллу жетишимлеге ёрлеую бла айырмалы болгъанда, анга алыкъа къыркъ жыл да толмагъан эди. Россейни Естестволу илмуларыны академиясыны член-корреспондентиди. Аны аты академик А. И. Менлуа жарашдыргъан экитомлукъ энциклопедиягъа киргенди. Анга уа жаланда белгили алимлени атлары жазыладыла.

«Сагъыш эте кетсенг а, алыкъа къаллай бир зат этерге керекди дейсе. Болдурулгъан жетишимледе тохтап къалыргъа жарамагъанын ангылайса. Ишинги тамамлай барсанг, жүрегинге хошлукъ келеди», – дейди Алим.

Бусагъатда таулу жаш Москвада академияны тыш экономика байламлыкъла жаны бла бёлюмюнде профессорду, Россейни Илмула академиясыны «Агронаучсервис» къырал унитар предприятиясыны генеральный директоруду.

Къыралда аты айтылгъан алим

НАТАЛЬЯ Бельх

МЫЗЫЛАНЫ
ИСМАЙЫЛ

(1965 жылда туугъанды)

2008 жылда Къабарты-Малкъарны Саулукъ сакълау министерствосуну баш хирургу, медицина илмуланы доктору, КъМКЪУ-ну хирургия факультетини кафедрасыны таматасы, профессор Мызыланы Алимни жашы Исмайылгъа «КъМР-ни илмусуну сыйлы къуллукъчусу» деген ат берилгенди.

Мызыланы Исмайыл 1965 жылда, 21-чи сентябрьде Чегем районну Булунгу элинде туугъанды. Жай кюнледе тау этеклеринде къой кюте ёсгенди. Юйюрге тёрт сабийни абаданлары эди ол, аны себепли эгешчигине, къарындашларына да окъууда, иште да иги юлгю кёргюзтюрге кюрешгенди. Бош заманында уа анасы ишлеген эл библиотекагъа ашыгъа эди. Аналары Мариямны (Газаланы Хаджи-Муратны къызы) хайырындан болур, сабийле барысы да окъургъа бек суйгендиле. Исмайыл а барындан да кёп окъуй эди китапланы, бир-бирлерин а, энчи жаратханларын, бир ненча кере къатлагъанды.

Атасы къойчу эди, болсада кеси заманында ол да кёп окъуучу эди китапланы. Бюгюнлюкде да ол, жангылыкъланы жалаңда телевизоргъа къарап билгени бла чекленмей, газетлеге да тынгылы къарайды.

Малкъар тилде окъугъан биринчи китапларындан аны эсинде «Тауушла» деген китап къалгъанды – табийгъатны тауушла-

рыны юсюнден. «Книга будущих командиров» деген китапны уа ол энчи суйгенди, бюгюнде да сакълайды аны юйюнде. Нек дегенде Исмайыл кесин аскер къуллукъгъа хазырлай эди, медицинагъа угъай. Аны анасы Мариям гитчелигинден окъуна кеси врач болургъа суйгенди, алай, кѣчгюнчюлюкню хатасындан, окъуялмагъанды. Элдеги библиотекагъа башчылыкъ эте, сабийлерини окъургъа итингенлерине къууаннганды.

Школну бошагъандан сора, Исмайыл Рязаньдагъы аскерхауа десант училищеге кирирге мурат этеди. Атасы бла анасы уа: «Къайры суюе эсенг да, ары бар окъургъа, алай врач болсанг, иги болур эди, аскер училищеден эсе», – деп, сайлауну кесине къоядыла. Мариям, жашында окъуугъа, илмугъа да хунерин эрттеден окъуна эслегени себебли, ким биледи, аны врач болурун андан окъуна суйген болур эди.

Алай бла, 1983 жылда Исмайыл КъМКЪУ-ну медицина факультетине киреди. Бу усталыкъны сайлап, ол, эштада, анасыны кѣлюн алыргъа суйгенди. Башхаладан артха къалмай, къадалып окъугъанды. Студент жылларында хирург болургъа мурат этеди. Алай ол заманлада бийик окъуу юйледен окъуна жашланы аскерге алып болгъандыла. Исмайылгъа да ючюнчю курсдан аскерге кетерге тюшеди.

Литов ССР-ни Снечукс шахарында къуллукъ этип, ротаны старшинасы болады. «Аскерде да, мен къуллукъ этген жерде, насыпха, бек иги библиотека бар эди. Анда да кѣп эдиле иги китапла, мен а асламында медицина литератураны окъуй эдим», – деп эсгереди Исмайыл ол заманын. Аны себебли аскерден сора ол, къыйналмай, артха къалмай къайтды университетге. Жаланда аны биргесине окъугъанла андан эки жылгъа алгъа кетген эдиле. Хапаланы Исмайылны къызы Аминат да аланы санында эди. Ала, окъуугъа бирге кирип, бирге окъуп тургъандыла, Мызы улу аскерге кетгинчи. Исмайыл, Аминат бла танышханлай окъуна, жюрегинде аны кесине жашау нѣгерге сайлагъан эди. Исмайыл бла Аминат, тѣртюнчю курсда болгъанларында, бир юйюр къурайдыла. Бюгюнлюкде абадан къызлары медицина, гитчелери уа юристле хазырлагъан факультетледе окъуйдула.

Ючюнчю курсда Исмайыл хирург усталыкъны сайлайды. Тѣртюнчю курсда уа, реанимация бѣлюмге санитар болуп, дежурстволагъа жюрюйдю. Ишдеги сынауу окъууунда да болуша эди.

Университетден сора Мызы улу бир айны Тырныаузда хирург болуп ишлейди. Алай ол дагъыда билимин ѳсдюрюрге суюе эди. Аны себебли Ростовда ординатурагъа хирургия жаны бла окъургъа киреди. Ол кезиуге Исмайылны эки сабийи бар эди. Сѣзсюз, тынч туююл эди анга. Алай, насыбына, юй бийчеси аны хар ишине да билеклик этип, кѣллендирип, ангылауу бла да болушуп тургъанды. Исмайыл а Тырныаузгъа уста специалист болуп къайтыргъа суюе эди.

Адамны жаргъанда, аны жарасы не къадар гитче болурча амалланы юслеринден кѣп сагъыш этгенди Исмайыл. Ординатурада бир жыл окъугъанлай а, аны илму башчысы анга илму ишини темасын береди. «Острые эрозивно-язвенные поражения желудка и двенадцатиперстной кишки» деп алай эди аны аты. Жаргъандан сора, жара гитче болур амалны Исмайыл илму ишинде тинтеди, иште сынаиды. Аны ючюн Ростовда бир ненча медицина учрежденияда да ишлейди. Кюреше кетип, къыйын ауругъан саусузланы, жарып, уллу кесмей операция этер амалла да табады. 1993–94-чю жыллада биргесине ишлген Александр Хитариян бла, керек аппаратураны алып, Шимал Кавказда биринчи болуп, аллай операцияла этип башлайдыла. Бир ауукъну ол Ростовну Акушерство бла педиатрия илму-излем институтунда, ызы бла уа багъыу-диагностика арада ишлейди.

Аспирант болгъан кезиуонде, илму иши бла кюреше, операцияла эте, саусузланы къатларындан кече-кюн да кетмей тургъан заманлары аз болмагъанды. Алай эте, Исмайыл Ростовда гепатология араны консультанты болады.

1996 жылда профессор В. Н. Черновну башчылыгъы бла Мызыланы Исмайыл кандидат диссертациясын, аспирантураны да бошагъынчы, болжалдан алгъа жетишимли къоруулайды. Ары дери уа, кѣп тюрлю къыйын саусузланы халларын тинтип, алагъа бакъгъанды. Иги хирург медицинаны хар тюрлю жанын да уста билирге кереклисине ол толу ийнаныпды.

Алай бла, кеси тапхан жангы амалланы да хайырланып, кѣп тюрлю операцияла этеди. Дагъыда, битеулю хирургияны хар тюрлю жаны бла да тинтип, бек къыйын жараланы классификацияларын къурайды. Анга кѣре, ол ауруулагъа багъыуну эмда операция этиуню жангы амалларын табады. Аны бла байламлы эди аны доктор диссертациясы да – Краснодарда ол аны 2000 жылда уллу жетишим бла къоруулайды. Бу диссертациясында ол юч изобретенияны автору болгъанды – аурууланы диагностикаларында, операциялада эм багъыуну амалларында жангы методиканы хайырланганды.

Бийик даражалы специалистни Ростовда университетге ишлерге къоядыла. Ким биледи, Исмайыл анда къаллыкъ да болур эди, алай аны бери – Къабарты-Малкъаргъа – чакъырадыла. 2001 жылдан бери Исмайыл КъМКЪУ-ну медицина факультетини хирургия кафедрасына эм клиникасына башчылыкъ этеди. Аны илму ишлерине, жазгъан монографияларына, китапларына, илму статьяларына, иш сынамына, студентле бла ишлеуоне да уллу багъа берилгенди. 2002 жылда анга профессор деген илму ат аталгъанды. 2003 жылдан бери уа Мызы улу КъМР-ни Саулукъ сакълау министерствосуну баш хирургууду.

2005 жылыны 13-чю эм 14-чю октябрьни къыйын кюнлеринде Мызыланы Исмайыл республика клиника больницада ачыгъан-

лагъа болушлукъ этген хирурглагъа башчылыгыъ бла къураучу хунерин да кѣргюзтгенди.

Бюгюнлюкде бизни республикада Исмайылны башламчылыгыъ бла бичакъсыз неда кесилгенлери гитче болгъан операцияла жетишимли этиледиле. Аладан сора саусузла бир ненча кюнден аягы юслерине турурча боладыла. Докторну айтханына кѣре, ол амал больницагъа учуз келеди. Нек дегенде кѣп тюрлю дарманлагъа ахча жоюлмайды.

Алимни жашы Исмайыл илму-излем ишин бюгюнде да къоймайды. Аны сейири хар неге да уллуду, саусузланы багъыуда жангы амалла излейди. Мызы улуну тинтиу ишлери регионда, ара сахарны эм тыш къыралланы медицина басмаларында чыгъадыла. Ол 170 илму эм окъуу-методика ишни эм эки монографияны басмалагъанды. Исмайылны башчылыгыъ бла 7 кандидат диссертация къорууланнганды, энтта да 5 аспирантны тинтиу ишлерин бардырады.

2007 жылда профессор Мызыланы Алимни жашы Исмайыл Ата журтуну медицинасына бла саулукъ сакълаугъа салгъан къыйыны ючюн Пѣтр Великийни I даражалы ордени бла саугъаланнганды эм Илмуланы бла искусствону Петровский академиясыны керти членине айырылгъанды. Ол жыл окъуна булунгучу жаш Россейни Естественный илмуларыны академиясыны керти члени да болгъанды.

Къарындашла

БИТТИРЛАНЫ АМИНАТ

ГЛАШЛАНЫ АХМАТ

(1968 жылда туугъанды)

ГЛАШЛАНЫ АЛИЙ

(1970 жылда туугъанды)

«Акъылын окъуу хорлагъан» деген нарт сёз Глашланы Алабийни жашы Ахмат ючюн айтылгъанчады. Малкъарлыланы ичинде угъай, республикада окъуна экинчи адам болурму, Ахматча, 8 тыш къырал тилни билген? Ол англиз, немис, арап, финн, норвег, француз, перс, испан тилледе эркин сёлешеди, окъуйду. Сёзсюз, малкъар, орус тиллени да алагъа къошуп.

Москвада адвокатланы республикала аралы коллегиясыны «Международный правовой центр» адвокат бюросуну таматасыды. «Адвокатланы халкъла аралы союзуну» вице-президенти. Россейни Юристлерини союзуну Къабарты-Малкъарда регион бёлюмюню председателиди. Халкъла аралы правону илму-излем фондуну башчысыды.

РФ-ни адвокатларыны Федеральный палатасы 2005 жылда «За заслуги в защите прав и свобод граждан» деген II даражалы майдал бла сауғалагъанды. Аны оноуун а РФ-ни адвокатларыны Федеральный палатасыны Совети этген эди.

2007 жылны май айында Хорватияны Загреб шахарында халкъла аралы конференцияда (Пётр Байрон бла бирге) юристлени Лондондагы халкъла аралы ассоциациясыны Советинде Россейни адвокат конторасыны келечисине айырылганды. ВВН Legal халкъла аралы адвокат контораны партнёруду. Москваны адвокат палатасында Г. И. Резник бла бирге жаш адвокатланы стажировкалары ючюн жууаплыды. Юридический илмуланы магистриди. Диплому болган референт-тилманчды. Россейни Ф. Н. Плевако атлы Адвокатура академиясыны преподавателиди.

Доктор диссертациясын жазып, аны Финляндияда кьорууларгъа хазырланады.

Бу къадар кьырал эм жамауат борчларын тамамлай, Глашланы Ахмат халкъла аралы уголовный эм граждан правону проблемалары бла, миллетибизни тарыхы эм медицина тема бла да байламлы 7 китап чыгьаргъанды, сегизинчисин а басмагъа хазыр этгенди. 2001 жылда басмалап башлагъанды ол аланы: «Европейский суд по правам человека. Порядок обращения» (2001); «Спортивное право» (2002); «Медицинское право» (2004); «Адвокатура и адвокатская деятельность в решениях Европейского суда» (2004); «О хазарском языке» (2005); «Настольная книга юриста» (2006); «История хазар» (2007).

Кёп болмай Ахмат «О гуннах Северного Кавказа» деген сегизинчи китабын да хазырлагъанды басмагъа. 50-ден артыкъ статьяны да авторуду. «Тюркологический вестник» журналны чыгъарады.

Ангыларгъа окьуна кьыйынды Глашланы айтхылыкъ жашы бу къадар ишни тамамларгъа къалай жетишгенине. Табийгъат берген акьылы, иш кёллюлюгю, фахмусу аны бла миллети ёхтемленирча этгендиле.

Глашланы Ахмат 1968 жылда, 20-чы октябрьде Нальчикде туугъанды. Къарындашы Алий бла бирге Вольный Ауулда 12-чи номерли школда окьугъандыла. Аналары – Асанланы Лиза – Огъары Малкъардан эди, кеси да КъМКЪУ-ну филология бёлмюн тауухсан эди. Сабийлени гитчеликлеринден да кеси жангыз ёсдюргенди. Алий да тамата къарындашына ушагъанды иги ышанлары бла – ол да ингилиз эм арап тиллени уста биледи. Билимлиги, ётгюрлюгю бла да кеси ызлап келеди жашау жолун. Жетишимли, махтаулу жаш деп да аллайланы юслеринден айтадыла. Школну тауухсандан сора, Карабахда аскер къуллугъун толтуруп, Москвада Плеханов атлы халкъ мюлкню институтун бошагъанды. Уллу корпорацияда финансовый аналитикди дагыда аудиторский конторда да ишлегенди.

Бюгюнлюкде Алий Великобританияны Россейде нефть бла байламлы уллу компаниясыны финансовый директоруду. Ол уллу бюджет бла байламлыды. Ингилиз тилни сууча биледи. «Менден жашырын сёзлери болса, ингилизча сёлешедиле», – деу-

чю эди аналары. Аллай билимли болгъаны ючюн, Алийни кѣп тып кыраллагъа командировкалагъа бек магъаналы жумушла бла иедиле. Ол нени да тынгылы этеригине ийнанадыла да, андан.

Школда окъугъан заманындан бери спорт бла кюрешеди. Бюгюнде да чабады, жюзеди, ишинден ычхыналгъанына кѣре. «Юйорюбюзде билимге уллу магъана берилгенди – анам, анамы анасы да ангылай эдиле окъууну магъанасын. Къаллай программа салынса да, анга кѣре барады ол юйорню жашау жолу. Бизде уа къуруда окъууну, аны кереклисини юсюнден айтыла эди. Анам Нальчикдеги университетни, аны къарындашы Тембот а Москвада Тимирязев атлы Эл мюлк академияны тауусхандыла. Ала да, атасыз, бек къыйын болумлагъа да къарамай, бийик билим алгъандыла. Юйюрге уа абаданла не жол бла баргъанлары сабийлеге уллу магъананы тутады», – дейди Алий.

Игиледен юлгю ала, жашауунда, ишинде да кесини билимине бла хунерине базаына келеди. Ма ол тукъум магъаналы жорукъда юйретгендиле аны гиччелигинден. Жюзерге юйренмесенг, батып къаллыкъса деген нарт сѣзню да унутмайды. Не заманлада да эслилик бла тирилик бек керек болгъандыла. Бюгюнлюкде уа алагъа билимлик да къошулгъанды. Билимлик адам а базгъын, таукел да болады, Алийча. Аны оюмуна кѣре, адамны хунеринс, фахмусуна къарап, ишге алай алгъан заманла жетгендиле. «Жаш тѣлю уа аны себепли окъуугъа, билим алыргъа къаты болсун. Жаланда кесинги билиминге таяныргъа эм базыныргъа юйренирге керекди», – дейди оюмлу, терен билимлик да Алий. Ол тюз эм керти жорукъла бла ишлегени себеплиди аны аллай уллу жетишимле болдургъаны да.

«Мен кесим да атасыз ѳсгенме. Атам – Асанланы Асхат – урушдан къайтмагъанды. Жаланда сурагъа бергенме аны, эсимде къалмагъанды. Къарындашым Тембот бла мени, Аллахны ахшылыгъындан, кѣчгюнчюлюкню зорлугъундан да къутултуп, анам, харип, сау-эсен къайтаралгъанды туугъан журтубузгъа. Бек къыйын заманда ѳсгенибиз себепли, анам къаты юйретгенди. Ышарып окъуна бек аз кѣргенме аны. Артда ангылагъанма: алай этмесе, биз аякъ тиреяллыкъ туююл эдик, бир жетишимге итиниюбюз да болмаз эди, – деп эсгериучю эди Лиза. – Мен мында университетни, къарындашым а Москвада Тимирязев атлы академияны тауусханбыз. Къыйын заманымда Тембот бла бирге болгъанбыз, бир бирге билеклик эте. Белгили политик Сергей Шахрай Темботну уллу шуѳху эди. Тембот, Шахрайгъа барып, аны хайырындан, Россейни Президенти Борис Ельцин бла тубеп, сѣлешип, малкъар халкъ реабилитациясы бла байламлы бир кесек ахча алырча этген эди.

Жашланы юйретиуде, тюз жолгъа салыуда да къарындашым билеклик этгенди. Мен жашланы туююп къыйнамагъанма, жа-

ланда бск къаты низамда тутханма. «Эшекни, тьююп, ат этмезсе» деп, бурунгулула бошдан айтмагъандыла. Къарамымдан биле эдиле не этерге керек болгъанын. Юйде не жумуш да боюнларында эди. Башхалагъа сукъландырмазгъа кюрешгенме, алай юс кийимлери бла да оздурмагъанма, ахчаны да эркин бермегенме. Нени да айыртлай биледиле. Байрамгъа окъуна ахчаны дыккы берип ийсем, ма быллай бир къалгъанды деп келтире эдиле артха. Арабызда уа не заманда да ышаныулукъ болгъанды, бир жарсыуугъуз болса, манга айтыгъыз, къоркъмагъыз, бирге тап этербиз аны дей эдим. Ансы «кенгешчилери» орамда нёгерлери болсала, олду палах. Таукел болугъуз, сиз жашласыз, хар нени да эте билирге керексиз. Уллу болсагъыз, юйде-иште да сиз оноу этериксиз, мени да сиз тутарыкъсыз деучю эдим. Насыпха, школда иги окъугъандыла. Спорт кружоклагъа жюрюгендиле. Биз жашагъан жерде ичгичиле, наркоманла да аз тьююл эдиле. Аллаилагъа къошулурла деп, къайсы ана къоркъмайды? Алай болмаз ючюн а, жашланы окъуу, кружок, жумуш деген затла бла бош заманы болмазча этерге керекди. Кереклисин асыры гапдырып къутуртмазгъа да. Не бийик къуллукълада ишлей эселе да, бюгюнде да, бир сагъатха кечирек къаллыкъ эселе, экиси да, сёлешип, къайгъырма, быллай заманга жетерикме юйге деп билдиредиле. Экисинден бири не аракъы, не тютюн ичмейдиле».

Эки жашы да школну тауусханларындан сора, кесини жыл саны 50 жылгъа жууукълашханына да къарамай, Лиза Москвагъа кёчеди. Анда тийишли билим алсынла, жашауда жерлерин да тапсынла деп. Алыкъа Совет Союз чачылмаса да, иш анга жууукълашып келе эди. Лиза ишге тохташыргъа, общежитде отоу алыргъа да жетишди. Ол жаланда кесини жигерлигине, иш кёллююгюне базаына эди. Эки жашын да институтлада окъутхан алай тынч тьююл эди анга, жангыз кесинлей. Алай нс къыйынлыкъ да кёзюне кёрюмегенди, жашлары окъургъа суйгенлери себепли.

Ала аскерде да къуллукъ этгендиле: Ахмат – Майкопда Шимал Кавказны аскер округунда, Алий а – Карабахда. Шимал Кавказны аскер округуну самбо бла эришиулеринде Ахмат 2-чи жерни алгъанды.

Ахмат Халкъланы шуёхлукъларыны Патрис Лумумба атлы университетин, ызы бла Страсбургда (Франция) Адамны эркинликлерини халкъла аралы институтун 1996 жылда бошагъанды. Алий а, башында айтылгъаныча, айтхылыкъ «Плехановкада» окъугъанды.

Гитче заманында юйреннгенича, Ахматны институтда да бош заманы болмагъанды. Дайым окъугъанлай тургъанды. Бютюнда тыш къыраллы тиллеге уллу сейири болгъанды. Ингилиз тилге школда, институтда да окъутхандыла, къалгъан тиллеге уа,

табийгъат берген хунерине кёре, кеси юйренгенди. Бюгюнде да тохтатмайды ол ишин. Малкъар тилни, халкъыны тарыхын да тинтеди.

«Къайры барса да, китапла жыйып келеди, дуня бла бир. Юйде байлыгъыбыз да – китапладыла. Асламында тарых бла байламлыдыла ала. Мен къазах тилни малкъар тилча билеме. Малкъар тилни сёзлерини этимологиясы бла кюрешгени себепли, мени къазах тилни билгеним бирде жарап да къалыучуду Ахматны ишинде», – дей эди Лиза.

Аланы юйлеринде Къуран да барды. Ол 1894 жылда Къазанда басмаланганды. «1894 г. в Казани типо-литография Императорского университета» деген жазуу да шагъатлыкъ этеди ол XIX ёмюрню ахырында чыкыгъанына. Анга ушаш, эрттегили китаплары кёпдюле Глаш улуну. Миллетин асыры суйгенден, ол архивледе да кёп кюрешеди. Халкъыны тарыхы, ана тили да аны уллу сейридиле. Миллетин, ана тилин сюрerge уа, сёзсюз, анга анасы Лиза юйретгенди. Ауаралы болмай, жашауда таукел атларгъа да. Бек башы уа – адамлыгъын тас этмезге.

Ишине кёре, Ахмат кёп адамлагъа болушады. Къолайсыз жашагъанла аз туйюлдюле, ол а алагъа хакъсыз къарайды. Ахмат, таулу къыз Туменланы Жамиля бла бир юйюр къурап, анасын болмагъанча ыразы этгенди. Туудукъчугъуна уа Лиза кесини анасыны атын атагъан эди – Мариям. Келини уа – дизайнерди, бек ариу суратла ишлейди. Жууукъ заманда аны Финляндияда кёрмючю боллукъду.

Ахмат кёп белгили тыш къыраллы алимле бла да байламлыкъ жюрютеди.

Москвада чыкыгъан «Российская адвокатура на рубеже веков» деген китапда Ахматны юсюнден былай айтылады:

«1966 жылда Москвада Патрис Лумумба атлы университетни бла Страсбургда (Франция) Адамны эркинликлерини халкъла аралы институтун бошагъандан сора, Халкъла аралы праводан билимин Запад Европаны белгили университетлеринде ёсдюргенди.

Бир къауум жылны скандинав къыраллада запад европалы корпорацияланы юридический советниги болуп, ишлеп тургъанды. Стажировкасын Финляндияда VTT Corporation эм Страсбургда Адамны эркинликлерини европалы сюдюнде бардыргъанды.

1995–1997 жыллада Финляндияны «Тимоти» фирмасында юрист-консультант болуп тургъанды. 1998 жылдан бери Адвокатланы республикала аралы коллегиясыны адвокатыды».

Бюгюнлюкде Глашланы Ахмат халкъла аралы организациялада бла суд инстанциялада: ООН-ну Адамны эркинликлерини жаны бла комитетинде, Парижде Арбитражный судде, Швецияда бла Финляндияда Сатыу-алыу палаталада, Россей

Федерацияда да гражданланы бла компанияланы сейирлерин кьоруулайды.

Халкъла аралы уголовный эм граждан правону проблемалары бла байламлы бир талай китап чыгъаргъанды, 50-ден артыкъ статьяны авторуду.

Баш ишинден бош заманында журналистика бла кюрешеди. Аны жашау жоругъу: «Не тюрлю да бир ишни этерге санга тюшген эсе, ол сени кьолунгдан келлик ишди».

Кёп болмай а, Москвада юристлени конгресси болгъанда, Россейни Президенти В. Путинни оноуу бла Ахмат анга башчылык этгенди. Айтхылык малкъар жашла, туугъан кьарындашла, алгъа таукел кьарайдыла, жашаулары, ишлери бла да бек кёплеге ахшы юлгю бола келедиле. Аллах суйгенледен болсунла!

АХКЁБЕКЛАНЫ АДИЛБИЙ

(1971 жылда тууганды)

Таулада къутхарыучу болуп ишлеген – ол жигитликди, батырлыкъ. Алай бу ишни сайлагъанла аны къаллай къыйын, асламында уа кеси жашауларына окъуна къоркъуулу болгъанын уста биледиле. Ахкёбекланы Жаммени жашы Адилбий Россейде альпинизмни бла туризмни айнытыугъа къолундан келгенни аямагъан жашды. Къыралыбызны МЧС-ини КъМР-де бёлюмюню «Элбрус» излеу-къутхарыу къауумунда аскерден къуллукъ этип къайтханлы бери ишлейди.

Андан бери Адилбий Бызынгы таулары бийиклеринде бугъейлеге кетген, тас болгъан башха хатагъа тюшген туристлени, альпинистлени жанларын сакълай келеди. Бек уста эм сынаулу таучугъа-къутхарыучугъа саналады, батырлыгъы бла да айырмалыды. Излеу-къутхарыу ишлеге къатышхандан сора да, Ахкёбек улу Шимал Кавказны «бешминглик» тёппелерине, ол санда Элбрусха (Минги таугъа), кёп кере чыкъгъанды, 2006 жылда уа Россейни МЧС-ини, Къабарты-Малкъарны, Малкъар халкъны байракъларын Кордильер таулары Котопахи тёппесине (5 минг 960 метр бийикликде) орнатханды. Бызынгыны бек бийик тёппелерин бир жолгъа къыдырып да чыкъгъанды. Ала уа барысы да «бешмингликледиле». Жашаугъа къоркъуулу,

болмагъанча, бек кыйын жолду ол не менме деген сынаулу альпинистге да.

Ма ол кыйын жолну сайлагъан эдиле Бызынгы тауларында москвачы альпинистле Максим Земляников, Анастасия Станкина эм Максим Быков 2007 жылны март айында. Биринчиси кутхарыучула жетгинчи ёлген эди, экисин а, вертолётну хайырланып, Жангы таудан алгъан эдиле. Уллу Кавказ таулары тизгининде ол бек бийик эм кыйын кесегиди. Кишиге да тынгыламай, кюркьюулу жолгъа чыкыгъанлагъа Адилбий «авантюристле» дейди. Ала кюру кеслерини угъай, кутхарыучулары жашауларына да уллу кюркьюу саладыла. Москвачы альпинистлеге да жолну палахлы эм бек кюркьюулу болгъанын айтып кюрешгендиле, алай ала тынгыламагъандыла. Ары дери 170 кере кюрешгендиле сынаулу альпинистле Бызынгы тауларыны тёпелерине, бек бийиклерине ёрлерге, энишге тюшмей, бир жолгъа «кыдырып» чыгъаргъа, алай аладан жаланда 10-су болгъанды жетишимли. Бу жол а минг болумдан бири болушургъа боллукъ эди кыйынлыкъгъа калгъанланы. Юч адамны ёлюмден кутхарыр ючюн, 40 адам бек каты кюрешгендиле: палахха тюшгенлени кутхара, кеслери жоюлургъа боллукъларын да биле тургъанлай. Жылны бу кезиюу ёрлеуге бютюнда бек кыйыннга саналады. Москвачы альпинистле сау ай ёрлегенни бизни альпинистле 3–4 кюннге барыргъа керек эдиле. Хауа болумла да, насыпха, чырмау этмей, вертолётну хайырланыргъа да онг чыгъады. Болсада жол бек кюркьюулу эди.

«Элбрусавианы» пилоту вертолётну кюркьюулу бийикликке кётюреди – 5 минг метрге! Ол да хауада бир жеринден тепменлей, кутхарыучула да 20 минутну ичинде кюрешгендиле москвачы альпинистлени бери алыргъа. Ол операциягъа РФ-ни МЧС-ини Элбрусдан, Къарачайдан, Кисловодскден, Сочиден, Шимал Осетиядан, Ставропольдан отрядлары катышхандыла.

Ол операциягъа катышханла барысы да «москвачы альпинистлени жанлары сау жаланда Ахкёбекланы Адилбийни батырлыгъыны бла усталыгъыны хайырындан калгъанды» дегенни бир ауздан айта эдиле. Адилбийни жашауу аллай уллу сынауладан толуду. Алай бу жангыз юлгю окъуна аны Аллах кыйынлыкъгъа тюшгенлени кутхарыр ючюнмю жаратхан болур эди деп сагъышландырады. Бир Аллахны кесинден сора, Адилбий болмаса, биз бюгюн не хазна жашап турлукъ эдик дегенлени санлары иги кесекди. Да ма аны себепли саугъалагъандыла Адилбийни Москвада В. Высоцкий атлы «Своя колея» фондну премиясы бла. Анга В. Высоцкий атлы алтын майдал бла бурунгулу алтын къама да бергендиле, Высоцкийни клубуну членине да алгъандыла. Саулай Кавказдан а аны члени болалгъан жаланда олду, малкъар жаш, белгили альпинист, «таула барсы» Ахкёбекланы Жаммени жашы Адилбий.

Ол клубха бек сыйлы, фахмулу эм белгили адамланы аладыла. Аланы санындадыла кинорежиссёрла Г. Волчек бла К. Шахназаров, сабий хирург Л. Рошаль, космонавтла, академикле, Россияге, дуниягъа да атлары айтылгъан керти да уллу адамла.

Ара телевиденияны «Биринчи каналы» бла ол саугъалауну кьргюзтгенлеринде, къарагъан таулуланы къууанчларыны чеги жокъ эди. Адилбий бла бирге аллай сыйлыланы, даражалыланы санында Москваны 57-чи номерли школуну устазы Борис Давидович (40 жылны ичинде ол математикадан закийликлери болгъан сохтала бла ишлегени ючюн) эм «Мосфильм» киностудияны генеральный дирсктору Карен Шахназаров болгъандыла (киностудияны жангыртып, аны алгъынча ишлеталгъаны ючюн). Бериуню уа В. Высоцкийни жашы Никита «Биринчи канал» бла хазырлагъан эди.

Алай бла Адилбий, Жангы тауну тѳппесинден тюшалмай, ёлюмню бетине къарап тургъан альпинистлени къутхаргъанда этген батырлыгъы, усталыгъы, адамлыгъы да ючюн 2007 жылны «Своя колея» премиясыны лауреаты болгъанды. Бу саугъа 11-чи кере бериле эди кеси тарыхында. Саугъалау «Останкино» телецентрде болгъанды. «Къутхарычуну усталыгъы – бек магъаналы эм деу усталыкъды!» – деп, Никита Высоцкий саугъаны берирге сахнагъа биринчи Адилбийни чакъыргъанды. Саугъаны уа таулу жашха Росейни халкъ артисткасы Лариса Лужина бергенди. «Высоцкий поэзиясы бла сакълагъанды адамланы жүреклерин, сиз а жашауларын сакълайсыз! Мен башымы энишге иеме аны ючюн сизни аллыгъызда», – дегенди ол фахмулу эм белгили актриса Адилбийге.

Батыр кѳллю жигит таулу жаш а, саугъасын алыргъа чыкъгъанда, бир кесек ийменнгенча да кѳрюннген эди. Бийик тау тѳппеледе таукел сюелген Ахкѳбекланы Адилбий сахнада, саугъа ючюн ыразылыгъын билдирип, биргесине ишлеген жашланы барыны да къыйынларын белгилегенди. «Бир бирге ийнануу, таянчакълыкъ, хар нѳгеринги да батырлыгъы – ма аллай затладан къуралады къыйын къутхарыу ишни жетишимли ахыры да», – дегенди ол.

«Своя колея» атлы премияны 1997 жылда Высоцкий атлы Жандауурлукъ фонду, РФ-ни Культура министерствосу эм Москваны Культура комитети тохташдыргъандыла. Бу премияда ахча бла саугъалау тѳре жокъду. Лауреатха сыйлы белги, номери болгъан алтын майдал бердиле (аны бир жанында Высоцкийни сураты эм автографы барды). Бу саугъагъа сайлагъан жолларындан таймагъан, къарамларын да тюрлендирмеген, адамлыкъ шартлары бла айырмалы устала кѳргюзтюдиле.

Бызынгыда туууп ёсген жаш тауладан юйреннгенди таукелликге, тѳзюмлюкге, батырлыкъгъа да. Атасы Ахкѳбекланы Жамме бла анасы Толгъурланы Налжан беш сабийлерин да алай

юйретгендиле – иш кёллю, ышангылы, таза ниетли, адепли. Адилбийни эки эгечи да филологладыла, тамата къарындашы инженерди, гитчеси уа эл мюлк академияны бошагъанды. Барысы да жашауда жерлерин тапхандыла. Жаланда Адилбийни къоркъуулу ишине, кёп жылланы ичинде юйреннгенликге, атасы бла анасы энчи жарсыйдыла. Хар жолоучулугъу – жашаууна къоркъууду, болмагъанча кыйын иш, не бла бошаллыгъы да белгисиз. Тау тёппеледе уа сагъыш эте турур заман жокъду, оюмлулукъ бла батырлыкъ болургъа керекдиле биргенге.

Адилбий гитчелигинден окъуна спортсмен болургъа суюгенди. Бызынгы уа альпинизмни бешигиди. Бери Россейден, саулай дунядан да кёп адам келеди. Альпинизм спортну бек багъалы тюрлюсюдю. Алай ол адамны низамлы, батыр кёллю, таукел этеди. Ахкёбекланы Адилбий нёгерликге да иги, ышангылы жашды, аны себепли даражасы да бийикде жүрөйдю. Тау тёппелени бийиклери уа аны жангы жетишимлеге кёллендиредиле, кюч-къарыу бередиле. Ол жанларын сакълагъан адамланы саны 100-ден атлагъанды. Къаллай сууаплы, магъаналы, кыйынлыкъгъа тюшгенлеге керек, багъалы да инли Адилбийни иши. Анга ыспас этгенле, махтау салгъанла да бек кёп... Ол а жаланда тукъумуну угъай, саулай да миллетни атын кюн сайын иги бла айтдыруду, аны сыйын-намысын бийик тау тёппелеге тенг этиу. Къутхарыучунг Уллу Аллах болсун, хурметли къарындашыбыз!

Адамны жюрегин азатлагъан врач

БИТТИРЛАНЫ АЛИМАТ

АСАНЛАНЫ
АЛИМ

(1972 жылда туугъанды)

Билимли, ишини чынтты устасы, адамлыгы болгъан врача тюбеу – ол уллу насыпды хар кимге да. Аллай врачды Асанланы Орусбийни жашы Алим да – медицина илмуланы кандидаты, Нальчикни Дубки деген районунда психонсврология диспансерни 7-чи бёлюмюню таматасы. Республикада неврозланы багъыуда специализацияланган жангыз бёлюмдю таулу жаш башчылыкъ этген жер. Нальчикде медицина училищени, университетни медицина факультетин да кызыл дипломлагъа бошагъанды. Кандидат диссертациясын Москвада жетишимли къоруулап, шёндю соискатель-докторантды.

Асанланы тукъум бурун заманладан бери батыр, акъыллы, билимли да адамлары бла атын айтдырып келеди. Кыралыбызны, миллетибизни да аллында кыйынлары уллу болгъанын да белгилерге тийишлиди.

Бу тукъумну иги адамлары кёпдюле, аны себепли даражалары да бийикде жюрюйдю. Республика больницада кёп жылланы ишлеп тургъан Асанланы Орусбий да (жаннетли болсун) аладан бири болгъанды. Орусбий, жарсыугъа, жашаудан замансыз кетген эсе да, юй бийчеси Гергъокъланы Алимат бла эки алакат жаш ёсдюрюрге жетишгенди: абаданлары Алим атасыны ызы бла баргъанды, врачды; Ахмат а – ФСБ-ны майору, кёп жылланы

органлада ишлеп тургъанды, шёндио уа бизнес бла кюрешеди.

Хар миллетни да атын аны билимли, фахмулу адамлары айтдырадыла. Биз да, насыпха, юлюшлюбюз, берекетлибиз ол жаны бла. Медицинада да атларын айтдыргъан, иги жетишимле этген адамларыбыз аз тюйюлдюле: Таукенланы Магомет, Къудайланы Абдул-Керим, Бечелланы Хабаз, Аппайланы Адик бла Володя, Гулийланы Жанна, Бапыналаны Марат, Токумаланы Марат, Тилланы Хабийбуллах, Жангоразланы Жанна, Ботталаны Валерий эм башхала. Психиатрия уа медицинаны кыйын, алыкъа иги тинтилмеген бёлюмлеринден бирине саналады. Бу илмуда энтта кёп жангылыкъла сакълайдыла адам улуну. XX ёмюрню бек кенг жайылгъан аурууларындан бириди психика, невроз эм наркология жаны бла ауруула. Бу кыйын илму бла кюреше, Асанланы Алим иги жетишимле да этгенди.

Алим Къашхатауда туугъанды. Бир ауукъдан юйюрлери Кенжеге кёчюп, ол 8-чи классны мында айырмалы бошайды. Школда окъуна белгилейди ол сайларыкъ усталыгъын – ата-сыча, хурметли, намысха тийишли адам эм врач болургъа ниет этеди.

«Атам лорврач болуп ишлегенди, кёп адамлагъа болушханды. Аны сыйы-намысы бек жюрюгенди. Ол манга не жаны бла да ахшы юлгю эди. Атама къарай, мен да аныча болургъа сюйгснме. Баям, медицинагъа сюймеклик манга андан келген болур. Анам да биологиядан окъутхан устазды, Кенжеде 20-чы номерли школну завучуду. Не заманда да адамны юйюрю анга тутурукъ, таянчакъ болургъа керекди. Аны бла насыбым бек тутханды. Устазларым да иги юлгю эдиле манга.

Саусузланы халларына жашауда къарагъанынг, бакъгъанынг да кёп затха юйретеди. Мен окъуй тургъанлай, ишлеген да эте эдим диспансерде. Ол а врачны ишине уллу болушлукъду, – дейди Алим, студент заманын эсгере. – Мен да, башха жашлача, алгъа хирург болургъа сюе эдим, алай психоневрология диспансерде ишлегеним а къарамымы тюрлендиреди. Бери тюшген саусузланы кыйналгъанларын кёре, алагъа болушургъа сюе эдим, мында бегирек хайыр келтирлик суннганма кесими. Бу арт 10–15 жылны ичинде психотерапевтни болушлугъу керек болгъан адамланы саны игида ксбейгенди. Ол а неденди? Жашау кыйын бола барады, адамла уа анга кеслери алларына чыда-ялмайдыла, жюрек кыйынлыкъларындан да къутулалмайдыла. Айныгъан тыш къыралланы кёбюсюнде хар адамны кесини психотерапевти барды. Саулугъун сакъларгъа сюйген да бек алгъа психотерапевтге келирге керекди, нск дегенде битеу ауруула адамны нервалары (жан тамырлары) бла байламлыдыла.

Алимле этген тинтиулсге кёре, адамланы асламысы (80–85 проценти дегенча) невроздан ауруп кыйыналадыла. Аны себепли бизни къыралда да, тыш къыралладача, психотерапевтни болуш-

лугъуну службасын кенг жаяргъа керек эди. Жукъунг бѣлюне эсе, башынг дайым ауруй эсе, жюрегинги да къайгъы (неда сылтаусуз къоркъуу) бийлеп неда жиярыгъынг келгенлей тура эсе – ол заманда тюзюнлей психотерапевтге (психоневрологга, психиатргъа) барыргъа керекди, невропатологга неда башха специалистге угъай. Адамла, аны билмей неда керексизге уялып, аурууларын оздурадыла. Заманында бизни 7-чи бѣлюмде жатып неда поликлиникабызгъа келип кеслерине бакъдыргъанла, юйюрлерине, ишлерине саулукълу болуп къайтадыла. Аягъын, кьолун сындыргъан, жюреги ауругъан олсагъат врачха барады, буюкъмайды. Нервала да анга ушашдыла, заманында багъыуну излейдиле. Сѣз ючюн, бир врач адамны ич аурууларына багъа эсе, башхасы сынган затына, психотерапевтле уа адамны ич дунясына багъадыла. Адам бир тюрлю аурууундан уялыргъа керекмейди, жаланда, оздурмай, заманында келирге керекди врачха. Жаш адамны неден аурурукъду нервалары неда психикасы (мыйысы), ол бир тюрлю къыйынлыкъ кѣрмегенди да, деп алай сунганла да бардыла. Алай, сабий ѳсе баргъаны къадар, аны чархы да тюрленеди – ол тюрлениуле бла байламлы тууадыла тюрлю-тюрлю ауруула, ол санда психоневрология жаны бла да. Аны себепли, аны кылыгъында мен башында айтхан тюрлениулени эслесегиз, уялмай, созмай, бизни специалистлеге келигиз».

Университетни бошап, таулу жаш Москвада психиатрия институтну ординатурасына, ызы бла аспирантурагъа киреди. 2004 жылда уа «Нарушение сна при различных видах депрессии» деген темагъа кандидат диссертациясын жетишимли къоруулайды. Аны илму башчысы медицина илмуланы доктору, профессор Ольга Петровна Вертоградова эди.

Андан сора Алим ара шахарны клиникаларындан биринде ишлеп тургъанды. Тутхан ишин тынгылы этген, билимли да жашны анда тыяргъа сюе эдиле. Алай аны устазы – КъМКъУ-ну психиатрия, наркология эм неврология кафедрасыны таматасы, профессор, республикада белгили врач Теммоланы Далхат – бла психоневрология больницаны баш врачы Сабанчыланы Юсюп бери чакъырадыла.

Теммоланы Далхат аны юсюнден былай айтады: «Мен аны университетде окъутханма. Москвада 70-чи жыллада кесим да окъугъанма, анда устазланы да таный эдим. Алим окъугъанында, ала аны юсюнден бек иги, ариу кылыкълы, билимли жашды дей эдиле. Биз аны бери келирин излегенибизде, РФ-ни Саулукъ сакълау министерствосуну илму-излем институтунда ишлегенле анда кьоярыбызны тилсй эдиле.

Ахырында уа чертип айтырыкъ эдим: медицинадан ахшы ангылауу болгъан, аны бла бирге уа бѣлюмню не жаны бла да ишин тамамларгъа кьолларындан келген, Алимча, ма аллай

адамла керекдиле саулукъ сакълауну шѣндюгю системасына. Билимли, адепли, не жаны бла да бек тап жашды. Алайды да, республиканы психоневрология диспансерини жетинчи бѣлюмюне тынгылы адам башчылыкъ этеди».

Асан улун коллегалары да уста специалистге санайдыла. Анга психоневрология диспансерни поликлиникасыны таматысы В.В. Вердианны айтханы да шагъатлыкъ этеди. «Асанланы Алим бек билимли специалистди, кесини да иште уллу сынауу барды. Билгич кибик, къалай эсе да бир тап багъа биледи саусузлагъа. Биз анга бек ыразыбыз. Терен билими болгъан тынгылы врачды. Не къыйын проблеманы да тамамлай биледи. Специалистлени ичинде да уста специалистди ол, анга биз, саусузла да бек уллу хурмет этебиз, ийнанабыз. Бизни службада аллай адам ишлегенине бек къуанабыз», – дегенди ол.

Врачха уа, билимлилигинден сора да, Аллахдан келген факму болургъа керекди, саусузгъа тюз диагноз салып, аны ауруууна жарагъан дарманланы да тюз сайлап багъа билирча. Неллай бир жюрек кюч, тѣзюм керекди врачха, саусузну бакъгъанда, ол анга ышанырча. Асанланы Алим саусузланы багъыуда кесини энчи жолу бла келеди. Аны къолунда жатып кетген саусузла, биргесине ишлеген коллегалары да махтайддыла, уллу хурмет этедиле. Алай аны кѣрген ишекли да болур, ол аллай уллу уста къалай болалгъанды, асыры жашды деп. 4 жыл медицина училищеде окъугъанды, 6 жыл а – медицина факультетде. Экисин да айырмалы белгилеге тауусханды. Университетге киргенлей окъуна, психоневрология диспансерде иште тохташханды – алгъа «Скорая помощь» службада санитар, ызы бла фельдшер болуп. Алай бла, ол жаш заманындан бери окъууну бла ишни бирге келишдире келеди.

Къууатлы адамны тѣгерегине не заманда да адамла басыныучулары баямды. Асан улу да алайды. Анга келгенлени саны азаймайды. Мында жатхан саусузла бла бирге республиканы жер-жерлеринден да келедиле анга – хар бири жарсыулары, къайгъылары бла. Иги, билимли врачны хапары жайылса, адамла анга басыныучулары тѣреди. Хар ким Алимден болушлукъ излеп, андан тизилип олтурадыла эшигини къатында. Бу больницады, поликлиникагъа барыгъыз, анда да врачла кѣпдюле деп, ол бир кишини да ашырмайды. Аллына келген бир адамны окъуна болушлукъсуз иймейди. Ангылайды, биледи адамла анга энчи ышаныулары бла келгенлерин. Акъыл къартда-жашда туююлду – башдады. Алим а, жаш болса да, баш болалгъанды.

Медицинада усталаны арасында Асан улу Алимни билимини теренлиги, эслилиги эм кѣрүмдюлюгю миллетини намысын да кѣтюреди.

Миллетини нарт кючюне ийнана

ХОЛАЛАНЫ Марзият

МАККАЛАНЫ МАХТИ

(1972 жылда туугъанды)

Махтини анасы Геккиланы Хабийбат жангыз жашчыгыбы кьарулу, кючлю, саулукьлу да болурун бек суйгенди. Жаш ёсюп, школгъа барыр заманы жетгенде уа, ол аны спортзалгъа келтиргенди. Ол чакъдан окъуна Махти кесин тутушууда, каратэде да сынай келгенди. Ким биледи, анда да иши барлыкь болур эди, алай ол ауур атлетиканы сайлагъанды. Аны санлары да спортну бу тюрлюсюне тап келишедиле. 1995 жылгъа дери ол дайым эришиулеге кьатышып тургъанды. КъМР-ни рекордларын тохташдыргъанды, профсоюзланы совети кьурагъан биринчиликледе башха турнирледе да хорлагъанды. Россейни чемпионатына кьатыша, ол кеси ауурлугъунда бек кючлю сегиз спортсменни санына киргенди. Жыйырмагъертжыллыгъында сабийлени юйрестип башлайды...

Элбрус районну жаш тёлуюню ишлери, физкультура эм туризм жаны бла комитетини председатели Жаппуланы Магомед, ауур атлетикадан «Россейни бек иги тренери» деген атха тийишли болгъан Маккаланы Хасанны жапы Махтини юсюнден айта, аны жетишимлерине артыкь сейирсинирча туююлду деп чертгенди. Ол, этген муратына жетгинчи, тынчаймагъан адамладанды. Аны кибикле жетишимлеринде тохтап кьалмайдыла.

Арт алты жылны ичинде Маккаланы Махти спортну он-

тогуз устасын эм халкъла аралы даражада усталарын хазырлагъанды. Аланы арасында бешеулен къызладыла. Ол бизни республикада угъай да, битеу Шимал Кавказда да болмагъан, Тырнауузча, гитче шахарчыкъгъа бек алаамат кърюмдюю.

Кесини шахарыны, республикасыны, къыралыны да атын айтдыргъан сохталарын сагъынмай а къалай къойгъун! Созайланы Мухамматны аты биринчи кере жаш тълюню арасында дуняны чемпионаты бардырылгъанда айтылады. Ол анда доммакъ майдалгъа тийишли болгъан эди. Алгъаракъда уа ол Россейни биринчилигинде хорлагъанды эм къыралны жаш тълю жыйымдыкъ командасыны санына киреди. Чингиз Дахкильгов да Италияда бардырылгъан жаш тълюню арасында европаны биринчилигинде ючюнчю жерге чыкъгъан эди. Эришиуледе Айтекланы Омар, Этезланы Вадим, Созайланы Мурат да ахшы жетишимле болдуруп келгендиле.

Маккаланы Махтини тренерча жетишимлерине биринчи жолну Элжоркъаланы Олеся салгъанды. Россейни чемпионатыны саугъасына тийишли болуп, ол тиширыулары арасында республикада угъай да, битеу Шимал Кавказда окъуна да спортну устасыны мардасын толтургъан биринчи тиширыу болгъанды. Андан Оксана Бессонова да юлгю алгъанды, фахмулу спортсмен, жарсыугъа, ауур атлетика бла кюрешгенин эртте къойгъан эди.

Аланы ызындан а кезиу Рагнетта Кардановагъа жетеди. Спортну бийиклерине ёрлеу анга къыйын эди. Бююнлюкде ол къызланы арасында Европаны чемпионуду, жаш тълюню арасында Европа континентни саугъасына тийишли болгъанды. Рагнетта къыралны рекордсменкасыды, спортну халкъла аралы классдагъы устасыды.

Дагъыда ёхтемленирча бир шарт Маккаланы Махти юйретгенле арт юч жылны ичинде халкъла аралы аренада жыйырмагъа жууукъ майдал алгъанларыды. Аланы намысларына Россейни Гимни согъулгъанды, байрагъы кётюрюлгенди.

Махти 1972 жылда Тырнауузда туугъанды. Алгъа экинчи, ызы бла ючюнчю номерли орта школлада окъугъанды. Сегизинчи классны бошагъандан сора, 3-чю номерли профессионал-техника училищеде окъургъа киреди эм автослесарь усталыкъ алады. Аны бла бирге жюк ташыгъан уллу машиналары жюрюктюрге да юйренеди. Ызы бла аскерге чакъырылады.

Ауур атлетика бла Махти аскерге къуллукъ этерге баргъынчы окъуна кюрешип башлагъан эди. Аны тренерлери Муаед Шаов, ызы бла уа Ибрагим Апшев эдиле. Ала экиси да жамауат башламчылыкъда тренерлик эте эдиле. Апшевде жарау этгенинде, Махти спортну устасына кандидатны мардасын толтурады.

«Аскерге баргъанымда да, спортротагъа тюшерме да, анда да штанга бла кюреширме деп, бек ышана эдим. Болсада мени

хауа-аскер бѐлюмге жибередиле. Ол Совет Союз чачылгъан кезиу эди. Бизни бла энчи юйретиуле бардыра эдиле, путч неда бир башха къозгъалыула болуп иш къалсала деп. Аны себепли ауур атлетика бла кюрешир заман жокъ эди. Юйге кетерге алты ай къалгъанда уа, бизни Приднестровьеге жибередиле, – дейди Макка улу. – Ол заманда генерал Лебедь Приднестровьезде аскерге башчылыкъ эте эди, мен а батареяны старшинасы эдим да, взводну командири кьуллугъун толтура эдим. Манга дагъыда аскерде къалып, кьуллукъ этерими тилсидиле, алай мен юйюме, туугъан жериме къайтыргъа суйгенме.

Юйюме къайтып, бир жыл озгъандан сора, Тырнауузгъа Армениядан тренер Степан Балаян келеди. Аны башчылыгъында жарау этип башлайма, алай бла, республика, россей эришиулеге къатышып тебирейме эм спортну устасыны мардасын толтурама. Къазанда бардырылгъан халкъла аралы турнирде мен экинчи жерге чыкыгъан эдим. Россейни Кубогу ючюн эришиулеге да къатышама», – деп эсгереди Махти.

Макка улу Балаянда жарау этгенинде, залгъа кѐп жаш келе эди. Былай эт, алай эт деп, Махти жашлагъа юйрете, болуша тебирейди. Степан кетгенден сора уа, тренер ишге кѐчеди. Ол 1995 жылда эди. Тюзюн айтханда, ол заманда бир затха жетиширме деген акъылы жокъ эди аны.

Ол юйретген жашладан бла къызладан биринчи жетишим этген, айтханыбызча, Элжоркъаланы Олеся болгъанды. Россейни тиширыуларыны арасында бардырылгъан чемпионатда хорлап, ол спортну устасыны мардасын толтурады. Кѐп бармай а, жаш тѐлюню арасында къыралны биринчилигинде Чингиз Дахкильгов хорлайды.

«Спортну бу тюрлюсюне къызны къалай юйреталгъанса?» – деген соруугъа: «Ол иш мен кесим да билмей тургъанлай болгъанды. Залда жарау эте тургъанымлай, бир жаш адам келип, аны секциягъа жазарымы тилейди. Мен угъай демейме, алай башха кийимле кийгенинде, къарасам, ол а къыз, – дейди Махти. – Угъай дерге бетим жетмеди. Алай бла Олеся Шимал Кавказда биринчи тиширыу штангист болады. Аны юлгюсю башшаланы да кѐллендиреди. Менде жарау этерге Оксана Бессонова, Рагнетта Карданова да келедиле...

Мен жарау этдиргенлени арасында хунерлиле кѐпдюле. Ала Аккайланы Хажу-Мурат, Чингиз Дахкильгов, Айтекланы Омар, Созайланы Мухаммат, жаш штангачыла Геккиланы Таукъан, Поповников (Ахматланы) Василийдиле. Къызладан а Марина Шарибованы атын айтмай жарамаз, ол келир заманда кесини атын айтдырлыгъына мен толу ийнанама. Анга алыкъа онбеш жыл болады, ол а онсегизжыллыкъла бла тенг кѐтюреди».

Махтини айтханына кѐре, анга жашла бла ишлеген тынчыракъды. Алагъа керск жерде къаты тырман этерге боласа. Сурам

да анга кѳреди. Къызланы уа терк окъуна жанларына тийип къалады, ала хар заманда да бирча тѳююдюле. Эришиуледе жияп къалыргъа да боладыла. Ол заманда аланы жапсаргъан а неден да къыйынды, хар бирине энчи жол таба билирге керекди.

Махтини жашауунда эсинде къалырча кѳп ссийрилик кюнле болгъандыла. Дуня эм европа эришиуледе ол юйретген жашчыкъла бла къызчыкъла хорлап, аланы намысларына Россейни Гимни согъулгъан заманла. Ол бек къууанчлы сезимди. Махти ауур атлетикагъа жашауунда баш магъана бергенине да сокъуранмайды. Аны къыйыны зырафына кетмегенди.

Тарыхда биринчи кере 2004 жылны 23-чю августунда Махтини бек фахмулу сохталарындан бири, таулу жаш Аккайланы Хажии-Мурат Афины шахарда бардырылгъан Олимпиада оюнларыны кюмюш майдалына тийишли болады. Ол иш битету да таулу халкъны кѳлюн къалай кѳтюрдени ѳмюрде да унутулдукъ тѳююдю. Таулу аммала ол кюн телевизорну уппа эте эдиле! Онтогъузжыллыкъ Аккай улуну, таулула айтычулай, «алыкъа аркъа сюеги къатмагъан эди»...

2008 жыл. Пекин. ХХІХ Олимпиада оюнла. Малкъар халкъны ийнагъы, Маккаланы Махтини сохтасы Хажии-Муратны бу жол алтын майдал къоллу болуруна бирибизни да ишеклигибиз жокъ эди. Алай... Россейни ауур атлетикадан жыйымдыкъ къауумуну баш тренерини терс оноу этгенини хатасындан, Аккай улу «жаланда» доммакъ майдалгъа тийишли болады. Бу эришиулеге къатышып, алчылыкъ алгъан спортсменле кеслери да ангылай эдиле, Россей тренерлени штабы Аккай улун эришгенлени къарыусузуракъ – «В» къауумуна атып, кючюн тынгылы сынаргъа къоймагъанын. Болсада биз алыкъа Махтини башчылыгъында Хажии-Мурат халкъыбызгъа «алтынны» да мажарыр деген ийнануубузну тас этмегенбиз. Аллах айтса! – Макка улу да, аны башха сохталары да жукълап турмайдыла.

Башха зат да къууандырады. Спортну бу тюрлюсюнде бек жаш тренер болгъанына да къарамай, Маккаланы Махтини оюмуна тынгылайдыла, айтханына къулакъ саладыла. Аны жашланы бла къызланы арасында Россейни жаш тѳлю жыйымдыкъ командасыны баш тренерини къуллугъуна чакъыргъанларыны юсюнден айта: «Москвада жашаргъа тѳшерик эди. Аллай бир къыйын салгъан спортсменлерими къалай къоюп кетерик эдим, аланы да жарты жолда атып? Уллу эришиулени аллында жаш тѳлю жыйымдыкъ команданы юйретирге уа алайсыз да чакъырадыла», – дейди Махти. «Россейни бек иги тренери» деген атны атагъанларын а ол Липецкде Россейни биринчилиги ючюн эришиуле баргъан кезиуде эшитген эди. Артда уа районну спорткомитетини аты бла анга шагъатлыкъ этген къагъыт келеди. Аллай зат болур деп, Махтини эсинде да жокъ эди.

Махтини сохталарыны бийик жетишимлеринде Элбрус

районну жаш төлөню ишлери, физкультура эм туризм жаны бла комитетини председатели Жаппулань Магометни кыйыны да уллуду. «Мен анга жюрегимден ыспас этеме. Ол бизге тохтаусуз кез-кыулакь бола, болуша турады, – дейди Махти. – Мындан ары да аллай ангылауда биригип ишлербиз деп ийнанама. Биз спортну бу тюрлюсюнде андан бийиклеге ёрлер заман жетгенди. Жашла, кызла, мен кесим да анга хазырбыз. Ауур атлетика иги айныгъан шахарла бла тенглесидиргенде, бизни онгларыбыз артыкь алапат да болмазла. Алай ауур атлетикагъа деп энчи зал ишленгенди, жангы спорт керекле да мажаргъанбыз, хайт дерикбиз».

Россейни ауур атлетикадан кеп болмай Нальчикде (2009) бардырылгъан чемпионатында Махти юйретген спортчу жашла биягъыча айырмалы болгъандыла. Половников Василий, рекорд да тохташдырып, кыралны чемпиону болгъанды, Акъайланы Хажь-Мурат бла Геккиланы Таукъан а кююш майдаллагъа тийишли болгъандыла.

Биз а Россейни сыйлы тренери, миллетини нарт кючюне ийнанган Махтиге: «Аллах болушсун! Халкыбызны келюн кетюрген уллу ишлерингде бет жарыкылы бола, дуниянгдан кыуан!» – дейбиз.

АЛТУУЛАНЫ
МУРАТ

(1974 жылда тууганды)

Бизни фахмулу кызыларыбыз, жашларыбыз да, культурада, илмуда, спортда, предприниматель иште да уллу жетишимлеге жетип, дайым да кыуандыргъанлай турадыла. Аладан бири Алтууланы Къазийни жашы Муратды.

Ол Нальчикде 1974 жылда тууганды. Москвада Электрон техника кырал институтда инженер-программист усталыкыны алганды. 2003 жылда Мурат кеси ITV (Инновационные технологии видеонаблюдения) деген компания кыураганды. Аны президенти эм ёсюу жаны бла директоруду. Компания бюжюнкюде Россейде кыоркыуусузлуккыну сакълагъан рынокда эм алчыды, Испанияда, Канадада, Латин Америкада, АБШ-да да кёп тюрлю проектлени бардырады.

Муратны аллай бийик жетишимге жолу школдан башланганды. Жашын программированиягъа уа анасы Сакинат келтиргенди. Ол кеси, КъМКъУ-ну физика-математика бёлюмюн бошاپ, алгъа университетде, артда уа ВГИ-де программист болуп ишлегенди. Тёртюнкю классдан башлап, анасы жашына математикадан задачала берип, аны ол жанына фахмусун ёсдюргенди. Бир ауукъдан Пионерлени дворецинде кружок ачылады да, Мурат ары жюрюп башлайды. Анасы институтда ишлегенде, ала буз уруугъа кыажау кюрешген ракеталаны сы-

наргъа полигонлагъа барычу эдиле. Сакинат жашын биргесине алып башлайды. Алай бла Муратны анасыны иште нёгерлери да юйретгендиле. Анга уа бек игиси – ол компьютерле бла ишлерге амал тапханында эди.

Сакинатны биргесине ишлеген Александр Зубричев компания ачады да, 8-чи классда окъуй тургъан Мурат анда ишлеп башлайды. Биринчи иш хакъына анасына саугъа алгъанын Сакинат бюгюн да эсгереди.

Ол кезиуде жаш шахар, республика эришиулеге къатышады, къуруда биринчи жерлени алады. Бу жетишиминде Игорь Серёгинни къыйынын да белгилейди. Алай бла Мурат битеуроссей, битеусоюз эришиулеге тышеди. Битеусоюз олимпиадада ючюнчю жер алып, школну бошагъандан сора, окъургъа Москвада институтха экзаменсиз киреди.

Алтууланы жашлары анда окъуй тургъанлай, Зеленоградны илму-излем институтларында ишлейди. Ол аны ючюн хакъ алмагъанды. Анга жаланда компьютерлеге жууукъ болургъа керек эди.

Сора атасы Къазий Муратха саугъагъа компьютер береди. Ол анга бек уллу къууанч эди – юйден чыкъмай, программирование бла кюреширге амал тапхан.

Окъууну бошай туруп, ол иги ишге тохташады. Программала къурау аны битеу эсин алады. Мурат видеода кёрюннген суратха анализ этерча программа къуаргъа суйгенди («интеллектуальный» деп да андан айтадыла). Ол кесине аллай борч салады, сёз ючюн, бир тапсыз, къужур иш бола эсе, видеода жазылгъан материалгъа кёре, компьютер кеси аллына белги берирча. Биринчи системасы аллай эди, бир къужур иш болса, камера кеси ишлеп башлап, аны жазгъан этгенди. Эс бурлукъ зат болмагъан кезиуде уа ол тохтап тургъанды.

Ол заманда жаланда видеогъа къарагъандыла, компьютерге жазар онг жокъ эди. Арт кезиуде компьютерлени амаллары ёсгени себепли, хар нени да ала кеслери жазадыла.

«Рынокда аллай программаланы биз биринчи болуп къурагъанбыз. Компаниябыз бюгюнню рынокда биринчи жерде болгъаныны тамырлары ары кетедиле, он-онбир жыл алгъа къурагъан программаларыбызгъа», – дейди Мурат.

ITV компания, жарашдырып, техника жаны бла бек бийик къоркъуусузлукъ мажаргъан, цифровой система бла ишлеген видеола чыгъарады. Бусагъатда аны программалары кёп функциялыдыла, къоркъуусуздула эм бийик качествендула. ITV-ны дуняда 500-ден артыкъ партнёру, Россейде, СНГ-да онеки офиси да барды. Компанияны рынокда алчы жерни тутханы партнёрлары бла къаршы ишлегениндеди.

Аны атын айтдыргъан, биринчи жерге чыгъаргъан да «Интеллект» деген системасыды. Озгъан жыл ол «Брэнд года» де-

ген эришиуде «Высокотехнологичные товары и услуги» деген категорияда доммакъ саугъагъа тийишли болгъанды. «Безопасный город» деген кёп камераладан информация бир жерге жыйылгъан комплекси бла да уллу шахарлада хайырланадыла. Аланы къурауда компанияны таматасы Алтууланы Муратны къыйыны уллуду.

Компанияны программалары бла ГИБДД да хайырланады. Тохташдырылгъан видеокамерала жолда баргъан машиналары номерлерин жазып турадыла. Сора аланы ичинде урланган машина болгъанлай, олсагъат операторгъа сигнал бериледи.

Адамланы бетлерин кеслерини архивлерине жаздырып да турадыла. Бу программаны уа милиция излеген адамланы табаргъа хайырланадыла. Ол видеокамерала уллу аэропортлада, вокзаллада, адамла кёп жыйылгъан жерледе орнатыладыла. Хар ётгенни бетин камера жазып турады да, изленген адамлагъа ушагъанланы архивинден айырып табады.

ITV-ны системаларын школада, сабий садлада, орамлада, подъездледе да орнатадыла. Аланы кеслерини юйлерин, юй тегереклерин сакъларгъа суйгенле да аладыла. Бусагъатда сабийлени няня бла къойгъан адет барды. Ол сабийлеге къалай къарагъанын билирге суйген атала, анала Интернет бла компьютерни экранындан билип турлукъдула халны. Сотовый телефонга къошсала уа ол системаны, аны экранында юйге ким келгени, ким кетгени – бары да кёрюнюп турады. Адамны бетин таныгъан программасы болгъан а, юйню иеси, машинада олтургъанлай, къабакъ эшиклерине жууукълашса, аны бетин танып, эшикчеси ачады, юйде чыракъланы жандырыргъа да боллукъду.

«Безопасный город» деген комплексни чыгып башлагъаны компанияны ёсююнде уллу атлам эди. Анга заказны Москваны таматалары этгендиле. Алай бла, бюгюнлюкде ITV-ны программалары бла жалчытылынган камераланы саны Москвада 65 мингге жетедиле.

Компания кеси журнал да чыгъарады. Анда ITV-да болгъан жангылыкъланы юсюнден айтылады. Журналдан билебиз Латин Американы жыйырма эки къыралыны правительстволарыны таматалары жыйылгъан саммитде компанияны «Интеллект» деген программа-аппарат комплексин хайырланганларын. Алай бла Латин Америкада ITV-ны системаларына сейир уллуду. Ол иш бла компанияны андагъы партнёру кюршеди. Аны исполнительный директору Альдо Чотзен былай айтады:

– Биз аллай система излей эдик, къолубузда болгъанны иглендирирча, ол бары да биригип ишлерча, болгъан затлагъа реакциясы бийик болурча. Ол а бизге къоркъуусузлукъну жалчытыуда уллу болушлукъ этерик эди. Биз аллай системаланы АБШ-да, Израильде, Германияда, Японияда да излегенбиз. Алай

битеу дуняда белгилиди россей специалистлени программала кьураугъа, аланы онгларын ёсдюрюуге уллу эс бургъанлары. Россей технологияланы башхала бла тенглешдиргенде, ала бла хайырланыу тынчды, кеслери уа кёпге жетгенлерине тюшоннгенбиз. Алай бла тапханбыз ITV-ны. Жарым жыл сынагъанбыз аны продукциясыны онгларын, битеу рынокда да аны юсюнден бек иги оюмланы эшитгенбиз. Бютюнда «Безопасный город» деген проектни белгилерге сюемс. Ол бек сейирликди, Латин Америкада анга жууукъ проектлени концепциялары окъуна жокъдула. Бу бийик технологияланы хар адам да хайырланыргъа боллугъуна бек сейир этсбиз.

Компанияны продукциясы Эквадорну аэропортунда орнатылгъанды. Аны партнёру Колумбияда, Чилиде, Аргентинада да бу системала бла хайырланырча этерге кюрешеди.

Американы Сан-Франциско шахарыны полициясыны тилегине кёре да, жангы проектле бла ишлейди.

Компанияны президенти Алтууланы Мурат тыш кыраллы рынокга чыкыгъанны, анда да биринчи жерни алгъанны уллу жетишимге санайды, алай россей рынокну башхалагъа кьояргъа айтмайды.

«Мен ITV-ны тыш кыралладан эсе, Россейде айныууна уллу эс бурама, – дейди ол. – Россей рынок манга не заманда да биринчи жердеди. Алай бизни технологияла тыш кыраллада керекли болгъанларына тюшонюп турабыз. Битеу дуняда да биринчи жерге къалай чыгъаргъа кереклисин билген адам болса, анга ишни ол жанын толусунлай буюрлукъ эдим. Аллай адамны тапханма».

Битеу кыралда компанияны партнёрлары, аны продукциясын жашаугъа сингдирир ючюн, уллу иш бардырадыла. Санкт-Петербургда, Саратовда, Новосибирскде, Къазанда эм башха уллу шахарлада аны хайырын ангылагъандыла.

ITV компанияны партнёру Нальчикде да барды. Ол «Мадифарм» фирмады. Офиси уа Лермонтов атлы орамда орналыпды. Аны республикада ишине жууаплы уа Муратны гитче къарындашы Борисди.

Компанияны видеокамералары Нальчикде «Универ-Сити», «Линия тока» тюкенледе орнатылыпдыла. Сюдле баргъан залада да аланы тохташдырыргъа суйгенлерин билдиргенди.

«Мадифарм» фирма, заказчик нени сакъларгъа суйгенине кёре, видеокамерала сатып алып, алагъа компанияны программасын кьошады, техника жаны бла неда аланы хайырланыууна иги билмегенлени сорууларына жууап, керегича консультация да береди.

ITV кьуралгъанлы төрт жыл болады. Ол хар кюнден ёсе барады. Бусагъатда анда 220 адам ишлейди. Системаланы кьурауда, административ жаны бла да таматалыкъны Мурат кеси

этип тургъанды. Артдан-артха барына да жууаплы болгъан анга къыйын бола башлагъанды. Аны себебли ол, компанияны структуралагъа юлешип, хар бирине энчи тамата салгъанды. Ала ишлерин иги билген бийик профессионаладыла. Сёз ючюн, Нальчикден баргъан Аслан Молов компанияны генеральный директоруду. Ол административ жанына жууаплыды. Кёп болмай а Мурат Владислав Мартыновну чакъыргъанды. Ол, Алтуу улу бла компанияны таматасы болуп, аны директорла советини башчысына айырылгъанды, тыш къыраллы рынокга чыгъуугъа да жууаплыды.

Мурат директорланы юслеринден уллу хурмет бла айтады эм алгъа аланы хар бири да бийик профессионалла болгъанларын белгилейди. Аслан Моловну экономика, юрист билими да болгъаны себебли, административ жанын анга ышаннганы анданды. Аны, бизнесге юретиу курсланы бошап, уллу фирмагъа таматалыкъ этип тургъан сынаууна да Алтуу улу уллу багъа береди.

Владислав Мартынов а тыш къыраллы рынокда ишлеген россей топ-менеджерледен эм сынаулуду. Ол бир ауукъ заманны Америкада Microsoft-ну штаб-квартирасында тамата директор болуп тургъанды.

Энди Муратны кесини суйген иши бла кюреширге – программаланы ёсдююрге, жангыларын жарашдырыргъа заманы кёп къалады. Алай бла, Муратны творчество жанына тартханы билинеди.

«Мен продукциябызны къурауда, баш архитекторча, аны айныууна эс бурлукъма. Кесим да, бу бизнесни башлагъан адам болгъаным себебли, аны битеу чыкъгъан технологиясын «ичинден» билеме. Алгъынча, бизнесни Россейде бла СНГ-да куратору боллукъма. Ала бла иги шагъырейме, ол рынок бла бирге ёсгенме да», – дейди.

«Мен жангы информация технологияланы айныуларына инвестор болгъанымда, ахчамы, къарыууму да берлик компанияны тынгылы сайлагъанма, – дейди Мартынов. – ITV-гъа россей рынокда биринчи жерде болгъаны ючюн келгенме. Бек башы компанияны коллективи бир ниет бла биригипди – бийик технологияла бла хайырланып, къоркъуусузлукъну сакълагъан системаланы къурау. Команданы бийик профессионаллары бла аны потенциалы ол битеудуния рынокда да башчы болуруна ышандырады. Ма ол мурат – Россейде бийик технологиялы компанияны юсю бла уллу бизнес къурау – учундурады мени. Мени бизнесде сынауум айтады: ITV компаниясыны, анга жетерча, хар неси да барды». Аллаи белгили, сынаулу менеджер ITV-гъа бошдан келмегенин, аны тамблагъы кюнюнс ийнаннганын ангылайбыз.

Жашау нёгери Елена бла Мурат институтда танышханды.

Ол да инженер-программистге окъугъанды. Алай бу усталыкъ аны жүрегине аллай бир жууукъ болмагъанын ангылап, дагъы-да МГУ-ну психология факультетин бошагъанды. Елена сабий психологду. Айныулары артха къалгъан сабийле бла ишлейди.

Муратны эки сабийи ёсюп келеди: къызчыгъы Люба бла жашчыгъы Рамазан.

«Жашчыкъ рамазан айда туугъанды да, анга Рамазан деп биз атагъанбыз», – дейди аны аппасы Къазий, бети жарый. Мурат кеси уа юйюрю аны бек уллу жетишими болгъанын, ала бла ётдюрген заманын бек насыплыгъа санагъанын да айтады.

Уллу бизнес бла кюрешгенлени солургъа заманлары болмагъанын барыбыз да билебиз. Мурат, атасы бла анасына келип, иги кесекни тургъанын билгенimde, аны аллай заман тапханына сейир этген эдим. Компаниягъа хар тюрлю жанындан да жангы директорла келгенли, солургъа онгу болгъанын, Нальчикде юч ыйыкъ тургъанын да ол артда айтхан эди. Атасы Къазий а: «Мында солугъан кезиуонде да ишин хазна къоймайды, Интернет бла хар затны билип турады. Америкалыла бла уа кенгеш окъуна бардыргъанды», – деп къошхан эди.

Муратны бизнесде жолу жарыкъ, тыйгъычсызды дерге боллукъду. Алай ол бу чекге тынч, бир кюннге келип къалмагъанды.

Мурат алгъа бир компанияда технический директор болуп ишлегенди. Кюнлени биринде ол ишсиз къалгъанды, андан кетерге тюшгенди. Аны тюзлюгюне, адамлыгъына ийнанганла да Муратны биргесине кетгендиле. Ала анда къалыргъа неда башха жерледе иги иш хакъ алып ишлерге боллукъ эдиле. Аллайла чыкъмагъандыла. Ол кезиуде кёлленгенди Алтууланы жашлары кеси компания ачаргъа да.

«Мен ол заманда он килограммгъа азгъан эдим, ашаргъа заманым болмай, – дейди ол. – Адамла бла тубеширге керек болса да, рестораннга чакъыра эдим, анда ауузланьрма деп. Жумушума эсим асыры кетгенден, ашаргъа унутуп къалыучу эдим».

Адам ишлемесе, кюрешмесе, кеси аллына бир жукъ да келмегенин ангылагъанын да айтады ол. Аз-аздан атлай, кюнден-кюннге ёсе, алай къурагъанды компаниясын Алтуу улу.

«Мен алай ийнана эдим ишибиз къураллыгъына, баям, ол башхалагъа да кёче болур эди. Мен оптимистме. Ишни къурай, тамата ол оптимизмни башхалагъа да жукъдурургъа керекди, алада ишеклик къалмазча. Сора кесим да ачыкъ адamma, башхалагъа ышанган. Сени ол ачыкълыгъынгы кёрселе, санга илешген этедиле. Ол шарт да болушхан болур. Аман къылыгъыма уа тэзюмсюзлюгюмю санайма. Нени да терк, бек терк этерге суюме. Бирде уа аллай заманла боладыла, хар жанындан къарап, эки да, юч да сагъыш этерге керек. Баям, мен программирова-

нияны да аны ючюн сайлагъан болурма – анда не да терк-терк тюрленеди. Бир ишге инвесторлукъ этип, аны уа жарым жыл сакъларгъа тюшсе, ол бек кыйынды, тѣзиумсюзлюгюм бютюнда анда билинеди... Мен насыбым тутуучу адамма. Бирде бир тапсыз иш болса, анга жарсыйма да, артда ол а табына, бютюнда онгуна айланады», – дейди Мурат.

Аны бусагъатда компаниясын жангыртып, ишни бютюнда ѳсдюрюп, битеудуния рынокга чыгъаргъа излеген кезиуюдю да, бу жол да аны оптимизми, «жаннганы» башхаланы да «жандырыр» дейбиз.

АТЛАРЫ

Редакциядан	3
<i>Хучиналаны Ануар, Биттирланы Аминат. Шохайышны бахчалары</i>	5
<i>Османланы Хыйса. Ахшылыкъ унутулмайды</i>	11
<i>Османланы Хыйса. Битеусоюз рекорд салган магъаданчы.</i>	15
<i>Геннадий Коммодов. Айтхылыкъ директор</i>	20
<i>Биттирланы Аминат. Хакъ кертиге къуллукъ этген</i>	26
<i>Толгъурланы Зейтун, Биттирланы Аминат. Алим</i>	32
<i>Османланы Хыйса. Саугъасы берилмей къалган Урунууну Жигити</i>	38
<i>Биттирланы Аминат. Халкъыбызны жырчысы</i>	41
<i>Аппайланы Музафар, Биттирланы Аминат. Урунууну, Аналыкъны, Адамлыкъны да Жигити</i>	47
<i>Байсыланы Марзият. Жерин, халкъын суратларында азат этген</i>	53
<i>Къонакъланы Хасан. Кесаматчы, алим, культуролог</i>	58
<i>Сараккуланы Асият. Тамырлары – жерде, бутакълары – кёкде</i>	66
<i>Тикаланы Фатима. Гёжефлени да гёжефи</i>	71
<i>Къонакъланы Хасан. Генерал чын берирге къырал башчы оноу этген эди</i>	75
<i>Къонакъланы Хасан. Жашил шахарны иеси</i>	79
<i>Хучиналаны Магомет. Немис тилни юсюнден немис профессорла бла даулашхан Рашит</i>	82
<i>Беппайланы Муталип. Пушкинни, Къайсынны да тюрк тилде «сёлешдирген»</i>	94
<i>Гуртуланы Салих. Даниял</i>	101
<i>Биттирланы Аминат. Кюлдюре, жилията да билген.</i>	108
<i>Къайталаны Исмайыл. Хирург</i>	112
<i>Биттирланы Аминат. Билимин чыракъ этген</i>	115
<i>Биттирланы Аминат. Алтын Дебетни туудугъу</i>	121
<i>Тикаланы Фатима. Космонавт болургъа аздан къалган</i>	126
<i>Наталья Белых, Темуккуланы Асият. Алтын къоллу Магомет Сараккуланы Асият. Минги таудан Эверестге Тейри къылыч тартхан</i>	136
<i>Байсыланы Марзият. Жюрегинде кюню болган устаз</i>	143
<i>Биттирланы Аминат. Эсенлик сакъчысы</i>	146

<i>Къонакъланы Хасан, Ахкёбекланы Аслан. Сабийни дуниясын жырытхан доктор</i>	150
<i>Сараккуланы Асият. Уста</i>	154
<i>Тикаланы Фатима. Таулула бийикликни суюдиле</i>	159
<i>Биттирланы Аминат. Жыры барны жолу бар</i>	164
<i>Холаланы Марзият. «Бёрю атар – бёркюнден»</i>	168
<i>Наталья Белых. Къыралда аты айтылган алим</i>	171
<i>Биттирланы Аминат. Къарындашла</i>	175
<i>Биттирланы Аминат. Къутхарыучу</i>	181
<i>Биттирланы Аминат. Адамны жүрегин азатлаган врач</i>	185
<i>Холаланы Марзият. Миллетини нарт кючюне ийнана</i>	189
<i>Сараккуланы Асият. Жангы заманны адамы</i>	194

Литературно-художественное издание

ВЫСОКИЕ ЦЕЛИ – БОЛЬШИЕ ДЕЛА

Статьи и очерки

На балкарском языке

Составитель

Биттирова Аминат Абдуллаевна

Редакторы *М. Х. Табаксоев, М. М. Кулиева*

Художник-редактор *Ю. М. Алиев*

Технический редактор *Л. А. Тлупова*

Корректор *Ж. Х. Мисирова*

Компьютерная верстка *А. Х. Ольмезовой*

Подписано к печати 29.10.09. Формат 84х108^{1/32}. Бумага офсетная №1. Гар-
нитура литературная. Печать офсетная. Усл. п. л. 10,71. Уч.-изд.л. 11,18.
Тираж 500 экз. Заказ №161

ГУ «Издательство «Эльбрус»
Нальчик, ул. Адмирала Головки, 6

ГП КБР «Республиканский полиграфкомбинат
им. Революции 1905 года»
Министерства по информационным коммуникациям,
работе с общественными объединениями
и делам молодежи КБР
Нальчик, пр. Ленина, 33

ISBN 978-5-7680-2274-7

Высокие цели – большие дела: Статьи и очерки/
В 664 Сост. А. А. Биттирова. – Нальчик: Эльбрус, 2009. – 204 с.

ISBN 978-5-7680-2274-7

Данная книга является логическим продолжением другого издания – «Верность долгу» (Нальчик: «Эльбрус», 2007) и посвящена лучшим представителям балкарского народа, добившимся значительных успехов в своей трудовой деятельности и получившим общественное признание.

УДК 331.1(470.64)
ББК 65.9 (2р.К-Б) 240